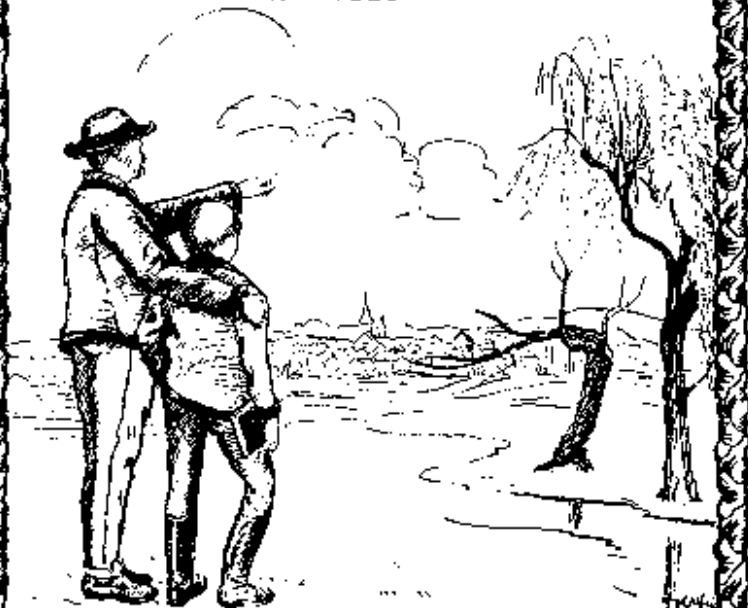

HAZAJÁRÓ LELKEK- NAGYENYEDI KÉPEK

ÍRTA: KERTÉSZ JÓZSEF

Jed lesz ez fiata mind, csak becsüld meg magad!

HAZAJÁRÓ LELKEK- NAGYENYEDI KÉPEK

P. SZATHMÁRY KÁROLY, VÁRÓ FERENC MŰVEI
S HIVATALOS IRATOK ÉS KÚTFORRÁSOK NYOMÁN

ÍRTA:
KERTÉSZ JÓZSEF

*»Inkább akarok a más szavaival
igaz lenni, mint a magaméival
tévedni; inkább jót ismételni, mint
eredeti lenni a gyengeségekben«
P. Szathmáry Károly*

SZERZŐ KIADÁSA

BUDAPEST
„PÁTRIA” IRODALMI VÁLLALAT ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1929

Az Országos közoktatásügyi tanács bírátára a nagyméltóságú Vattás- és közoktatásügyi magyar kir. Miniszter úr 000-02119-1929. VIII. d. szám alatti rendeletével az összes közép- és etemi iskolák tanári, tanítói és ifjúsági könyvtárai részére beszerzésre ajánlva

A tiszta jövedelem kulturális célt szolgál!

A nagyságos alapító fejedelem

dicsőséges szellemi örökségének:

a nagyenyedi

*Bethlen-kollégiumnak,
az alapító megdicsőülésének
Háromszázadik évfordulója emlékezetére*

*tanítványi hálával:
Budapest, 1929 május 31.*

*Kertész József
enyedi vendiák.*

Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem

Barabás Miklós festménye
az enyedi kollégium dísztermében

Az olvasónak.

Indulóban hazafelé, az én kicsi székely falumba, megállok egy pillanatra e könyv kapujában és megszólítom az erre járókat: lépjetek be e kapun s bizony mondom, meg nem bánjátok, mert nemes szív és nemes elme művének gyönyörűségében lesz részetek. Belépven e könyv kapuján, a nagyenyedi temetőkért tárul elénk, ahol örök álmukat alusszák a Bethlen-kollégium professzorai. Én megindult szívvel jártam be a temetőkertet Kertész József öcsém kalauzolása mellett, aki a legnemesebb munkát: a kegyelet munkáját végezte, amikor besüppedt, rég elfeledett sírokat nemcsak felkutatott és megújított, de egy nagyszabású könyvben annyi sok jelesünk nevét és emlékét fel is eleveníté.

Csak végig kell olvasnunk a Bethlen-kollégium megdicsőült professzorainak névsorát s első tekintetre meg kell állapítanunk: nincs még egy kollégium sem Erdélyben, sem az anyaországban, amelynek oly sok országos hírvű professzora lett volna, mint a Bethlen-kollégiumnak. Elég ennek bizonyosságul felsorolnom Pariz Pápai Ferenc, Apáczai Csere János, Szász Károly, P. Szathmáry Károly, Gáspár János és Kovács Ödön nevét. Nekem úgy tetszik, hogy Nagyenyed felett szüntelen ott lebeg a nagy fejedelemnek, Bethlen Gábornak elméket és szíveket megtermékenyítő szelleme, – csoda-e, ha a Bethlen-kollégium a leggazdagabb a nagy nevekben?

Két-három év előtt meglátogattam a Bethlen-kollégiumot: beszéltem a kis és nagy diákokhoz, meséltem az apró gyerme-

keknek, felejthetetlen órákat töltöttem széplelkű nagyok társaságában s az eredmény: Nagyenyedet találtam minden városok között a legmagyarabb lelkű városnak, Erezve éreztem, hogy Nagyenyed fölött szüntelen ott lebeg a nagy fejedelem szelleme, nyilvánvaló, hogy ez a szellem ihlette meg Kertész József lelkét s vezette kezét, amíg e könyvet írta.

Lépjetek be a kapuján!

Budapest, 1929. március 20.

Benedek Elek.

Vallás és Haza.

(Bevezetés.)

Halhatatlan a lélek, hiszem,
De másvilágra nem megy át.
Csak itt lenn, a földön marad,
A földön él és vándorol.
Többek közt – én emlékezem -
Rómában Cassius valék,
Helvéciában: Teli Vilmos,
Párizsban: Desmoulins Kamill . . .
Itt is lesznek tán valami.

Ezt mondja Petőfi. Általában ezt vallják a teozófusok különösen pedig a spiritiszták.

Aki a múlt kultuszával foglalkozik és annak évtizedekkel, sőt évszázadokkal, avagy tán évezredekkel ezelőtt letűnt vezérlő szellemei hevítik és felgyújtják lelkét: az feltétlenül hiszi, amit Petőfi mond, hogy *halhatatlan a lélek!*

Én hiszem és vallom rendületlenül.

Így keletkeztek különben a krisztusi dogmák, tehát a keresztyénség is s a föld minden népének és nemzetének történelme, a világhistória.

Azonban:

Egész világ nem a mi birtokunk.
Amennyit a szív felfoghat magában:
Sajátunknak csak annyit mondhatunk.

azért maradjunk mi is a magunk szűk körében s tekintsünk körül azok között a nagy férfiak között, akik Nagyenyeden és a Bethlen-kollégiumban egész életüket a *Vallás* és *Haza* szolgálatában töltötték el.

Mert emberi munkakörünk e két magasztos eszmekörben határozódik és úgy hiszem: örök törvényüleg helyezé abba az isteni gondviselés az emberiség célját, összes szellemi és anvagi munkáját.

Vallás és Haza nagy fogalmai hívják el az embert, hogy megmutassa a benne öntudatra ébredt lelki erő teremő hatalmát, azt, hogy benne *Isten* lakik.

E két eszmekör fenséges céljában egy és ugyanaz. Az embernek e földön való üdvössége: Istennek dicsősége.

Eme legfensőbb célban, a vallás és hazafiság érdeke elválaszthatatlanná lesz és egyesül.

A hely szerelme, ahol bölcsönk ringott, az első szó. amely édesanyánk ajkáról ránk ragadt és a kék égnek első szemlélése. Isten nevének első zendülése: elválaszthatatlanul örök hűségben ölelkező emlékek érzelmeit keltik fei szívünkben.

A hazafiság: a csillagok milliárdja, elborítva sokszor sötét fellegekkel, fényük elhomályosítva sűrű villámokkal; – a vallásosság: méla égboltozat, melyen át a fény-sugár szemünkbe hat és a termékenyítő eső a földre érkezik.

A hazafiság a harangnak messze csengő hangja; a vallásosság az azzal egyszerre támadó, azzal együtt hangzó mély rezgése a hangnak.

Így tehát a *vallásosság* és *hazafiság* kelő csirájukban már egy bölcsőben ringanak; később is, mint a tűz fénye és melege, el nem választhatók, hanem az egész életen át együtt kell betölteniök az ember egész gondolat- és érzelemvilágát.

Ami az emberi életben ez érzelem- és gondolatvilág kútfeje, a szellem és lélek: az a szabad természetben a *napsugár*.

A napsugár öltözteti fel a földet ezer és ezer formába: bont kemény kősziklát és összerak hegyeket; örökös körforgásban mozgatja a vizeket: egyenletes hullámlásban ringatja a levegőet; – mint felhalmozott erő: nyugszik a föld mélyében, honnan újra feltámasztható, hogy végezze a nagy munkát.

A virág illata, színe, pompája: mind a napsugár műve. Az ő rejtett, titokzatos műve választja ki a levegőből.

vízből, földből a táplálék parányi molekuláit, hogy azokat a kelő csirában, a zöld levélkén, az illatos virágban élénk tárja.

Ez tartja egyensúlyban az élettelen világ elemi erőit: ez építi fel a szerves világ csodás gépezeteit. Minden tüneménynek, minden mozgásnak indító oka és kútfeje: a napsugár.

És amikor lelkem eltelik e gondolattól, hogy ami a szabad természetben a *napsugár*, az az emberi életben a *szellem*, a *lélek* és amikor lelkem ezen elmereng: azokra az emberi példákra gondolok, melyek napsugárként fényben és világosságban jelennek meg előttem.

Mert napsugár annak lelke, ki nem ismer olyan haszontalan röögöt, hogy azon – munkás hatalma által – életei ne támaszthatna. Napsugár annak lelke, ki előtt nincs sem mélység, sem magasság, hogy azt be nem világítaná, - hogy a legelrejtettebb parányokban úgy, mint a fenségben trónoló magasságban az életnek és tenyészetnek megszámlálhatatlan számát fakassza; aki nem lát olyan helyet e földön, ahol hasznos munkát ne lehetne végezni; aki föl ismeri azt, hogy mindaz, mely bennünket körülvesz, melyben élünk, melyben mozgunk, hogy mindaz, mely elménk gondolatját uralja, keblünk érzelmeit irányítja: Isten által van, tehát a legjobb és az a teendőnk, hogy e felismert és szent hittel a jót növeljük s azt saját munkánk által gyarapítsuk.

Innen támad az emberi léleknek verőfényes, napsugaras hangulata, mely által az ember minden dologban, minden tüneményben meg tudja találni a színt, az illatot, a mézet, mely által e világot nem rossznak, hanem jónak, az emberiség célját nem gyötrelmes hiábavalóságnak, hanem boldogító valóságnak ismerjük és az élet rendeltetését abban találjuk fel, hogy eme valóságért munkáljunk örömmel és úgy, amint Isten azt tennünk engedi.

E hangulat által az ember az élet szenvedéseit és örömeit, – mind a tövisét és virágot, mind a fényt és árnyékot, – egymás kiegészítő részének, egymás feltételének ismeri és tekinti.

A boldogság és Öröm óráiban lelkének szárnyalását mérsékli a magasból bukhatás gondolata. A boldogság

ujjongó nevetését nem hallhatni tőle; nem mintha keveselné az örömet és elégedetlen, komor szívvel többre vágynék, hanem mint a hegyek közt vígan csörgedező patak lent a völgyben csendesen hömpölygő folyammá változott: úgy a szívben fakadó öröm, mire az ajkára ér: – zsoltárénekké változik.

A megpróbáltatás éjszakáin könnyeket nem hullat; nem mintha harmat nélkül való kopár szikla lenne szívének világa, – hanem a könnyeket a születés pillanatában már felszárítja a megnyugovás szelíd lehellete. A boldogság és öröm napjaiban, mint szárnyaló madár, csak a bokorra és fészekre gondol, hova majd leszállhat a megpróbáltatásokban s mint edzett hajós, a legnagyobb viharban is bátor szívvel tekint a biztos rév felé, hova kiköthet.

Az embernek eme mentsvára az a munkakör, melybe Isten őt helyezé, melyet senkinek és semmiért feláldozni nem szabad, de amelyet közhasznú munkássággal, önfeláldozó hűséggel kell betöltenünk s amelyben pazar kézzel kell osztogatnunk szívünknek, elménknek kincseit ingyen, jótékonyaságból csupán; – ingyen, mert Isten kegyelméből és jóságából mi is ingyen vettük.

Réges-régen elporladt olyan emberek hazajáró lelkei fognak előttünk megjelenni, kik egykoron szívvel-lélekkel a közjó előmenetelén, a Vallás és Haza szolgálatában munkálva az életet: Isten rendelésének, a tudományt: az Istenhez való közelgetésnek, a jóságot: a lélek virágának, a szülőhazát: földi mennyországnak s az ahhoz való szerelmet, a hazafiságot: a legszebb emberi erénynek ismerték tanították, hirdették, magasztalták s ezek által munkásságuk klasszikus helyét, a nagyenyedi Bethlen-kollégiumot, híressé-nevessé téve: a késő századokra is kiható fényel sugarzták be.

Több olyan névvel is találkozhatunk, mely méltó helyen és alkalmakkor való tündökölhets helyett már-már a feledés porlepte polcain szerénykedik.

Ezért nem lesz érdektelen – késői utódok előtt – körülnézni, figyelemre méltatni *a dicső elődök közül legalább azokat, kikhez a kutató igyekezet könnyebben hozzáfér.*

Ha ennek dacára itt-ott homályos lesz a rajz: e dicsőüli szellemeknek ne a társadalomra hatni tudás erő kifejtése bíraltassék el, hanem a képiro fogyatékos ismeretnyújtása. Ugyanis nem ígérhetem, hogy a Bethlen-kollégium és a nagyenyedi társadalmi élet egykori kiválóságairól kimerítő, avagy csak megközelítőleg is hű képet, avagy tán élet- és jellemrajzot nyújthatok. Ehhez hozzáértő kezek munkája kell. Kizárólag csak az a célom, hogy ami emlék – gyermekkorom óta maiglan is – megkapja lelkemet, amelyeket láttam és tanultam, amikről olvastam és hallottam s az a tudat, hogy egykor én is enyedi diák voltam: szívemet büszkén dobogtatja s megfürdeti szemeimet lelkem harmatával, – ezeket az érzelmeket tovább adjam, mint szellő az illatot, mint sullogó patak a belehullt virágot . . .

Régi hangok, régi képek elevenedtek meg; múlt idők dicsőséges és fájó emlékei verődtek vissza lelkemen s a szeretet, mely így átjárja szívemet – mint prizmán a nap-sugár -, színeire bomolva árad vissza arra az ezerszer áldott helyre, az Alma Materre, mely az élet hajnalán először aranyozta be életemet.

Régi dicsőség babékoszorúit törülgetem le s kegyeletes emlékezéssel tűzöm a nagyenyedi Bethlen-kollégium Géniumának háromszázhetéves homlokára.

Mikor e koszorús lelkek – hazajárva – körülöttünk lengenek-szállanak és mi általuk megihletődünk: mint ahogy az édesanya, éjféli órákon, a sírivilágból is fel-feljár alvó gyermekeihez s – »az egyiket betakarja, másikat fel-fogja karja« – minket, volt tanítványokat is, fel-felkeres, átkarol egy-egy hazajáró lélek s szellemarca ránk sugarazza régen átszellemült lelkivilágát s nemzeti létünk e szomorú idején ösztönöz, bátorít, lelkesít, fedd, dorgál vagy ostoroz, ha kell!!!

Mert nem ködképei vagytok Ti egy álomvilágnak, sem kísérteties szellemalakjaival amely misztikus elgondolásnak, mit magának az ember megmagyarázni nem tud, vagy nem akar. A Ti lelketek a mi lelkünkben ma is élő valóságok, kitől átvettünk célokat, eszméket, ideálokat és tradíciókat, hogy az átöröklés örök törvénye szerint mi is átadhassunk

az utánunk következő nemzedéknek annyit, amennyit egyik lélek a másiktól – mint napsugár a harmatot – felszívni képes volt.

Járjon el hát hozzánk, haza a Ti lelketek! jöjjön mindanyiunkhoz, ahol a múlt emlékeit megbecsülni tudó tanítványok vannak szerte-széjjel e hazában s ahol a múlt idők kultuszának fuvalma meg-meglengeti a Bethlen Gábor kéthattyús lobogóját!

Csak jöjjetek és szálljatok le ide miközénk, ti rég elköltözött porsátorok dicső szellemei! Mi erős hittel akarunk vallást tenni arról, hogy nem hiába éltetek s hogy az enyedi Őrhegy délnyugati lejtőjén:

- A múzsák szózatja
A sírt «s megrázkódtatja
És életet lehel belé! . . .

V i g i l e k.

Decemberi fagyos, sötét éjszakában
Örködik a diák a vigilszobában.
Hosszú dróton csüngő lámpa halvány fénye
A publika fölött hunyorgat feléje.
Távolabb a kályha huzatos zenéje
Három-négy emtert csábítgat köréje:
Kopott lócán latint konjugál-deklinál.
Közben mindenik a könyvén elsundikál.

A kolégyvom csendes, de *Szalerniumban*
A primáriusnál még világosság van!
Szilencium óta mind azon vitáznak.
Hogy labanc-verők közt azok-e *bátrabbal*:
Kik az *Órhegy* alján ellenségre lestek
S a *Kápolna-dombon* vitézül elestek?
Vagy kik a labancot *Miriszlóig* üzték
S gerundiumukat emlékid letűzték '!'

Legendás időknek csodás, szép emléke.
Szállj minden diáknak szívébe-lelkébe!
Erről álmodozzon most az alvó tábor
S ha fordul a kocka: újabb számadáskor!
Nincs tilinkó. sem dal ... A lustra is megvolt.
Kis dárdás, nagy dárdás: méh álomra hajolt.
Csend van minden soron. A kurja is néma.
Csak a szél füttyörész zordan, néha-néha.

De mintha valami megtörné a csendet!
Rémlik, hogy éjfélkor valaki becsenget.
Hosszan, türelmetlen verdesik a táblát
S a kapu kilincset keservesen rázzák ...

A vigi! fölnevez. Iramlik a kulccsal.
Csikorog a zár. Nincs senki! A hang csal . . .
És a vigi! tovább olvasgat s elmereng.
Mígnem lassan-lassan ő is elszendereg . . .

Vigilek! Vigilek! Jó Bethlen-deákok!
Miért szakadt olyan mély álom reátok!
Nektok csak úgy *lopva* szabad pihennetek
S szélben, viharban is ébren kell lennetek!
Tudjátok-e, hogy ki ablakitok verte:
Letúnt évszázadok *hazajáró lelke?!*
Bethlen és tábora szellem-hadra keltek,
Páriz-Pápaiék hívnak: Nosza, jertek!

Mint görög-istenek Olympus tetején:
Tábort járnak ők is az Őrhegy lejtőjén.
Tudós professzorok és tógás diákok
Számadásra jönnek éjjente hozzátok:
Örökségül hagyott lelki erényüket,
Veszélyben helytálló szilárd jellemüket
S honszerelmét úgy a férfinak, mint nőnek -
Megőrzétek-e a késő jövőndönek?

Csillag rezgésében őrző-szemük fénylik.
Komor éjszakákon bánatuk setétlik
S velük letúnt magvar dicsőségről beszél
Sikoltó iramban a tordai felszél . . .
Szellemkezeikkel míg ablakid rázzák:
Lelkednek az *Eszmét*, a *Célt* magvarázzák. -
Ébredeszettek hát vigilek. diákok.
Ez a szellemtábor hadd találjon rátok!

*

Bár az idők szárnya elsuhan azóta
S régmúlt időkről ma másképp zeng a nóta --
fergeteges évek habár szét is verték:
Az *újabb vigilek* a vést kiheverték!
Múltak emlékein gyúlnak újabb lángok.
Hervatag mezőkön nőnek új virányok
Es míg szeretetről dobognak a szívek:
Meg nem halnak soha a *Bethlen-vigilek!!*

Kertész József.

ELSŐ RÉSZ.

HAZAJÁRÓ LELKEK.

Te, ki ezt olvasod,
Könyvemet forgatod:
Áldjon meg az Isten!

Endrődi Sándor

Apáczai Csere János.

1625-1659 december 31.

À Bethlen-kollégiumnak első és örök büszkesége. Kora nem értette meg, csak tanítványai és közvetlen környezete.

A brassómegyei Apácán született 1625-ben, meghalt Kolozsváron, alig 34 éves korában, 1659 december 31-én.

Szegény jobbágy szülők gyermeke volt. Tizenhét éves korában került iskolába Kolozsvárra s onnan a gyulafehérvári Bethlen-kollégiumba. Itt – miután tanulását, hihetőleg szegénysége miatt kétszer volt kénytelen félbeszakítani -, a híres Bisterfeldnek lett tanítványa.

Gelei Katona István erdélyi református püspök, a kitűnő tudós és író, figyelmessé lett Apáczaira s egyháza költségén a »Frigyes Belgiom« főiskolába küldte. – Apáczai 1648-ban, 23 éves korában ment külföldre, először Franekerbe, melyet abban az időben elég sűrűen szoktak fölkeresni a magyar ifjak. Később a leydeni, majd az utrechti s végül a harderwijki egyetemeken tanul s ez utóbbi helyen a teológiai tudományok doktorává avatják.

Ez idő alatt széleskörű nyelvismeretre tett szert; tudott latin, görög, holland, francia, angol, kaldeai, szíriai, zsidó és arabnyelveken.

Apáczai 1651 szeptember 30-án, Utrechtben megnősült, de szűkös anyagi viszonyok között élhetett s midőn Gelei utóda, Csulay György, az új püspök, 1652. év őszén hazahívja: örömmel veszi a kilátást a biztos állásra s arra, hogy hazájának szolgálatot fog tenni. Azonban, részint az őszi alkalmatlan idő miatt, részint - és főképen -- felesége állapotára való tekintettel, nem indulhatott el azonnal. S mert félt Csulay neheztelésétől késedelme miatt, azt hitte, hogy leginkább azáltal fogja magának megnyerni: »ha külföldön egy általam készült könyvecskét nyomtattatván, minden hazafiakkal megemérsétném azt, hogy hazámon kívül az időt

hasznosan töltöttem, a kedves hazámat szünet nélkül szemeim előtt tartottam és tölem kitelhetőképen kezdettem kimutatni a háladatos-ságot, mellyel neki tartozom.«

E könyvecske az Enciklopédia, melyhez már Hollandiában léte óta gyűjté az anyagot, elébb *Ars artium* (Mesterségek mestersége), majd *Pasoptron* (Mindent mutató tükör) cím alatt, latin nyelven kezdett kidolgozni. Most, a számára útiköltségül küldött pénz egy részét »ambár az nékem egyébre is kellett volna«, a könyvnyomtatónak adá s így a nyomtatás megindult.

Apáczai feleségével és gyermekével 1653 augusztus 29-én érkezett Gyulafehérvárra s a poétikai osztálynak lett tanítója. Évi fizetése 250 forint készpénz, 28 köből búza, 3 disznó, 15 bárány, raj méz és fajárandóság volt. Szerény állás volt, de – mint Bethlen Miklós írja – el kellett fogadnia, melyre szüksége volt magának, feleségének és gyermekének.

Székfoglalóját 1653 november 2-án tartotta »De studio sapientiae« című értekezletével, melyben kimutatja a művészetek és tudományok hasznát, eredetét és fejlődését Ádámtól a rómaiakig, valamint a héber, görög s más idegen nyelvek hasznát, végül megmutatja, mily módon lehetne a magyar nép mind e bölcsességnek nemcsak részese, hanem miképen érhetné el,, vagy éppen múlhatná felül a többieket, e téren, rövid idő alatt.

A magyar nem képtelen – úgymond – a tudományra; ritka ország bír annyi jelest felmutatni, mint Magyarország: Szegedi, Szenczi Molnár, Gelei, Csulay, Medgyesi, Keresztúri, Tolnai, Gidófalvi; katolikusok részéről: Pázmány, Csanádi, Enyedi, Dalnoki. De azért nem megyünk előre, mert iskoláink rosszul vannak szervezve. Részletesen elmondja, mit és hogyan kell tanítani. Szóval a 28 éves ifjú Apáczai semmivel sem volt megelégedve, elítélte az eddigi rendszert és újat ajánlott helyébe. A Bethlen-kollégiumban akkor már 24 év óta működő Bisterfeld professzornak működését is megbírálta s azt nem tartotta elég széleskörűnek.

Hogy e föllépésével Apáczai »Sok bosszúságot« és kevés barátot szerzett magának: könnyű elképzelni. Ugyanazon év december havában nyilvános vitatkozást tartott, melyben épúgy, mint székfoglalójában, meglátszik széleskörű ismerete és nagy tudománya. 1654 augusztus havában, iskolájuk módszere miatt keményen összetűzött tanártársaival, de nem ért el vele eredményt.

Tanítványaira rendkívül nagy hatással volt.

E kiváló férfiút tüzes lelkesedése, szónoki hevülete, széleskörű műveltsége különösen a tanítói pályára utalták. Állandóan az iskolák javításával, átalakításával és kiegészítésével foglalkozik. Az iskola neki társadalmi, nemzeti és tudós intézmény; az teszi művelté, gazdaggá és szabaddá az embert. Nemzeti szerencsétlenségnek tartja, hogy nincs főiskolánk. »Noha mind az erdélyi s mind a magyarországi oskolák: oskolák inkább, mint Akadémiák, ami nemzetünknek nagy gondviseletlenségének miatta, az ő örökké való nagy gyalázatjára. Holott más keresztyén országokban, még ahol pápista fejedelmek, királyok uralkodnak is, vagyon a reformátusoknak egy néhány rendbéli Akadémiájuk. Minekünk vallásunkon való fejedelmünk, bő országunk vagyon s hol az Akadémia? melybe, ha volna, a bőségre nézve sok idegen országból a tanulók elgyülnének?«

Az »Encyclopedia« az ifjúságnak készült. Mint maga írja: főszándéka vele az volt, hogy »oly könyvet adnék a magyar ifjúságnak kezébe, melyben *anyai* nyelven többire minden szép és hasznos tudományokat olvashatna«. A könyv teljes címe: »Magyar encyclopedia. Azaz minden igaz és hasznos bölcseségnek szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra bocsátása Apáczai Tsere János által«.

Ez a könyv az akkori tudomány színvonalán állott. Örök érdeme és dicsősége Apáczainak, hogy magyar nyelven írta. Olyan időben tárgyalta az összes tudományokat nemzeti nyelven, amidőn alig akadt másutt párja. Nyelvezete legnagyobb részben oly bámulatosan ügyes, folyamatos, simulékony és kifejező, oly gazdag és változatos, hogy tudományos irodalmunkban ma is példaképpül szolgálhat. Apáczainak joga volt a nyelv szegényességéről panaszkodni, mielőtt művét megírta, de joga van magasztalásunkra és hálánkra, miután azt befejezte.

Kortársai az Encyclopediát nem igen méltatták. Maga a Fejedelem sem igen vette észre s miután a beteges Bisterfeld helyébe más tanár után néz, nem Apáczait hívja meg, hanem a kivégzett I. Károly angol királynak Konstantinápolyban bujdosó udvari papját, *Basire* Izsákot, kit Barcsay Ákos portái követ ajánlott Rákóczinak kegyeibe s ki csakhamar benső embere lett a Fejedelemnek.

A presbiteri irányzatnak akkoriban sok híve volt Erdélyben, köztük a híres Medgyesy és Tolnay s Apáczai is közéjük tartozott. Ez már magában is elég volt arra, hogy Basire ellenséges figyelemmel kísérje Apáczai működését és befolyását. Basire 1655 szeptember 24-én a Fejedelem és az udvar jelenlétében, az iskolában, az új tanév elején, általános vizsgálatot tartott. Ekkor történt meg az elkerülhetetlen összeütközés. Basire a presbiterek ellen tüzelte a Fejedelmet s komolyan intette őt, a főurakat, a püspököt és másokat, hogy ügyeljenek, nehogy az ő angol királyának sorsa fenyegetse őket is. »Ha soká találnának késni: a gonosztevők helyett a Fejedelem vére fogna ontatni«. Erre Rákóczi fejedelem így szólt: »Ha a tanítók közt independáns volna, nyilvánosan védje magát!« Basire így válaszolt: »Nem hiszem, hogy volna!« »De én bizonyosan tudom, hogy van köztük néhány«, válaszolt Rákóczi. – Apáczai megértette a célzást s így szólt: »Nagyságos Fejedelem, sohasem volt közöttünk independáns, nem is hiszem, hogy most volna! Én sohasem voltam independáns, nem is leszek, de presbiteriánus, igenis vagyok!« – A Fejedelem így felelt: »A presbiteriánizmus út az independentizmushoz!« – Apáczai erre így válaszolt: »Fenség! – persze – mondják.« Erre Basire a presbiteriánusok ellen fordult s midőn Apáczai azt mondta, hogy Basire okai oly selejtesek, hogy minden középszerű presbiteriánus könnyen megcáfolható: ez feltűnt a Fejedelemnek s azonnal parancsot adott, hogy az ellenfelek *ezt* nyilvános vitatkozáson döntsék el. Apáczai hiába védekezett, hogy ily fontos ügyre nincs kellően elkészülve. A Fejedelem megmaradt elhatározása mellett s a 29 éves ifjú, gyorszavú hevülete nem állhatott meg a 47 éves férfiú higgadt gyűlölsége előtt: a vitatkozás Apáczai vereségével végződött. A Fejedelem ekkor Apáczaira erősen megharagudott s azt mondta: »De Isten engem úgy segítjen, Apáczai uram, a Medgyesy-presbiteriumot, amíg én élek, ide bé nem hozza Ked. – Más ne tanítson, mert Isten engem úgy segítjen, valaki mást tanít –: a Marosba vetetem, vagy a toronyból vetetem le!« – Ekkor még Keresztúri is erősen pirongatta Apáczait, azt mondván: »Bezzeg, kimutató Ked, Apáczai uram, a foga fehérít. Bizony, valójában gyermeki argumentumokat hozza Ked elő, melyek után sok bajai lőnek; a Püspök a fizetését ki nem akarja adni, a fejevári professzorságról megfosztaték a Fejedelem által!«

Megkínálták a kézdívásrhelyi, majd a nagyenyedi papi állással, de nem akarta az iskolát elhagyni, azután a marosvásárhelyi rektor-

sággal, de azt keveslé! Lórántffy Zsuzsanna Patakra készül meghívni rektornak, de a Fejedelem nem engedte, azt mondván: »Nem illik ilyen embernek javán így munkálni!« – A püspök ekkor azt javasolta neki: kövesse meg Basirust s adjon reverzálist. Egyiket sem cselekedte. így aztán áttették Kolozsvárra, melynek iskolája alsóbbrendű volt a fej érv árínál.

A diákság híven megmaradt szeretett tanítója mellett. Bethlen Miklós azt írja: »Ha az alumnia a diákokat és engemet nem kötne s az atyám ott nem tartott volna, bizony mind oda hagytuk és Kolozsvárra, Apáczaihoz mentünk volna!« De bizony Bethlen és vele együtt sokan követték Apáczait, ki 1656 november 20-án foglalta el új állását: »Az iskolák igen nagy szükségéről és azon okokról, melyek, mint a magyaroknál elpusztult állapotban vannak« című értekezletével.

Okai szerinte: a polgárok és tanulók, a tanítók gyakori változása, az egyházi férfiak, a felügyelők és kurátorok, szóval mindenki. Mintha a saját maga üldözött és zaklatott lelkét erősítené, úgy hangzanak e szavak: »De ha – és ezt én mondom – oly időben születtünk, mikor a legnagyobb tudatlansággal szemben a bölcsesség és annak tanítói, egy batkára sem becsültetnek, azonnal kétségbe kell-e esnünk? El kell-e hagynunk az iskolát? *Számba sem kell vennünk az utókort?* Nem! Gyalázaton és szégyenen keresztül az érenyre kell törekedni!!«

Apáczai Kolozsváron is oly buzgó és lelkes tanító volt, mint a Bethlen-kollégiumban. De magasröptű tervei nem valósulhattak meg. Hanyatlik Erdély s hanyatlott a nemzeti műveltség ügye s Apáczai fiatal erejét is megtörte a gyógyíthatatlan betegség. 1658 novemberében még nyilvános vitatkozást áll Veres Ferenc kath. pappal e tétel fölött: »Krisztus nem mindenkinek halt meg«. December 27-ről még fennmaradt egy levele, melyben egészségéről szó sincs, nyilván egészségesnek tartja magát, de a következő év utolsó napján éjfélkor a tudósorvadás véget vetett zaklatott életének.

Apáczai szellemi hagyatéka a szabadelvűség és a haladó újítás. Az 1872. évben megnyílt kolozsvári egyetem az ő alapvető munkásságának volt – bár késői, de elmaradhatatlan betetőzése, hogy a magyar faji öntudatnak, a hazafiasságnak s minden emberi érenynek, örök időközön át, messze világító útjelzője legyen hazánk keleti szélén. A nagy pedagógusnak *Apácán* a Rabszoros-utcában máig is fennálló szülőházát 1881-ben, Koós Ferenc kir. tanácsos, brassó-

megyei tanfelügyelő kezdeményezésére piros márvány táblával jelölte meg a Brassómezei Tanítóegyesület kegyelete, melyről Szász Károly költő-püspök következő dystichonja hirdeti világgá e nagy férfiú emlékezetét:

Ringatni bölcsőjét e kicsiny ház látta *Cserének*,
 Híressé innen lett az *Apáczai* név, -
 Kis szikrából lesz édig fellobogó láng:
 Kis székely fiúból nemzete dísze lőn ő!

Harmadfélszázadnyi tenger messzeségből így ölekezett egymással két híres *enyedi diák* dicső szelleme!

Az Apáczai Csere János erős magyar lelke most is ott lebeg a kolozsvári Univerzitás felett.

Pápay Páriz Ferenc.

1649-1716 szeptember 10.

E férfiú minden időkre legkiválóbb alakja a Bethlen-kollégiumnak. Benne az intézet történelmi rendeltetése s az az eszménykép, amelyet tudományos, erkölcsi és gyakorlati irányban megvalósítani hagyományának vall: legtisztábban, legkifejezettebben valósult meg.

Vannak emberek – írja P. Szathmáry Károly -, kiknek bölcsője felett a múzsák mosolyogva, sírjuk felett könnyezve álla-

nak; akik már magától az anyatermészettől végtelenül többet látszanak örökölni, mint középszerű embertársaik.

Vannak férfiak, kiknek a közügyekkel való foglalkozás éveken át szenvedélyükké válik s önnönmagukat mellőzve, saját érdekeiket feledve: hangyaszorgalommal gyűjtenek, hogy az emberiség hasznát lássa s szívük minden dobbanását, elméjük minden gondolatát s akaraterejük minden mozzanatát annak a társadalmi körnek javára hozzák áldozatul, melybe az isteni Gondviselés rendelé. Ahová lépnek: nyomaikon áldás fakad; utaikon a boldogság és hála virága nyílik s erős kezük nyoma századokon át a közügyek okmányain marad, nevük pedig – mint ahogy bevezető soraimban is írtam – fényben és világosságban jelenik meg a hálas utódok emlékezetében. Pápay Páriz Ferenc ezek közé tartozott.

Dézsén született 1649-ben, hol atyja lelkész volt. Tanulmányait Marosvásárhelyen kezdte s Basire idejében Gyulafehérváron, majd Kolozsváron az Apáczai Csere János kormányozta kollégiumban folytatta, később, a radnóti zsinattal végződő, forrongással teli évtized folyamában, 1664-1672-ig, nyolc éven át Nagyenyeden diákoskodva: végül a lipcsei, frankfurti, marburgi és heidelbergi egyetemeken fejezte be. Ez utóbbi helyen a bölcsészeti tanszékkal is megkínálták, de nem fogadta el, hanem Bázélbe ment. hol magát orvostudorrá képezte s ugyanitt az akadémiai tagságot is megnyerte. Itthon, mint híres gyakorlóorvos vonta magára a figyelmet s 1676-ban mint mindenestől tudóst méltatják az enyedi professzori és pedagógarchai tanszékre s hol negyven éven át, 1716 szeptember 10-én bekövetkezett haláláig működött.

Enyedi tanuló korában, mint pap fia, majd árvája, élvezte az iskola jótéteményeit s teljesítette a kenyéradónak ezekért járó kötelességeket. Viselt mindennemű tisztséget, amelyre magát e diákállamban kétségtelenül méltóvá tette. És nemcsak önmagát tartja így fenn, hanem árva testvéreiről is gondoskodik.

A bázeli egyetemen szerzett doktori diplomáját az 1848 49-i megrendítő veszedelemig ereklyéi között őrizte az enyedi kollégium.

Sokféle komoly hivatását a kollégiumnál még senki sem fogta fel magasabb szempontból s teljesítette eszményibb módon, odaadóbban, mint ő.

Mint pedagógarcha és mint rektor: zabolátlanságot megfékez, visszaéléseket elnyom, rendet teremt az iskolai életben s szembeáll félreértésekkel, rágalmakkal, sértett érdekből szított forrongásokkal.

Nehéz viszonyok között nagy önmegtadással védi az intézet vagyoni érdekeit, romlásai után pedig hamvaiból újra kelti s új anyagi segélyforrások fakasztásával segít megtartani azt az életnek.

Az intézet erkölcsi kórjeleinek orvosa volt s anyagi jólétének is – úgyszólván – életmentője lett.

Pápay Páriz a nagytudományú Csernátoni Pálnak volt a közvetlen utóda, kinek helyére Apaffy Mihály fejedelem és a fejedelmi tanács közös szavazatával választotta meg s 1680 januárius 4-én gróf Bethlen Miklós kancellár, kollégiumi főgondnok és Tófeus Mihály püspök által iktatott be hivatalába.

A természettan, történelem és görög nyelv tanítását bízták rá. Ezenkívül hol igazgató, hol tanvezető tanárságot is kellett folytatnia, mely két hivatal abban az időben, mikor minden kül- és beligazgatási ügy a tanárok kezén fordult meg: nagyon terhes szolgálat volt.

De hogy milyen buzgalommal járt el feladatai teljesítésében, mutatja az, hogy a főiskola ehhez hasonlítható rendben sohasem volt tartva. Hatalmas rendező talentum volt, a ki mindenütt alkot, szervez, teremt, a magasra hivatottsága teljes tudatában harsogja szerteszét, amerre szükségét látja: »Mindenekelőtt rendet hozzatok bé nekem a dolgokba!« Mindent átölelő szellem, fáradhatatlan tevékenység, akit a tudományok összes tömege sem rettent vissza.

A lelkesülni és lelkesíteni egyaránt tudó igazgató-tanár szavára eddig soha nem látott mértékben omlottak be a kegyes jóltevők adományai pénzben és terményekben, illetőleg alapítványokban a szegény tanulók számára.

Kötelességének eme lelkiismeretes teljesítése s fáradhatatlan irodalmi munkálkodása mellett is a nyugtalanságig tevékeny férfúnak még több tér és több tennivaló kellett, hol kiapadhatatlan munkajerejének, lelkesedésének és oly sokoldalú képességeinek, nemzete, fejedelme s hazája hasznát vehesse. Ő ott is tenni-, javítani-, építeni-valót talált, hol az másnak eszébe sem jutott volna.

1687-ben Apaffy fejedelem, Kolozsváry István tanártársával együtt, követségbe küldé Pápay Párizt a brandenburgi választófejedelemhez, a németalföldi rendekhez, a svéd és dán királyhoz, a szász választóhoz és Helvécia rendéihez.

Úgy e követsége, valamint hosszas egyetemi tanulmányai idején széleskörű ismeretségre tett szert, melyet a tudomány ügyének

előbbreviteles nemzetének és hazájának erkölcsi és anyagi javulása érdekében igen jól tudott hasznosítani és kiaknázni.

Így szerzett pl. az erdélyi ifjak számára két nyolcvan talléros alapítványt a frankfurti akadémián, amelyet – és amelyhez hasonló másokat – Pápay Páriz a *do ut des, fado ut fadas* erkölcsi elkötelezettség alapján másnemű szolgálataival érdemelt ki.

Hogy mennyire tudott örvideni, ha egy-egy terve sikerült, misem bizonyítja jobban, mint az, hogy a legerősebb tél közepén szekéren ment Vajdakamarásra Bethlen Miklós kollégiumi főgondnokhoz, hogy közölje vele két enyedi diák felvételének örömhírét, a frankfurti egyetemre.

Hogy az ilyen alapítványok hazánk zivataros korszakaiban micsoda előnyére voltak az erdélyi protestáns iskoláknak, könnyű elképzelni. A külföld legtöbb egyeteme alapítványi helyeket létesített erdélyi protestáns ifjak számára, amelyen reformátusok evangélikusok és unitáriusok egyaránt részt vehettek; idők multán azonban – részint az igénybe nem vétel, részint más körülmény miatt - nagyrészüket elévült.

Azok, akik e nevezetes segélyben részesültek, mindig hálaival gondoltak a Pápay Páriz Ferenc áldott nevére.

Egy más, eredményében még nagyszerűbb ténye volt Pápay Páriznak az »Angol-pénz« szerzésében való részvétele.

Ez időtájban – 1708-ban – gróf Teleky Sándor volt a kollégium újonnan választott főgondnoka.

Pápay Páriznak a fia, Imre, ekkor az angol egyetemeket látogatta. Általa keresték meg *Anna* angol királynét, a canterbury érseket s más egyházi és világi nagyokat, a kuruc-labanc dúlások folytán pusztulásra jutott kollégium érdekében és segélykiáltásával Pápay Páriz Ferenc és gróf Teleky Sándor.

Jól tudták, hogy a gazdag protestáns Anglia nem lehet közönyös a hitsorsosok nyomora iránt s hogy az érdekeltség némileg emelve legyen: Teleky Sándor, az esedező levelek mellé, egy kövekkal és gyöngyökkel kirakott becses magyar kardot mellékelte a királyi fegyvertár számára; Pápay Páriz meg azzal kedveskedett, aminek amúgyis bővében volt. hogy szótárának egy díszpéldányát juttatta a királyi könyvtár számára.

Az óhajtott eredmény nem maradt el! *Anna* királyné felhívására az ország egyházi szónokai a szerencsétlen enyedi főiskola

sorsát ecsetelték a következő – 1709 – év egyik ünnepén s adakozásra hívták fel a buzgó híveket.

Több mint *tizenegyezer font sterling* gyűlt össze, amely pénzt kezdettől fogva építkezésre szántak. Eltekintve attól, hogy az »angol pénz« tőkénének egy részét, kevéssel a forradalom után, a különböző vagyoni sebek orvoslására kellett fordítani: az enyedi – a jelenlegi tornacsarnok kivételével – összes iskolaépületei, amelyek az 1704. évi pusztulás után, úgy azok is, amelyek az 1849-ben leégett ó-négyszög helyett máig emelkedtek: mind az angol hitsorsosok által adományozott összeg kamataiból és tőkéjéből épülteknek tekinthetők.

Pápay Páriz Ferencnek az érdeme, hogy segítő társul megnyerve a kollégium főgondnokát: amit az egykori erdélyi országos kollégium »ruinálására« Istennek ránk bocsátott csapásául, ellenségek ármánya ismételten elkövetett: azt Istennek dicsőségére, a nagy és szabad brit nemzet gyermekeinek vallásos és műveltség-szerető lelke, egykori nemes áldozatával, egyszersmindenkorra helyrehozni segített.

Az 1704-1707. évbeli romlások a kollégium jószágait is teljesen feldúlták. A Szatmáron és Nagybányán bujdosó enyedi professzoroknak Károlyi Sándor és felesége adtak és parancsoltak tartást és segélyt s Rákóczi Ferenc rendelt nekik valami pénzjavadalmat. Amíg a tanárok szanaszét bujdosnak, addig Enyeden »nyakaszakadt« a tanulók fejedelmi alapítványbeli segélyezésének. A hazatért Pápay Páriz azt írja Teleky Sándornak: »Most két jó diák jött közinkben, becsületes emberek gyermekei a Dunántúl; honnan adjak kenyeret?« – »Házamba (tanári lakását, érte), a várban nem maradhatok az eső miatt, nincsen, mivel a magamét megépíthetném, mert eddig ide hagytam volna.« (Volt t. i. a Magyar-utcában saját háza, melynek pincéje ma is épen áll.) – »Sem alumnusoknak, sem praeceptoroknak nincsen egy pénzük is.« – »Ha Kegyelmed engem consolai, in tempore esik, mert bizony nem subsistálhatok; az minap is három búzás asszonyt kántáltam meg«, »Restáns pénzét« – bennmaradt fizetését – nem kaphatja meg a szegény professzor.

Pápay Páriz Ferenc tudományát a professzori katedrán kívül sokoldalú és gazdag irodalmi munkásságában is feloldva árasztja ki korára és a jövő nemzedékre. Sorra jelennek meg vallási, erkölcs-tani, egyháztörténeti, alkalmi költői és orvostudományi munkái,

ilyenek: *Pax aniniae*, azaz a lélek békességéről és az elme gyönyörűségéről való tracta (1680). *Romlott fal felépülése* avagy a magyarországi és erdélyi ecclesiáknak a reformáció kezdetétől való törtéjük (1685). *Radus redivivum* (1723). *Pax corporis*, azaz az emberi testnek belső nyavalyáinak okairól (1690). *Pax sepulchri*, Idvességes és szükséges elmélkedés arról, mikép kellésék embernek mind keresztyénül élni, mind pedig idvességesen meghalni (1698). *Pax aulae*. A bölcS Salamon egy néhány válogatott reguláinak rövideden való előadása (1696). *Pax crucis*. Azaz Sz. Dávid királynak és prófétáinak százötven zsoltári. Előszavában azt mondja: »irtam Nagyenyeden, romlott Collegiumunknak hamva és kőpora között 1710-ben. 2-ik február.« Az olvasóhoz írt versek végén: »Irta Nagyányán, keserves bujdosásában 18-ik szeptember 1708. Pápay Páriz Ferenc, 1710. gyászos esztendőben.« *Dictionarium*. Deák és magyar nyelven (1708). *Ars heraldica. Száma nélküli vers és levél*.

Páriznak e munkái – talán kettő híján – Kolozsváron nyomtattak, mivel az enyedi kollégiumnak nyomdája ez időben még nem volt. Három könyvét éppen Tóthfalusi Kiss Miklós, az enyedi kollégiumnak ez az európai híru növendéke nyomtatja, aki Páriznak iskolatársa volt s akinek küzdelmes életét és érdemeit versekbe foglalta Pápay Páriz.

A fentnevezett munkái sorában első helyen Dictionáriuma áll, mely könyv a Szenczi Molnár Albert hagyatékát első részében teljes önállósággal újra dolgozva, második részében tetemesen bővítve, javítva, újítva hozza másfél századig tartó forgalomba s melyet néhány évtizeddel később *Bod Péter* tesz még gyakorlatibbá és ismertebbé.

Jókainak örökszép beszélye, az enyedi diákok múlt, jelen és jövő nemzedékére egyaránt dicsőséget vető *Nagy enyedi két fűzfa* törtéjája a Pápay Páriz Ferenc rektorsága idejére esik. Az ő vezetése alatt ment egy öttagú küldöttség a labancgenerális *Treizigfritzig (Tige)* tábornok elé, kegyelmet kérven a város ártatlan lakosságának. A Jókai ragyogó tollán ő az a tudós Professzor *Thordai Szoba Gerzson*, kit Bórenbukk – »r. *Rabutin* – magával ragad, de akit csöcselék csapatával együtt üldözöbe vettek a gerundiumos enyedi diákok s végre is Miriszló határában Zetelaky József és Karassiy Áron utólértek s az elrablott *Kláríkat* és az atyját, Thordai Szabó Gerzsont, megszabadítják, a labancvezéreket agyonverik és eléneklik, hogy: »Erős várunk nekünk az Isten!« Gerundiumaikat a bérci

patak partján földbe szúrják, miből idők folyamán a kétszáz évig élő terebélyes *Nagyenedi két fűzfa* fejlődött, ékes tanúbizonyságául az enyedi diákvirtusnak.

A nagyenyedi két fűzfa sarjadéka.

E két fa sarjadéka ma is látható.

Jó szerencse, hogy e nagy nemzeti szerencsétlenség idején, mely a Bethlen-kollégiumot is megsemmisítette, egy ilyen kiváló, nagytudományú, széles látókörű és felülmúlhatatlan szervezőképességű férfiút is magáénak mondhatott a főiskola. Ezért kell Pápay Páriz Ferenc nagy nevét emlékezetébe vésnie a késő nemzedéknek is, ki a hamvaiban fetregő főiskolát új életre keltette s életforrások fakasztása folytán képessé tette nemes rendeltetésének a messzi jövőig való teljesítésére.

Derűben-borúban most is ott lebeg, örökdik kollégiumára a *Pápay Páriz Ferenc* szelleme!

Ajtai Abód Mihály.

1704 szeptember 29. – 1776 november 16.

Szárazajtán született 1704 szeptember 29-én, meghalt 1776 november 16-án 72 éves korában. Tanulmányait Marosvásárhelyen kezdte, 1719-ben Nagyenyeden folytatta s a német nyelv alapos megtanulásáért Szászvároson fejezte be. Mint gróf Bethlen Kata alumnusa ment fel akadémiákra s visszatérte után, 1727-ben, a Bethlen-családnál, később a Telekyeknél nevelősködött. 1732-ben külföldre ment ki, 1734/35-ben Franeckerában tanult s ugyanebben az évben onnan visszatérve – hálából – gróf Teleky Józsefné sz. Bethlen Katalin házában udvari pap lett. Az enyedi kollégium 1737-ben választotta meg professzorának s 1738 január 15-én foglalta el székét, melyhez a keleti nyelvek, régiségtan és történelem tanítása voltak kötve. Bod Péter szerint enyedi tanár korában olyan könyvtárt szerzett az iskolának, hogy ahhoz hasonló Erdélyben sehol sem volt. A könyvtárt gazdag éremgyűjteménnyel is ellátta. Pedagógus hírnevét latin nyelvtanával alapította meg. Ezenkívül több pedagógiai és egyházi munkát írt s egy latin nyelven írt görög régiségtanáról azt írja Bod Péter, hogy: »nevezetesen megdolgozta

a görög régiségeket, mely írás, ha a világ eleibe menne, úgy lehet ítélni, hogy lenne egy plenum et perfectum Antiquitatum Graecarum systema, amelyhez hasonló nem forgott a tudósok kezekben«.

Az enyedi kollégiumnak kiváló dísze és érdekeinek hatalmas védelmezője volt.

E korszakban Erdély főurai kiváló előmenetelű fiúkat tanítottak a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban s ottani tanulmányaik befejezése után külföldi akadémiákra is elküldöttek, kik ezt azzal hálálták meg, hogy jóltevőjük udvarában néhány évig lelkészi hivatalt viseltek.

Ajtai Abód Mihály ily szerű szolgálatot tett Erdély Niobéjánál, *gróf Bethlen Katánál*, e korszak legkiválóbb lelkületű asszonyánál, kinek főúri udvara egy jól berendezett zárdához hasonlított. Kedvelte a tudományokat, jártas volt az orvosi tudományokban és a művészetekben. Ajtai Abód Mihály és Bod Péter, hazánk és nemzetünk e két kiválósága és büszkesége is, egészen a Bethlen Kata neveltjei.

Ajtai Abódnak, e kiváló tehetségű és határozott jellemű férfiúnak arcképét valami szerencsés véletlen megmentette az utókornak s mai napig is megvan a kollégium könyvtárában.

Nem mestermű, de a jellemző vonások megvannak benne. A frenológusok megállapítása szerint: tiszteletet előidéző arcán, magas homlokán az értelem fensége ül; komoly, ráncbaszedett szemöldökeiből a hajthatatlan jellem vonásai tűnnek elő, míg szelíd vágású szemei a lélek tisztaságát és nemességét, ajkai pedig szónoki képességét tükrözik vissza.

Nemcsak Erdélyben, de a külföldön is, mint elsőrangú nyelvtudóst ismerték Ajtai Abód Mihályt. Latin grammatikáját Erdéiv minden ref. tanintézetében tankönyvül használták s Benkő Ferenc szerint a lipcei tudós társaság előtt is nagy méltánnyalással találkozott.

Jellemszilárdsága azokkal az egyenetlen erőkkal vívott harcokban tűnik ki leginkább, melyet mint a kollégium rektor-professzora, tehát legközvetlenebb gondnoka, »proximus curatora« vívott a kollégium összes vagyónának megtámadói ellen. Ezekben az összetűzésekben Ajtai volt az előharcos s a hatalom megsemmisítésre törő cselszövései az ő ügyességén és gondosságán, fondorlatos támadásai pedig szilárd akaraterején törtek meg.

Ha ebben az időben, midőn egy kuruc-labanc dúlás után maga a fiskus veti magát az enyedi kollégiumra, hogy megmaradt javaiból

kiforgassa s további életre – anyagilag és erkölcsileg – lehetlenné tegye, nem ilyen egy vasakarató, a hatalom előtt félénken meghunyászkodni nem tudó és nem is akaró ember áll a kollégium élén: a főiskola igen könnyen bevégezte volna alig másfélszázados szajos történetét.

Valóban Ajtai szirtként állott a Bethlen-cimeres kapu előtt s egyetlen lépést, avagy ellentámadást el nem mulasztott, mely az ellenfél visszaverésére szolgált s nem rajta múlt, hogy az erőszak annyiban, amennyire ez az ő körén kívül esett: győzedelmeskedett. A kollégium érdekeiért, pl. a debreceni vitás dézsma ügyében a hatalmas Grassalkovics Antalig szállt síkra minden fórum előtt; a főiskola kézben levő javait pedig – gondnokainak erélyes segítségével – a viszonyok kedvezőbbre fordultáig ő mentette meg.

Azért méltó élete és emléke az utókor kegyeletes hálájára. Szegény közsorsú családból származott s mégis a nagyenyedi Bethlen-kollégiumnak elsőrendű jóltevőinek sorába emelkedett. Családot nem alapított s mint nőtlen ember, megtakarított pénzén taneszközöket, éremgyűjteményt vásárolt s páratlan könyvtárt szerzett a főiskolának. Eletében több szegény tanulót neveltetett saját költségén s úgy végrendelkezett, hogy gyűjtött pénzének kamataiból – halála után – évenként *tíz alumnus* neveltessek az enyedi kollégiumban. Olyan anyagi áldozat ez, melyhez hasonlót, Erdély legadakozóbb korszakában is. egyetlen patrónus sem hagyományozott. Azért mondja róla Benkő Ferenc: »Sok jó tetteiért egyebekben is méltán neveztetetik a Collegium második Fundatoráuaik«.

A nagyenyedi Bethlen-kollégium zivataros idejében ma is ott öröködik – az Ajtai Abód Mihály hazajáró lelke és szelleme! Mert – halhatatlan a lélek, hiszem!

Bajcsy András.

Az 1703. évi Rákóczi-féle szabadságharc és az 1704. évi labancdúlás idején Nagyenyed városának volt, akkor már hajlott korú református lelkipásztora.

Ennél több életrajzi adatot nem tudok róla, de mivel az ő nevét is bevészte Klió e szomorú, de dicsőséges korszak történetének érc-táblájára: ez is elegendő, hogy őt tisztelettel emlegesse és tetteire csodálattal emlékezzen az utókor.

Jellemét, vallásosságát és hazafiasságát tükörként állítják elénk az események.

Midőn II. Rákóczi Ferenc »Recrudescunt!« szavai villámgyorsan bejárták az országot s a Fejedelem a szabadság zászlaját »Istenért, Hazáért és Szabadságért« kibontotta: a nemzet, mint »egy ember« állt talpra s kevés idő alatt, a legszigorúbb ellenintézkedések dacára, Erdélybe is átsapott a láng.

Erdélyben akkor Rabutin gróf, egy hajthatatlan jellemű férfiú volt a vezénylő tábornok, ki Nagyszebenben székelt s 6000 főnyi válogatott német haderővel rendelkezett a forradalom megakadályozására.

Össze is hívta rögtön a Guberniumot Nagyszebenbe s a főnemesekkel Rákóczit felségsértőnek és hazaárulónak nyilvánította; egyszersmind Erdély minden nevezetesebb pontját megerősítette magyar és német helyőrséggel.

Rákóczi uralma eleinte csak addig terjedt, ameddig fegyverei érték s erdélyi vezéreit: Toroczkay Istvánt, Mikes Mihályt, Pekry Lőrincet és Teleky Mihályt, csak hadifoglyokból teheti kurucvezérekké s a székelység is csak akkor kezdett mozogni, mikor Somlyó és Kővár már kuruc kézen voltak s Orosz Pál kurucvezér szerencsés bonchidai ütközete már megtörtént.

Az enyedi polgárság, midőn március elején hírül vette, hogy Toroczkay István, az egykori aranyosszéki főkapitány, csak elébb

Rabutin bonchidai szerencsétlen hadvezére, mint már kuruc dandárparancsnok, Enyedhez közelít, egyáltalán nem örvendett.

Az enyediek, a Rabutinnak letett eskühöz híven, azonnal jelentést tettek a gyulafehérvári és szászsebesi helyőrségnek, hogy siessenek a szorongatott város védelmére, de segély nem érkezett s Toroczkay serege az ellentállani nem tudó városba bevonult s a Rabutin által ide rendelt dicsőszentmártoni Balogh Zsigmond labanckapitányt is elfogta s Rákóczi hűségére eskette.

A kuructábor három napig időzött Enyeden, nem nagy öröme a városi polgárságnak, mert a rekvizícióhoz szokott csapatok a lakossági minden értékes ingóságait összeszedték.

Maga Toroczkay a vagyonosabb polgárságot kezdte II. Rákóczi Ferenc hűségére esketni az egyház és a Főiskola előljáróságának kivételével.

Még a kuruchadak Enyeden léte alatt mind a tanács, mind a Kollégium Előljárósága, titokban követeket küldött Nagyszébenbe, jelenteni a történeteket, egyben pedig utasítást kértek a teendőkre nézve.

Negyednapra Toroczkay István Gyulafehérvár felé vonult, de útközben letett szándékáról s seregével átkelt a Maroson.

A kurucvezér távozása után, a Rabutin előnyomulásának utat készítendő, a szászsebesi és fehérvári helyőrség kémei jártak-keltek Enyeden.

Toroczkay biztosa, Balkó László, enyedi városparancsnok, egy labanc kémet, valami szász ács mestert, ki vigyázatlanul járt el kiküldetésében, elfogtat s az akkor már Marosbogátnál állomásozó kuructáborba küld.

Toroczkay a kém orrát és füleit levágtatván: szabadon bocsátotta.

Rabutin ezért szörnyű haragra lobbant s báró Tige szászsebesi katonai parancsnoknak rendeletet ad, hogy Enyeden, a kém elfogatásáért, bosszút álljon s a várost törölje el a föld színéről.

Tige, a rendes hadai mellé, a rablásra mindig kapható gyülevész tömeget is szedett s hogy az enyediek a közelgő veszedelmet annál kevésbbé sejtsek: éjnek idején a város felé indul s 1704 március 13-án, virágvasárnapján, reggel 8 órakor ért a szerencsétlen városba s azonnal megkezdődött a rablás, öldöklés, felperzselés démoni munkája.

A szorongatott lakosság nevében *Pápay Páriz Ferenc*, *Kolozsváry István* kollégiumi tanárok, *Csapay András*, *Bajcsy András* reform, lelkészek és *Kramer János* szász papból álló küldöttség ment Tige ezredes elé, kérvén őt, hogy a városnak és ártatlan lakosainak kegyelmezzen meg.

De az európai híru nyelvész és tudós, *Pápay* ékesszólása sem tudta megindítani a kegyetlen embert, azt felelvén, hogy neki nem áll módjában egyebet tenni, csak azt, amit Rabutin rendelt.

Tige a sok kérésre csak annyit engedett, hogy a kastélybeliek vigyék át családjaikat a kollégium udvarára s ott, ha csendesen maradnak, nem lesz bántódásuk. De a tűz oda is átcsapott s a kollégium is rommá lett.

Akik ide menekültek, azokat is bántalmazták, kirabolták és megölték.

Ekkor fejlődött ki a városi férfiak és tanulóifjak, másfelől Tige hátramaradott, rendetlen csapatai között a végkétségbeesés harca, mely nagyon sok életbe került.

Több, mint kétszáz magyar ember esett el itt, nem számítva a magukkal tehetetlen öregeket és gyermekeket, kik a várost teljesen elpusztító lángok martalékai lettek.

Az elesett városi polgárság közül kevésnek van feljegyezve a neve, csak a harcban elhullott tanulókról értesíti az utókort egy fali felirat s az az egyszerű emlék, melyet *Püspöky Ferenc*, Alsófejér vármegye főbírája emelt ezek emlékének, az Őrhegy alján, olyan meghagyással, hogy őt is majd az elesettek mellé temessék s a főtanodának e kápolnaszerű emlékre gondja legyen.

Az úgynevezett Kápolna-domb őrzé csak e nagy idők szomorú emlékét 1896-ig, mikor az elesettek emlékének, az utókör kegyelete igen szép emléket emelt, de amelynek a neveiket megörökítő oltárkövét a forgandó szerencse elsöpörte az 1919. évi vihar idején.

Az elesett diákok a következők: Debreceny István contra-scriba, a retorica-classis tanítója, Szászalmi György, esküdt diák, a poetica-classis tanítója. Szotyory Imre, Dobolyi Ferenc, Szotyory Gergely, Bányay-Várady János, Krizbay György, Zágoni András, Maros-vásárhelyi Péter, Kaposy Rigó Sámuel tógás-diákok.

A polgárok közül Szalacsi István gyógyszerész, Kézdivásárhelyi Péter kántor és Ferenc Péter egyházfí.

Az életben maradt szerencsétlen enyediék e veszély idején míg romjaikról a vért és üszköt letakaríthatnák: az emberszerető

torockóiaknál vonták meg magukat. A főiskola ifjúsága még a Székelykő barlangjaiba is behúzódtott, hol a hagyomány szerint, előadások is voltak.

Ide menekült *Bajtsy András* is.

A torockói unitárius egyház levéltárában maiglan is megvan az az eredeti szerződés-levél, mely – eltekintve attól, hogy kézzelfogható bizonyítéka e zord idők szenvedéseinek, – sajtászerű világot vet a vendéglátó unitárius egyház és a menedékre talált református hívók között.

»Mi Bajtsy András- így szól a levél – az enyedi Ecclak lelkipásztora és azon tractus-béli Szentháromság Seniora, Kolozsvári István és Enyedi István, az enyedi Collegiumnak Proffessori - Vásárhelyi Mihály az Vingardi nemzetségből álló ecclak tanítója, enyedi civis, adgyuk tudtukra mindeneknek, akiknek illik ezen dolgot:

Elsőbben is hálaadással magasztaljuk a mi jó Istenünknek kegyelmességét, hogy öfelsege e mi nemzetünk ellen gerjedező haragjának tüzeit úgy tartóztatta, hogy bennünket el nem töröltt egészen s nevezetesen a *Torockó* városának lakóit, becsületes atyánkfiait, arra méltóztatta, hogy lehetne ez a hely refigium egyideig minékünk is, az Isten haragjának tüze s fegyvere alól kiszabadult embereknek. Mely dologban mutatott hozzánk való kegyelmességekért Isten ezen várost áldja meg és minden romlástól őrizze, szívünkől kívánjuk.

Recognoscáljuk pedig, hogy midőn Isten ítéletéből, mind sok ártatlan sebesek s másképen is, a természetnek megromlott rendű, az halál által elköltözendő enyedi atyánkfiainak temettetésekről – hogy lenne szabad minékünk ez városban ami halottainkat magunk prédikációikkal s rendünk szerint eltemetnünk, – requiráltuk volna per debita media ezen Torocki ecclésiák igazgatóit ne inhibeálnák Okegyelmek e dologban való igyekezetünket: tetszett Okegyelmeknek, Tiszteletes Esperes Derzsi Pál és Főbíró Szaniszló Zsigmond uramékat consulálni stb. Ezekre az Okegyelmek kívánóságára, amint Okegyelmek kívánják, magunk személyünkben és nevünkben dumálunk bona fide, kötelezzük magunkat, hogy sine fraude, sőt cum gratiarum actione ismerjük s ha Isten éltet, kívánatosabb dologban készek leszünk, sőt Atyánkfiait is kényszerítjük Isten nevében az Okegyelmek jóakarajokért való háladatosságra, mellyel Őkegyelmek bennünket romlásunk után házokban fogadtak s hozzánk mutattanak.

Ami pedig nézi ez város akármely religion lévő Földes-urainak s kegyelmeknek ezen város lakosaival való dolgait, látja minden ember azt, hogy mi alacsonyabb és kisebb emberek vagyunk, kivált Istenünknek ilyen reánk bocsátott ítéleti alatt, mintsem, mi azokhoz vagy szólhassunk, vagy kívánjunk is szólni.

Az Úr oltalmában ajánljuk e városnak minden rendéit s kérjük Öfelségét, adjon nekünk is örvendetes alkalmatosságot, melyben mi is szeretetünket s hálaadóvultunkat, ezen város minden lakosihoz (melyre ígérjük is Magunkat) mutathassuk meg. Datum in Torotzkó. Anno 1704. die 8. Aprilis. Bajtsy András N.-Enyedi eccla Lelkipásztora és azon tractus Seniora. P. H. – Kolozsváry István, N.-Enyedi Professor P. H. – Enyedi István N.-Enyedi Professor P. H. – Vásárhelyi Mihály P. H.«

Töredékben ez a »Szerződés-levél«. Az 1704. nyár folyamán, miután a vész elviharzott a csatában az enyediék lassankint visszaverődtek városukba: helyreállították a szétrombolt fészket s ha az ősi telken csak egyetlen szöglet is volt, mely csak valamennyire is megvédhette eső és hó ellen a családok megmaradt tagjait: örömebb telepedtek ide, az édes magukéba, mintsem idegen koszon éljenek tovább. A kollégiumi ifjúság is visszatért s zöld ágakból készített lombsátorok alatt húzódott meg.

Az egyházi emberek – Bajtsy András urammal az élén – amellet, hogy a megszorodottak szívét vigasztalták: a legszentebb kötelességük teljesítéséről sem feledkeztek meg.

Az Urnak háza, a várbeli nagy templom is lassankint helyreállítattott; a boltívek alól a romokat, üszköket eltakarították s a tűz által megemésztett három harang megmaradt ércdarabjaiból «gy kis harangot öntöttek s midőn ez is készen volt, meghúzatta a harangot Bajtsy András nagytiszteletű uram.

Nem volt Enyeden olyan ember, kinek lelki fájdalma ne harmatozta volna be szemeit s talán soha áhítatosabb tömeg meg nem jelent Isten színe előtt, mint ekkor, az enyedi templomban.

Az agg lelkipásztor áhítatos imádsága és töredelmes szavai hatása alatt, a tépett lelkek húrjain fel-felzokogott a fájdalom s amint az ima elhangzott: mély csend következett s az elfojtott zokogás után egy oly ünnepélyes pillanat állott be, mely ma is glóriával vonja be Bajtsy András uramat és áhítatos gyülekezetét.

Ugyanis az öreg lelkipásztor felszólította híveit, hogy az Égnek, bűneik miatt történt látogatását jövőre meg ne érdemeljék: járul-

janak ünnepélyes fogadalom tételére és esküvel, aláírásukkal pecsételjék meg, amely szóról szóra az alábbiakban következik:

»Igen megszorodott szívvel és lélekkel emlékezőn N.-Enyed várossá és abban az időben élt Ecclesiák arról az Istennek igaz ítéletéről, mellyel látogatta Isten ez Hazát, soha el nem felejthető, elégségesképen meg nem siratható romlás bocsátott vala, melyben tűz miatt az egész város porrá és hamuvá tétetett, amidőn szép kastélyunk tornyaival, abban lévő szerszámaival, sok szép jókkal,, Temploma és Tornyával, három szép harangjaival, a kerítésben lévő kamarákkal, azokban lévő sok szép jókkal, sok esztendőkre letett számtalan búzájával, hordó boraival, letétetett pénzbeli sok költségeivel megemésztetett, kegyetlen fegyverek miatt elhullottak, megölettek sok siratásra méltó szép és jóreménységű Ifjú Deákjaink s Városi becsületes Ifjaink, közép- és öregrendű Atyánkfiak, némelyek pedig tűz által megégtek, sokan a füst mián megfulladoztanak. Kiknek szomorú romlásokon s eseteken keserves sírás és jajgatás elhatott szintén a szomszéd falúkba is, égő házaiknak füstivel egybe. Vajha a nagykegyelmű szent Úristen több ily keserves csapást nem bocsátana!

Eszébe juttatta sok Istenfélő Tagjainknak ez az Isten szomorú ítélete, azt a mennyei igaz úrnak mind igaz ítéleteit, mind pedig irgalmasságát, melyet cselekedett ennekötte circiter 45 esztendővel ezen városon, midőn a Pogányoktól a Városnak kastélya és benne lévő keresztyén Atyánkfiak szorongattatván, csudálatosan az Isten az égből szállott tűz által megrettentvén a Pogányokat és megszabadítván, fogadást tettek volt Isten előtt arról, hogy Esztendőről-esztendőre azt a Napot, melyen Isten őket oly csudálatosan megszabadította, megszentelnék, könyörgésekkel, böjtölésekkel, Isten ígéjének hallgatásával. De a sok szomorú változás, fogadásukat csakhamar felbontotta, melyért is az időtől fogva az Istennek sok s külömb-külobb ítéletit szenvedte e Város. Melyeket szomorúan forgattak elméjekben e Városnak és Ecclesiának Istenfélő tagjai. Ennekokáért tetszett kicsintől fogva nagyig minden rendeknek, egyháziaknak és külsőknek, Férfiaknak és Asszonyiállatoknak, Fiúgyermekeknek és Leányoknak közönségesen Isten s Angyalok, sőt e világ előtt az Isten haragjának engesztelésére való igaz poenitentia tartásunkat s Ófelségéhez való megtérésünket (hogy Városunk s Ecclesiánk Isten előtt kegyelmet nyerhetne és még valaha áldott kezeivel romlásunkból felépítené) ilyen fogadalmat tenni:

1. Hogy azt a szomorú emlékezetű napot: Diem Dominicain Palmarum, Esztendőnként emlékezetben tartjuk, azon a napon Solamnter az Isten ítéletinek és csudálatos szabadításának hálaadással való emlegetésével, könyörgéssel és böjtöléssel Istennek szolgálunk, az Úrnak haragját engesztelni el nem mulasztjuk. Ezt pedig fogadjuk nemcsak magunk személyünk iránt, hanem még a Fiaink és Leányaink, sőt a mi maradékaink iránt, nemzetségről-nemzetségre. Hogy pedig az időnek változási ebbéli fogadásunkat, se a mi gyermekeink, se maradékaink elméjéből el ne törülhessék: időről-időre, esztendőről-esztendőre a Nemes Városnak Előljárói jóidején tartózzanak elméjekre adni a T. Tanítóknak, akik is tartózzanak annak az Innepnek megszentelése felől, azon a napon pedig Inneplésnek okát előszámolni, emlegetvén meg keseredett e Városnak ilyen szörnyű romlását; hogy pedig még magot hagyott az Isten az O házában, Istennek nagy alázatos szívvel megköszönni.

2. De hogy a mi poenitentia tartásunknak megvilágosításában mégis fogyatkozás és nagy csorba ne légyen, fogadjuk azt is, hogy annak az Innepnek megszentelését, melyet ennek előtte Istennek előtte fogadtak volt a Városnak lakói, midőn a fellyebb megírt mód szerint, csudálatosan az Isten a Pogányoktól megszabadította, megújítani készek legyünk az időtájban, melyben Isten e Városnak lakosin kegyelmesen véghezvitte, úgymint István-király napja előtt való vasárnap, Mi is azon a napon, kicsintől fogva nagyiglan, könyörgéssel, böjtöléssel, alázatos magunkviselésével, az Úristen haragját engesztelni és olyan csudálatos szabadítását, hálaadással emlékezetben hagyni el nem mulasztjuk. Melyet is, hogy az Úrnak nevében el ne követhessünk: tartózzanak a t. Egyházi Szolgák kihirdetni annak előtte egy héttel.

3. Tagadhatatlan dolog, e Város lakosainak sok szép öltözeteket, Selyem és drága Posztó pompás ruházatjokat, az Asszonyi embereknek buja Fátyolokat, vékony drága patyolatjukat, arannyal, ezüsttel kivarrt Főkötőket, ingeket az Isten az ellenséggel levonatta, sokakat mezítelenségre, paraszt és koldus ruhára juttatott, mellyel megbizonyította az igaz Isten, hogy Őfelségének nem kedves az cifra köntösben bujkáló szívű nép, nem tetszván a mi Istenünknek az, méltó, hogy poenitentiatartásunknak a valóságát az olyan öltözeteknek lejárásával is bizonyítsuk meg. Ne légyen senki közülünk, se Nemes, se nemtelen, aki ennek utána olyan cifra öltözettel az Istennek haragját újólág városunk ellen felgerjessze, mivel nem

tudják, hogy mit mért az Úr Isten még a következőkre is. Ha valaki vakmerő képen ez ellen a fogadástétel ellen viseli magát, nem gondolván az Istennek rajtunk átalment szomorú ítéletével, tehát nemcsak az Egyházi Szolgák tartozzanak közönséges helyen megintetni, megdorgálván az Istennek beszédéből, hanem az Ecclesiasticum Consistoriumnak Censurájában is incuráljon.

4. Azt is fogadjuk, hogy mind magunkból. Feleségeinkből, Gyermekeinkből, Házainkból sőt egész Városunkból is mindenféle bűnöket kiirtani el nem mulasztuk, nevezetesen a káromkodást, gyilkosságot, paráznaságot, lopást és egyéb cégéres bűnben léleköket, nem erszényeknél fogva büntetjük, hanem érdemek szerint. A kegyesség gyakorlására pedig mindeneknek jó példát adni igyekeztünk.

5. Mivel tudjuk azt mindnyájan, hogy az Úr Isten előtt égbe kiáltó bűn a szegényeknek megnyomorítása, melyet nagy mértékben munkálkodik a rendkívül való uzsora, tizenhárom pénzt s még többet is venni száz pénzre s annak is az uzsoráját a summa pénzből venni ki. A keresztyén országokban pedig teljességgel hallatlan dolog uzsorának uzsoráját venni, mindenütt megelégszenek száz pénzre tíz pénzt venni legfeljebb; sok országokban, városokban, tartományokban alább is. Kívánja tőlünk a mi Istenünk, hogy többé így ne rontsuk keresztyén felebarátainkat, mert igaz poenitentia tartásunk szegény szűkölködő atyánkfiaiak nem romlásukat, hanem épületeket kívánja, Isten beszéde szerint.

A feljebb megírt dolgok megtartására ígérem és kötelezem magamat bona fide et conscientia. En Bajtsy András p. t. minister eccliar vicinar. Inop. P. (m. p.). Kolosvári István (tanár). En Pápai Páriz Ferenc N.-Enyedi Collegium professora. En Bajtsi Sámuel N.-Enyedi Ecclesiának lelki tanítója (m. p.). Joannes Uremerus evang. pastor N. E. prt. (m. p.). En Pataki István collegium seniora, nomine et persona totius subscripsi. (m. p.) S még más nvolv, részint esküdt diák.«

Ezt követi 48 enyedi közpolgár aláírása.

»Az Istenfélő asszonyi állatok képekbe írátták be a nevöket örök emlékezetnek okáért 44-en, kik között elsők ezek: Néhai tudós erdélyi reform. Püspök Tófeus Mihály úr özvegye, Kun Éva (m. p.). Néhai Ari József úr özvegye, Tófeus Mária (m. p.). Néhai Szikra István N. E. hadnagy özvegye, Hunyadi Anna (m. p.)«

Eddig az eredeti szövegezés, melyet Bajtsy András nagytiszteletű Uram fogalmazott.

A vérfürdő megtörtént. A történelem kimondta ítéletét és bírálatát azok felett, kik egy szépen virágzó város értékeit, tudományos intézetét továbbfejlődésében évtizedekre kihatólag megbénították és megsemmisítették. De mi, enyedi diákok, évszázadok múltán bár, más egyebet is látunk. Ha minden elveszett is, ami drága, szent és imádott volt: egy mégis megmaradt: a nemzet erős idegzetű organizmusának ifjúi őseroje!

Ez őserőnél fogva e bukásból fel kellett emelkednie, városnak, főiskolának és nemzetnek – a természet örök törvényei szerint - mert Márius, az agg ember, tétlenül kesereghetett Kartagó romjain ülve, a szabadság bukásán, de egy nemzet, amelyben nemcsak életösztön, hanem hatalmas életerő is van, azt nem teheti! Neki az ép organizmus őserojénél fogva tennie kell és munkához lát, miként a kirablott méheraj, melynek mindenik tagját láthatatlan bűvös erő hajtja és készletti serény és fáradhatatlan munkára, hogy visszaszerezze elrablott kincseit.

Nagytiszteletű Bajtsy András uram nem keseregett Nagyenyed romjain ülve, a szabadság bukásán.

Századok múltán is megilletődve állunk meg az egyszerű polgárság gyászbaöltözött tömege előtt, mely a szenvedett csapásért önönmagát okolva: igaz töredelmességgel magára vall és szent fogadást teszen. Bajtsy András szelleme ott lebeg ma is régi egyháza felett s híven örökdi, hogy »az időknek változási ebbéli fogadásukat se a mi gyermekeink, se maradékainknak elméjükből el ne törülhessék«.

Kovács József.

1732-1795 május 18.

E néven két kiváló professzora volt az enyedi Kollégiumnak: első és második.

Első Kovács József, Zabolán született, közsorsú székely családból. Tanulmányait Marosvásárhelyen kezdte s a széptehetségű ifjút itt ismerte fel gróf Teleky Sándor, kit Sámuel nevű fia mellé vett s vele együtt küldött külföldi akadémiákra. Ez a Teleky Sámuel volt a későbbi erdélyi kancellár, korának egyik legkiválóbb és leg-tudományosabban képzett férfia, a marosvásárhelyi »Teleky-könyvtár« megalapítója.

Az udvarhelyi főiskola Kovácsot 1763-ban hívta meg Parisból, tanári székére. El is foglalta állását s rá alig pár évvel Sárospatakra hívták meg, de az erdélyi egyházi főtanács nem bocsátotta el, hanem Enyedre tette a bölcsészet és matematikai tudományok tanítására, 1767-ben. Itt méltó társa volt Ajtai Abód Mihálynak, úgy a kollégiumi bel- és külügyek rendezése, valamint – és különösképen – a kormány vagyon-megtámadásainak védelmében.

A nemzeti ébredés korában élt. A maga példáján tudta, hogy a magyar nemzet kifogyhatatlan életereje elsősorban a nép rétegében van, csak hozzáértő kezekkel meg kell fakasztani a dús forrásokat. Fáradhatatlan szorgalommal gyűjti a közsorsú székely fiúkat s a maga költségén taníttatja, nevelteti őket.

Itt egy kis kitéréssel elmondom, hogy így taníttatja hasonnevű unokaöccsét, *II. Kovács Józsefet* is, kit előbb Enyedre, majd Jéna, Hága és Göttinga egyetemére küld s ki miután tanulmányait elvégezte, báró Kemény Simon alsófehérmegyei főispán mellett nevelősködött. 1795-ben, a nagybátyja által megürült tanszékbe őt választották a mathezis és fizika professzorának, hol több évtizeden át, jeles tanítványok kerültek ki a kezei közül.

A főiskola főképen neki köszönheti nagybecsű erdeinek felmérését és rendezését. O is, mint hasonnevű nagybátyja, szegény

székely fiúk neveltetésében találta lelki gyönyörűségét s összesen 35 ifjú köszönhette neki iskoláztatását s dicsérte haláláig jótettekre hajló, nemes szívét. Végrendeleltileg a kollégiumnak hagyományozta gazdag könyvtárát, természettani eszközeit s tetemes pénzüsszeget, a családhoz tartozóknak kiosztandó kegyeletül.

Kovács 42 évig tanított a nagyenyedi kollégiumban. Meghalt 1837 szeptember 4-én. Tanári teendőit már előbb átadta volt Szász Károlynak.

Most visszatérek I. Kovács József további méltatásához. Hogy jövedelmei senki és semmi által ne befolyásolják életcéljait, nőtlenségre szánta el magát. Tekintélyes vagyont gyűjtött s annak felét 15.000 magyar forintot, ami abban az időben oly rengeteg pénz volt, hogy ehhez hasonlót Bethlen Gáboron kívül senki sem hagyományozott soha az enyedi kollégiumnak, jutalomkönyvek vásárlására és szegény tanulók segélyezésére hagyományozta.

Az enyedi kollégium a legújabb időkben is – az alapítás óta – »Áldott emlékü Kovács József alapítványából« jutalmazta kiváló előmenetelű tanítványait.

Kovács József 1795 június 5-én halt meg. Porai az enyedi temető tanári sírkertjében pihennek. Sok vihart kiállott, százados emlékoszlop dacol ma is az idővel; hantja fölött, melynek avult lapjáról latin szöveg hirdeti Kovács emberi erényeit. E hírneves professzor nemcsak az enyedi kollégiumnak adott fényt, de a magyar tudományos világban hazaszerte ismert és tisztelt volt neve a múlt század közepén is.

Kovácsnak jellemrajza szépen domborodik elének Bodola Jánosnak és Herepei Ádámnak felette tartott halotti, illetőleg emlékbeszédéből, a következő részletekben: »Ő maga – mondja Bodola püspök – életét a tiszta és igen becsületes nőtlenségre szentelte vala, hihetőleg azért, hogy annál több ideje lehetne sok és nagy kötelességeiben foglalkozás nélkül eljárni és annál több és hasznosabb fiakat nevelhetne hazájának boldogítására.

Hol vagyon az a mi rendünkből való ember, aki – kivált a méltóságos úri rendben – magától nevelt több és nevezetesebb fiakkal dicsekedhetne, mint ő? Olyan fiaknak nevelésekkel, akik ma hazánknak legnagyobb oszlop-emberei közül valók, akik valamilyen módon, hogy életében mindenkor úgy szerették ötet, mint édes atyjokat s kedves barátjukat, úgy most is. halála után. az ő emlékezetit különös nagy becsben tartják s tisztelik«.

Úgy látszik, magát Bodolát, az erdélyi reformátusok jeles püspökét is ő neveltette, mert alább ugyanő így szól: »Én ugyan magam, méltatlan személyemre nézve, e közönséges helyen sem tartózkodom azt megvallani, hogy gyermekségemtől fogva, ő lévén az emberek között legnagyobb jótevőm, *kedves nevelő atyám* és hív tanítóm; nem igen esmértem embert, akiben, a tőlem felébb említett virtusokat nagyobb mértékben lakozni magammal elhittem és akit, következésképen, nálánál nagyobb szívbeli vonattalással tiszteltem s becsültem volna«. Dicséri benne a szerénységet s kiemeli bőkezűségét, minden tekintetben.

Mint reformátort s a főiskola vagyonának hű védelmezőjét, Herepei Ádám így jellemzi őt:

»Minden fogyatkozásokat és rendetlenségeket meg akarta volna jobbitani, aszerint a tökéletesség zsinórmértéke szerint, melyet bölcsesége rendelt volt ki. Kreditoma, kora, sok tapasztalással és successussal próbált tudománya és az a nem tudom mi tiszteletesség magaviseletében és személyében, egy közönséges-

Kovács József (I.) síremléke Nagyenyeden.

auctoritásnak nemét nyertének vala neki, amely ellen szólani senki sem mért.

Bárcsak azokban a kritikus időkben, ahol a *sz. fundusok félelmeben voltak* (az iskola javainak megtámadását érti), mutathatnám én ötöt, ha mi távolról is! Ti, tisztelt professzorok, akik együtt munkálkodtatok akkor vele és az érdemnek homagiálni nem szégyenlitek, jobban megmondhatjátok.«

Valóban ma is fényt sugároz az enyedi kollégiumra a Kovács szelleme s amelv közintézménynek ilyen kimagasló történelmi alakjai vannak, annak minden körülmények között, jövőjének is lennie kell!

E férfiú példája igazolja, hogy a jó cselekedetek temploma nemcsak a gazdagok előtt van nyitva s hogy a közintézmények jövőjének nemcsak a tehetősek erszénye, hanem a fenkőlt gondolkozás, közszellem és cselekedet a legbiztosabb és legméltóbb alapja.

Enyedi diákok, vegyünk mindannyian példát az ilyen nagy szellemektől!

Herepei Ádám.

1756-1814.

Egyik levele ama trifoleumnak, mely Erdély tudományos tavaszában az egyházi szónoklat virágzását megnyitja.

Született Vízaknán 1756-ban, meghalt 1814. szeptember havában, 58 éves korában.

Először atyjától tanult, ki lelkész volt, később Enyeden folytatta s fejezte be gimnáziumi tanulmányait s a marburgi és genfi egyetemeken képezte ki magát, mely utóbbi helyen, ebben az időben, különösképen az egyházi szónoklat, az ékesenszólás teljes virágkorát élte.

Innen visszatérve, 1790-ben Enyedre hívták meg tanárnak s hivatalát 24 éven át, rendkívüli szorgalommal, széles látókörrel, nagy tudománnyal és hazafias ügybuzgalommal töltötte be, kartársainak méltó elismerésére s az utókor hálájára egyaránt érdemesen.

Herepei Ádám – főképen gyászszerzetartásokon – nagyerejű szónok volt, a történelemnek pedig élénk és elragadó előadású tolmácsa. Az ő tanítványa volt – a többek közt – *Körösi Csorna Sándor* is, egy szerény külsejű, sápadt, de tudományszomjas székelly ifjú, ki rajongva csüngött Herepei elragadóan szép történelmi előadásain, aki az ifjú lelkében a hazafias érzelmek szunnyadó csiráit életre serkentette, ábrándos elhatározást ébresztett benne,

hogy a kollégium kapujából gyalog, egy krajcár nélkül, az ős-magyar-haza felkeresésére induljon el – a dardsilingi temetőig vezető úton.

Oh nagyok és haló poraikban is ezerszer áldottak azok a szellemek, akik a fogékony szíveket és lelkeket egy szent cél szolgálatára rabba tehetik, egészen – a mártíromságig.

És Herepei Ádám ilyen szellem volt!

A nemzeti ébredés eme korszakában – II. József idejében – Herepei Ádám buzdítására, az enyedi kollégiumban Iskolai Magyar Társaság alakul, mely a maga Irodalmi Próbáit ki is nyomatja egy kötetben. »Mi még ifjak vagyunk – szól gróf Thoroczkay Pál úrfi körül alakult Társaság a nemesszívű olvasóhoz – és csak abban a kertben kötjük a koszorút, melyben Báróczy, Szabó, Horváth. Péczely és Gvöngyössy nevelik a virágokat. Ne várj hát tőlünk egyebet a jó szándéknál; a kitetsző buzgó szívet, mellyel anyai nyelvünknek tartozunk!«

Kétségtelenül nagy hatása volt Herepeinek nemcsak tanítványaira, hanem tanártársaira, környezetére és általában az egész társadalmi életre is. Volt tanítványa és tanártársa, Hegedűs Sámuel és Budai enyedi lelkész tartottak gyászbeszédet ravatalánál.

Enyeden, a tanári sírok között, természetes emlékoszlop figyelemzést az arrajárót, hogy *»Itt Herepei Ádám nyugszik. Maradékig becsüld emlékezetét, tanítása az eltöltött időt esmertette; a jelen való állása okait magyarázta. Ékesen szólása beszédét fogantossá, a papi chatedrát kedvessé tette. A nagyenyedi főiskolában XXIV. esztendő alatt nevelvén fiaikat a hazának. Az élet LVIII-ikában elnyugodott MDCCCXIV.-ben. Emlékezetét baráti és tanítványi tisztelik«.*

Megilletődve olvastam e sorokat s valami nagy, nevezhetetlen kötelességteljesítést éreztem – és érzek – lelkemben, hogy egykoron e hazajáró lelkek sírdombjai felé irányítom figyelmét legalább a volt tanítványoknak, akik az enyedi kollégiummal szemben – bár erkölcsileg – még adósoknak érezzük magunkat. A jövőidő idők új élete, új szelleme az ilyen szellemek síri ágyából virul s csak annak a népek van reménye és joga az új élet iránt, amelynek szívgyökere a rég pihenő porokig hatol . . . Hisz ezek a szellemek voltak életadó sugarai annak a napnak, mely áldott melegét pazarul hintette szerteséjjel a magyar égboltozatról s melynek áldásait egyformán érezte és élvezte – vallás- és nemzeti különbség nélkül – minden gyermeke a hazának, ki a sötétség árnyképei elől a világosság felé menekült.

Mint a sírkeresztre röppent madár, mely csak addig tartózkodik ott, míg rajtuk egy-két dalt zengedez: én is, hantról hantra járva révedeztem Herepei Ádám emlékoszlopánál s halála után csaknem száztíz esztendővel, látni véltem a díszes, de nagyon szomorú gyász-kíséretet s mintha hallanám a síri-ágy előtt beszélő tudós professzor és hűséges tanítvány, Hegedűs Sámuel orációját: »Szerencsés volt az a momentum, mikor ő, a maga katedrájába belépett és szerencsés az az ifjú, aki tanításának lelkébe behatolhatott. Az ő históriája valóságos pragmatikai lélekkel bírt, olyannal, melyben az értelem élt és amely azt mutatta, hogy a legjobb francia és angol historikusok belátó históriai elméje neki is tulajdonságává vált. Micsoda ékesenszólással folyt az ő szájából az emberiség története! Általtette az ifjú lelkeket, mintegy arra a theátrumra, amelyről beszéllett . . . Mintha látta volna az ember a tüzes Miltiadest a Marathonon, vagy az eleven Caesart a pharsaliai mezőkön, a tömött légiók előtt lovagolni ... A szív utána ment az ő tanításainak; ott volt vele a képzelődés a római birodalom roppant elesésén s elmélyült, megint felemelkedett az emberi nagyságnak elmúlásán ... Es a haszon ebből az, hogy az a nevezetes tudomány, a história, egy kedves fákká lett és abból a szempontból kezdett nézetni, amelyből kell, hogy nézettesék; ebből lett az, hogy a nemes érzések utat kaptak maguknak és mikor Leonidas meghal a dicsőség mezején, vagy Aratus, mint a havas oldalából kitört sugárfenyő, a nemzeti szabadságért elesik: megszerette a szív az ő beszédéből a nemes halált és szerencsésnek ítélte azt az alkalmatosságot, melyben ilyenképen lehet azt feláldozni . . .

Az ő ékesenszólása egy kezdő epocha volt hazánkban; ő ebben nem annyira tanítatott, mint a maga erejéből emelkedett fel. Ha ötet a sors esmeretesebb theatrumra állította volna, az ő ékesenszólása akármely nagy katedrának díszet adott volna; talán neki is vagy egy koronás fő megtette volna azt a vallást, amit hajdan Masillonak, hogy »mindenkor meg vagyok elégedve magammal, de mikor Téged hallak – sohasem!«

Éppen ezzel a mézzel folyó beszéd uralkodott tanításában is, mellyel a figyelmet szüntelen ébren tartotta és a főnek és szívnek egyaránt beszéllett. A diáknyelv és anyai nyelv a valóságos szépségig hatalmában volt: mindenekfelett a józan kritikát olyan klasszicitásra vitte volt, hogy Brileauval méltán paralellába jöhetne. Es ez az ő kritikája a valóságos józan guszthus kritikája lévén:

az ő keze alatt tanult ifjaknak nem kevés előmentire volt. Fáradhatatlan a tanításban, fáradhatatlan különösen a classisokra való ügyelésben, úgy, hogy ez a szépen virágzó iskola ebben a tekintetben többet alig kívánhatna. . . Nincsen ma már többé Herepei! hallom a hazát mondani; hallom a megszorodott Atyát így sóhajtani: nincsen! . . . Látom a buzgó ifjút könnyes szemmel a katedrára nézni és ezt mondani: »*Nincsen többé Herepei!* . . .«

A nagyenyedi Bethlen-kollégium örök büszkesége ez a név. Minden tekintetben méltó arra, hogy: *maradéki becsüljék emlékezetét!* . . .

Herepei Ádám síremléke Nagyenyeden.

Köteles Sámuel.

1770 januárus 30 – 1831.

Köteles Sámuel Új-Tordán, 1770 januárus 30-án született s meghalt 61 éves korában, 1831-ben. Tanulmányait a nagyenyedi kollégiumban végezte s azután a jénai egyetemre ment, hol tanárai közül különösképen Fichte hatott reá. 1799-ben a marosvásárhelyi, 1818-ban pedig a nagyenyedi főiskolához hívták meg tanárnak s mindkét helyen kötelességtudó, emberszerető, lelkes tanárként szerették és tisztelték. Iskolai könyveivel a magyar bölcsészeti tudomány úttörője. Első, aki tudományát 1818-ban, kizárólag magyar nyelven tanítja. Gyönyörűen jellemzi őt tanártársa, Szász Károly, a következőkben: »Bár ... a régiség felkentjeivel, azoknak művelt nyelveken nemcsak örömet társalkodott, hanem az egyszerűség ékesen szóló könnyűségével írt és beszéllett is, jól tudta ő mindazáltal azt, hogy a diáknyelv uralkodása, mely a magyar lélek repülését ólomterhével a földre nyomja, nem a régiség nagy lelkeihez hódoló tiszteletből származik, hanem egy alkalmatlan bilincs, melyet a sötét századok vaksággal párosult vadsága vert a magyar szellem szárnyára . . . Azt akarta, hogy a magyar ifjú fakadó érzéseit magyar lanton zengje ki hazájának s bevezettség ugyan az ifjú Scipio a görög és római világ nagy lelkeinek pantheonába, de csak azért, hogy az erős lelket s az erős szót megtanulja

és azt a gyulladó lángot hozza vissza hónához, nemzetéhez, mely a hajdankor szebb lelkeinek tulajdona volt».

Azonban Kötelesnek ez az újító szelleme épügy, mint a Hegedüs Sámuelé is, hogy a latinnak, mint a tanítás nyelvének nyügét, az iskola lerázza, a tanárkar többségének erős ellenállásával találkozott. Mindnyájan érzik ugyan az idők s a közélet változott követeléseit, de csak a diáknyelv uralmával, hagyományához ragaszkodva alkuszak azokkal. így a tanítás módszerének némi újítgatásával, de az igazi újítóknak megbénítására célozva készíti 1819-ben a »nagyenyedi főiskola tiszteletes professorátusa« és állítja meg »nagyvótumok többségével« azt a – különben magyar nyelven szerkesztett – munkálatot, melynek címe: *Norma discendi in Collegio Scholarum Alba-N.-Enyedensi, Claudiopoli, 1820.*

Ez a munkálat erős küzdelem közt szerzett békekötés, amelyben Hegedüssel és Kötelessel szemközt Nemegeyi János Philologiae, Mohai Károly jurie, II. Kovács József mathezeos, Baritz János chemiae et medicináé, Keresztes István és Tompa János theologiae professorok részesek.

A rendszer lényege az, hogy az egész kollégiumi tanításfolyam 15 évre terjed, melyből 9 év az alsó osztályokra, 6 pedig a diáki tanfolyamokra esik. Már a legelső kezdő osztályban tanítják a diák., német és magyar nyelv elementumait. Az ötödik osztálytól kezdve »törvénné tétetik a diák és német beszéd«.

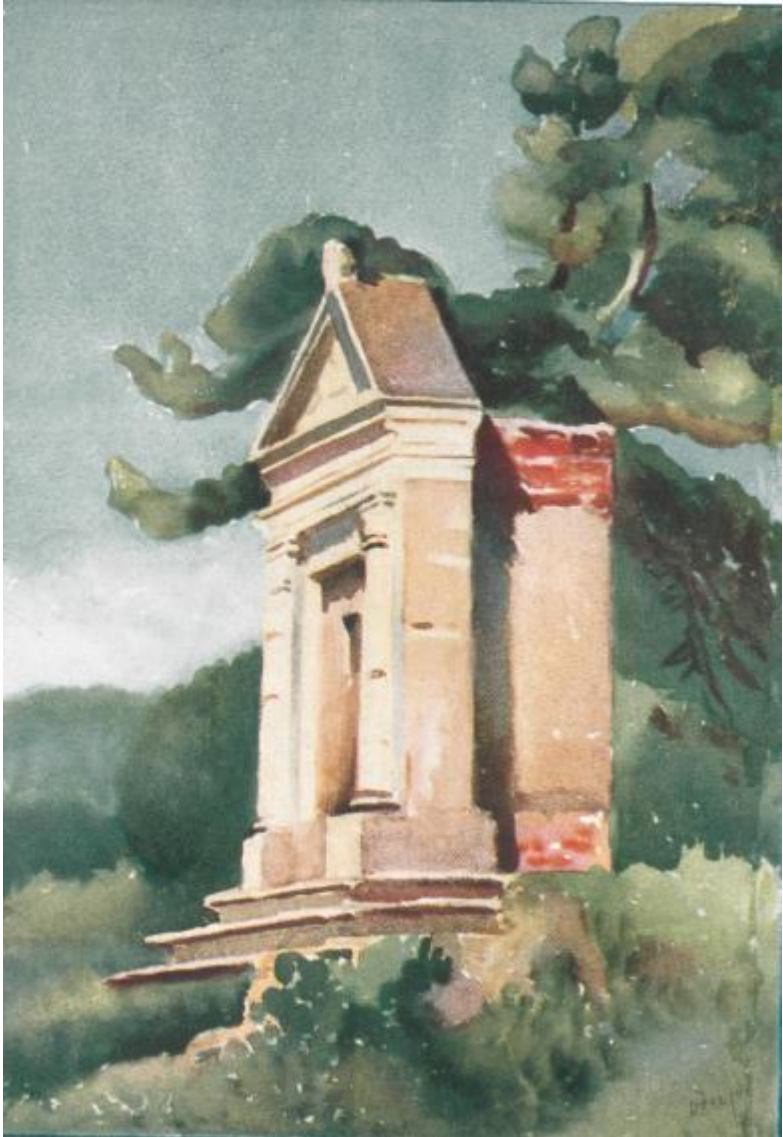
Ez a rendszer mindamelltt, hogy az élet követeléseivel alkuba bocsátkozok, a római nyelv használata dolgában visszautasítást jelent a Köteles kezdte újítással, a nemzeti nyelv követelt jogaival szemben. Néhány év alatt le is járta magát, mert 1830-ban, hivatalosan is új, az erdélyi többi kollégiumokat is kötelező szervezet váltja fel a Norma Discendit.

És Kötelesnek sírja felett, 1831-ben már nem találkozhatik többé »nagyvótumok többségének« ellenmondásával az az elismerés, melyet neki emlékbeszédében Szász Károly, a fentebb idézett beszédében mondott.

Kiváló érdemei elismeréséül a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává választotta. Irodalmi művei a legújabb időkig is első helyen állanak. Igen sok bölcselmi műszót alkotott. Mint ember, egyszerű és szerény volt. Családját szegénységben hagyta hátra. Hálás tanítványai a nagyenyedi temetőben emlékoszlopot emeltek

kiváló tanáruknak, mely ma is fennáll ugyan és dacol a zord időkkal, de róla még az 1849-iki fergeteges idők viharai elsöpörték a feliratot s bizony már Enyeden is kezd ritkulni azoknak száma, akik kétségtelenül tudják, hogy a süppedező sírboltozat kinek fődözi el egykori földi porsátorát . . .

Sic transit gloria mundi!

Köteles Sámuel síremléke, Nagenyeden.

Dóczyiné aquarellje.

Hegedűs Sámuel.

1771 – 1844 április 9.

Az enyedi kollégium könyvtárában, magas talapzaton, egy gyönyörű kivitelű bronz-szobor van. Ez *Hegedűs Sámuel*. A többek között szólva, Mihályi Károly így jellemzi őt: Impozáns külsejű, borotvált arcú, szép ember. Magas, erőteljes, idomzatos, nemes tartású termete, domború, széles homloka, jelentékeny arca, átható tűzű, barna szempárja, csodálatos, hathatós, velőtrázó, szívet-indító érhangja egyházban, mint tanteremben egyaránt meglepő ünnepélyes alak; szószékét betöltő, eszet figyelni, szívet érezni kényszerítő, kitörülhetetlen emléket hagyó szónok. . .

Hegedűs Sámuel 1771-ben született Újtordán, hol atyja kir. ügyvéd volt. Tanulását ugyanott kezdé, de már tízéves korában Nagyenyedre ment át, hol Herepei Ádám, Benke Mihály és Benkő Ferenc hatottak rá leginkább. Húszéves korában atyját elvesztette s Ugron Istvánnak lett nevelője, hol ennek egy rokona, báró Szentkereszti András tábornok kedvét annyira megnyeré, hogy ez minden vállalatában segítette.

1805-ben Enyeden a költészeti osztályt tanítá, 1806-ban enyedi lelkésszé választották; 1807-ben a göttingai egyetemre ment; 1810-ben kolozsvári lelkésznek választják, de már 1814-ben, a meghalt Herepei Ádám helyére tanárrá hívják vissza Nagyenyedre.

Itt a római irodalmat, széptant és történelmet tanítván, egyszerű tanvezető tanár is volt.

Enyedi állása azonban túlságosan terhes és fáradtságos volt s éppen ezért 1829-ben elhagyta enyedi professzori hivatalát s előbb Kolozsvárra, 1830-ban Tordosra s végre 1836-ban Szászvárosra ment lelkésznek. Itt is halt meg 1844-ben, április 9-én. A Magyar Tudományos Akadémiának levelező tagja volt.

Hegedűs Sámuel enyedi tanári működése tehát 1814-1829-ig tartott. Körösi Csorna Sándor lelke, Herepei halála után, jórészt tőle nyerte táplálékát. Főleg a művészetek megkedveltetésével s a tehetségesek ösztönzésével hatott tanítványaira. Barabás Miklós, a kiváló festőművésznk, hálával emlékszik reá, volt tanárára. Az ifjúság az ő biztatására és kezdeményezésére rendez szónoki és költői előadásokkal gondosan összeállított Bethlen Gábor-émlékünnepélyeket. Ezeket az alkalmi dolgozatokat többnyire ki is nyomatták a kollégium műhelyében, amelyet az ő idejében szereltek fel 1827-ben. Mint szónokíró és mint költő érdemelte meg – ekkor már tordosi lelkész – az Akadémia tagjává való megválasztását.

Valóban, minden tekintetben egyik legkiválóbb embere volt a XIX. század első felének. Az ő idejében nem volt nagyobb örömvagy gyászünnepély, melynek szónoka nem ő lett volna; sőt maga az erdélyi országgyűlés is, 1837-ben őt hívta meg Nagyszebenbe, országgyűlési hitszónoknak.

Egyik volt tanítványa, Mihályi Károly, így jellemzi őt: Nagy természeti adománya, sokoldalú, tudományos és esztétikus műveltséggel bíró férfiú. Az erdélyi művelt körök egyik legnagyobb tekintélye.

Mint tanító nemcsak magyarázott, hanem tudománya iránt érdeket is támasztott; a képesebb ifjakat magasabb feladatokra biztatta, önálló eszmunkára, a közönséges leckénél többre, nehezebbre, szebbre serkentette. A »magánszorgalom« az enyedi kollégiumban, az ő igazgatása alatt szembetűnően virágzott. Több éven át volt a gimnáziumi tanítás vezetője, különösen az óklasszika-irodalom, mathezis, szépművészetek virágzásban voltak igazgatása alatt.

Mint nevelő, lélektani mély belátással, finom tapintattal hatott az ifjúi kedélyre, dicséretben és feddésben mesterművész volt: feddése megrázta, de fel is költötte a hanyagot; dicsérete nem tette

hiúvá a jelest, mert a további meg további fokokra mutatott, a nemes humanitás eszménye felé.

Mint társadalmi ember is jelentékeny tényező volt. A magasabb körökben is nemcsak elfogadták, hanem keresték, tisztelték, szerették, szellemi fensőbbiségét örömet elismerték. Személyes befolyásának igen sok ifjú köszönhette előmenetelét.

Mint ember fennkölt jellem volt; magas céloknak, szent érdekeknek élt; anyagi haszna nemcsak nem volt földolog előtte: sőt annyira tekinteten kívül hagyta azt, hogy a »világ okosainál« példabeszédbe ment át a rossz gazda Hegedűs.

Mindezen említett egyéni kiválóságain kívül, elévülhetetlen érdeme az enyedi kollégium történetében Hegedűs Sámuelnek az, hogy – a Kazinczy-féle nyelvújítás korában élve – nemcsak megértette és átérezte e kor szellemét, de annak bélyegét rányomta működése színterére, a tanítványai lelkébe és a társadalomra egyaránt s erős kezekkel segített széttörni a latinság évszázados béklyóit, hogy a felszabadult lélek könnyen szárnyalhasson új célok, új eszmék – nemzeti ideálok felé.

Zágoni Bodola Sámuel.

1790 december 10 - 1866 április 22.

Székelyudvarhelyen született 1790 december 10-én. Atyját, ki udvarhelyi tanár volt, már hatéves korában elveszítette s ezután nagybátyja Bodola János vette nevelői pártfogása alá.

Iskoláit Nagyenyeden végezte, majd Göttingába ment, hol az »angolpénz« kamataiból 1816-ban némi segélyalap tétetett volt le.

Külföldről hazatérve, előbb báró Dániel Istvánné és gróf Tholdalagi Lászlóné családjában, később Héderfáján, végre Marosvásárhelyen viselt lelkészséget, az 1818-ik évben. Innen pár év múlva Udvarhelyre vitetett tanárnak, hol a nemesebb törekvések fő mozzatója és irányítója volt; 1833-ban Marosvásárhelyre hivatott meg; három év múlva, 1836-ban, egyházi főjegyzővé választották s 1841-ben pedig a nagyenyedi hittani székre kapott meghívást.

Itt érte az 1848/49-ki gyászeset.

1848 november 17-én, a fellázadt lakosság elől menekülve Kolozsvárra, onnan 1849-ben Marosvásárhelyre ment, hol 1850-től kezdve ismét teológiai tanár volt. 1854-ben átköltözött Kolozsvárra. A fő-consistorium már előbb püspökhelyettessé tette. 1861 május 22-én a király a püspöki hivatalban megerősítette s ugyan-

akkor kir. tanácsosi címet nyert. Ő kezdte meg az erdélyi reform. Egyházkerület *Névkönyv-ének* kiadását, 1858-ban. A feltünezni kezdő egyházalkotmányi új eszmék némelyike ellenében konzervatív álláspontot foglalt el, de a presbyteriumok szervezésének buzgó híve volt.

Mint püspök küzdötte át azokat a sötét idöket, melyek alatt egyházkerületének csaknem minden autonóm joga kérdésbe volt téve. 1866-ban, éppen midön 50. éves szolgálati jubileuma megülnésére minden intézkedés meg volt téve: meghalt a fáradhatatlan, erőteljes főpásztor, április 22-én, 76 éves korában.

Puritán jellemü, szigorú, de nemeslelkü, emberszerető főpap volt. Bodola Sámuel egyike a legkiválóbb és legtermékenyebb egyházi íróinknak. Főbb munkái: Kik az igaz keresztyének? (Brassó, 1831). Katekizmus (Kolozsvár, 1832). Keresztyén hittan (Nagyenyed és Marosvásárhely, 1848). Ötödik kiadás: Kolozsvár, 1851. Ennek nyomán 1867-ben kiadta: Garda József. A keresztyén anyaszentegyház négy oszlopa (Nagyenyed, 1856). Az élő egyház és annak ismertető jegyeiröl (Nagyenyed, 1845). Bod Péter smyrnai Polykárpusának folytatása (1860-61). Képviselet, successió és más teendök Anyaszentegyházunkban (1862). Ki volt a reformátusok első püspöke Erdélyben? (1865).

Életrajzát dr. Bartók György nagyenyedi leklész, késöbben erdélyi ref. püspök írta meg *Nagy papok életrajza* címü gyüjteménves munkájában.

Hamvai Kolozsváron, a házsongárdi temetőben porladoznak.

Bodola Sámuel a lehető legnagyobb nemzeti szerencsétlenség idején volt tanára az enyedi kollégium theológiájának. Elözöleg, mint leklész: kiváló szónok, késöbb mint professzor: nagy tudományú és kitünö tanító; mint hazafi: lelkes, a nemzeti érdekekért minden veszéllyel szembeszálló bátor ember, mint püspök: híveinek a jóban, nemesben, béketürésben példaadó főpásztora s hüséges gondviselője volt.

A nagyenyedi Bethlen-kollégium egykori sok jeles tanítványa és késöbbi tanárai közül, egyike a legkiválóbbaknak.

Méltó arra, hogy tisztelt neve sokáig fennmaradjon iskolánk történetében és a volt tanítványok emlékezetében egyaránt.

Szász Károly.

1798-1853.

Vizaknán született 1798-ban, székely eredetű, nemes szülőktől. Eleinte atyja és Herepei János nevelték, de 1805-ben már Nagyenyeden volt s ott járta végig az iskoláit. 1814-ben a kolozsvári róm. kath. liceumban jogot tanul s 1815-ben írnoknak esküdött fel a királyi táblán, 1817-ben Marosvásárhelyen ügyvéd lett, azonban e hivatalát nem folytatta sokáig, mert gróf Teleky Elek és Zeyk János mellé hívták meg nevelőnek. Ezekkel – vele majdnem egykorú növendékeivel – Bécsbe ment s itt kedves tantárgyainak, a számtan és természettan tanulmányainak adta magát. 1820-ban visszatért Erdélybe s az enyedi kollégiumban, *Mohai* jogtanár mellett előbb segédtanár s ennek 1821-ben bekövetkezett halála után, rendes professzor lett. Alsófehér megye csakhamar *tábla-bírájának*, s szülővárosa Vizakna, *diszpolgárának* s mint ilyet az

1834/35. és következő évekre: *országgyűlési követének* választotta. A Magyar Tudományos Akadémia 1833-ban *levelező* a következő 1834-ik évben *rendes* tagjául választotta, a történelmi osztályban, a »*Sylloge Tractatione*« című, 1832-ben megjelent jogtörténelmi művének elismeréséül, mely a Lipót-féle hitlevél keletkezését megelőző és szentesítését követő intézkedések gyűjteménye s kiterjeszkedik a *Dunlod* páter által Erdélybe vitt szerződési javaslatról kezdve az *Alvinczi*-féle válaszig és a százok sérelmeit kiegyenlítő accordával összefüggő hivatalos iratokig.

A jogtudományt 1837-ig tanította, ekkor Kováts József helyett a matematikát vette át. Az 1848-iki forradalmi események ebben a szerepkörben találták, amikor báró Eötvös közoktatásügyi miniszter meghívta őt államtitkárnak. A szabadságharc leveretése után tanári állásra meghívást kapott a pápai főiskolához, de nem fogadta el, hanem Marosvásárhelyre költözött s ott halt meg 1853-ban.

Szász Károly Herepei Ádámnak és Köteles Sámuelnek volt a tanítványa. Alig volt 23 éves, midőn mint segédtanár az öreg Mohai Károly helyére kerül, tele tüzzel, képességgel, nagyrahivatottság érzetével és azzal a megtörhetetlen testi és szellemi erővel, mely később is, csak világrázó események egymást követő csapásai alatt s a hosszú időn át alkotott eszménykép összeroskadása után ingott meg.

Az ifjú tanárt, ifjú jogtudóst környezete és tanulmányai egyaránt a reformok felé ragadták. Ő ugyanis nemcsak jogtanár, hanem az erdélyi politikai szabadelvűség országos küzdelmeinek elsőrangú hőse volt; Hegedűs távoztával nemcsak vezetője a gimnáziumi tanításnak, hanem bámulatosan sokoldalú, alapos tudású s a siker titkaival rendelkező tanár. Példányképe az iskolát szolgáló tanítónak s példányképe az életbe szerepelni kilépendő ifjúnak, mint hazafinak és mint embernek egyaránt.

Hatása azonban nemcsak egyéniségének, tehetségének, jellemének kiválóságaiból eredt, hanem fokozta, hatványozta azt a sors, a zaklattatás, melyben része volt s melyért a népszerűség egyre jobban környezte. Irigykedő tanártársai saját kicsinykedésükkel tették őt nagyobbá, mint lett volna magától. Midőn 1837-ben, jogtudományi tanszékéről, a politikai csattanójú zaklatások miatt, a mennyiség- és természettudományok tanszékére lép át, maguk e tudományok is népszerűekké lesznek általa az intézetben. A kollégium újabb hírnevének, de büszkeségének is tetőfokára

Szász Károly által jutott. Nem valószínűtlen azonban, hogy a nagy veszedelem is, mely a kollégiumra 1849-ben elkövetkezett, a Szász Károly politikai vezérszerepe idején kezdve ólálkodott gonoszabbul és célzatosan az intézetre. Örök kárára irodalmunknak, hogy egyéb dolgozatai között, tervbevelt és megindított *Pantheon*-ja félben maradt; ez lett volna írói és tanári pályájának legtartósabb emléke. Mint tanárnak kiváló tulajdonságai és közvetlenül elért eredményei felől hitelesen tanúskodni legilletékesebb annak a két tanítványának pályája, akiken könnyű is felismerni egymáshoz és közös mesterükhöz való szellemrokonosságukat. Ez a két kiváló férfiú báró Kemény Zsigmond és Salamon Ferenc.

A Szász Károly pályájának delelése idején jött néhány évre (1835-1841) Enyedre teológiai tanárnak (Első) Herepei Károly, Erdély egyik leghíresebb egyházi szónoka. A tanári karban egyedül ő állott a mindenkitől zaklatott Szász Károly pártján.

E két férfiúról vették hosszú ideig sokan maguknak az enyedi méltó tanár eszményképét, katedrán, vagy irodalomban, egyházi, vagy társadalmi életben egyaránt.

A Bethlen-kollégium belső életének szellemi és erkölcsi forrongásai a Hegedűs, Köteles és Szász Károly korszakában érdekes hasonlóságot mutatnak azokhoz a forrongásokhoz, amelyen maga a nemzet megy át, a nyelvújítási harc s a politikai újhódás évtizedeiben.

Még a külsőségekben is mutatkozik az újítás szelleme.

A diákság a komor tóga helyett magyar szabású polgári fekete egyenruhát visel (1835-től kezdve).

Az iskolai magyar társaság, amely az 1780-as években alakult, de el is aludott: 1830-ban, mint *önképző-társaság*, föltámad s míg miatta Szász Károlynak vádat kell hallania s ez ellen védekeznie, a meggyanúsított igyekezet lappangva, annál komolyabban munkálkodik s 1837-ben, majd 1847-ben nyomtatásban egy-egy kötetnyi irodalmi kísérlettel a nyilvánosság elé is bátorodik lépni.

Az Akadémiában Szász Károly felett tartott emlékbeszédét Kemény Zsigmond ezzel a felkiáltással zárja be: Mily széles tér volt az övé, a tudományok mezején! Valódi nagybirtokos, igazi oligarcha, az ismeretek birodalmában!

Szász Károlyt 1850-ben az egyházi főtanács Marosvásárhelyre tette át, hol három évi munkásság után bevégezze földi pályáját.

Az akkor már 80. éven felüli, de még mindig eleven elméjű *Bolyai Farkas*, szeretett tanártársának kimúlását, a többek közt, a következő szavakkal jelenté: »Ifjak! Tanítókban csaknem minden Múzsák egyesült lángja aludt ki. A ritka, könnyű, villámsebes s annyiféle ész s az anyyi lelki s testi erődús munkásság nincs többé. Megnémult a 39 évig fáradhatatlanul tanító nyelv, mely a természet örök igazságait oly elragadólag s oly kristálytisztaságban hirdeté!«

Az erős akaratú, széles látókörű és mély tudományú embereknek mindig voltak, vannak és lesznek irigyei és ellenfelei. Szász Károlynak is voltak, mégpedig saját tanártársai. O ugyanis – módszerben való elvein kívül – nyelvészeti tekintetben is más iskolához tartozott, mint tanártársai többsége s különösen a *Péterfi testvérek*. Ezek Szász Károly reformtörekvéseit semmi téren sem nézték jó szemmel. A Péterfi testvérek – Albert és László -, Csórja Ferenc, Barics János, Nemegyei János, sértett hiúságukban nem akarták megérteni, hogy Szász Károly csak azt vitatja és akarja, amit előtte másfél századdal *Des-Cartes* és ennek nyomán *Apáczai Csere János*, hogy a tudományok *anyanyelven taníttassanak!* valamint azt sem akarták belátni, hogy az, aki maga is tüzetesen foglalkozott a latin nyelv módszereivel: nem lehet ellensége a klasszicizmusnak, csak az anyanyelv eredeti jogát követeli vissza az iskolában.

Azonkívül, hogy egy újabb iskolai rendszert dolgozott és nyújtott be az egyházi főtanácshoz: gyakorlatilag is lépéseket tett reformjai behozatalára.

Szokásos beköszöntő és búcsúbeszédeit elragadó ékesszólással, magyar nyelven tartotta s azonfelül az osztálytanítóknak is megengedte, hogy közvizsgáikat, az addig gyakorlatban levő latin órációk helyett, magyarul nyissák meg.

Később közvizsgálatok alkalmával, több vita támadt a Péterfiek, Csórja és Szász Károly között, melyben az azt együtt hallgató ifjúságnak nem nagy épülésére, egyik fél sem kímélte a másikat. Es míg Szász Károly híre, neve és népszerűsége a társadalomban és politikai világban óriási nagyra növekedett, addig ellenfelei tekintélye ugyanily arányban zsugorodott visszafelé az ifjúság előtt is s végre is, a legrosszabb elvhez, a bosszú kétélű fegyveréhez nyúltak s Szász Károlyt feljelentették a gubernium és Estei Ferdinánd előtt is.

Gróf Bethlen Elek elnöklete alatt: Dónáth Sándor, báró Radák István és báró Kemény Ferenc küldettek ki bizottsági tagokul s

1836 március 18-án, a szégyenletes vallatás megkezdődött, hol tanárok vallanak tanártársaik és tanulók tanárai és tanulótársaikkal szemben.

Igen sok tanút hallgattak ki mind a város, mind a kollégium részéről, de minél több volt a kihallgatottak száma, annál sötétebb színben tűntek fel a vádlók s annál tisztább fényben ragyogott a Szász Károly neve.

A per eredménye az lett, hogy a bizottság Szász Károlyt teljesen felmentendőnek véleményezte; a főkonsistorium a feladó tanárokat keményen megfeddette s Péterfi Albert, bosszú viszály után, Székelyudvarhelyre tétetett, honnan 1848-ban kiment Oláhországba bukaresti papnak s ott halt el 1850 április havában. Porai a bukaresti ref. templom előtt, a lépcsőzet jobb oldalán nyugsznak, hova – a régi kis fatemplom körüli temetőkertből, az új templom felépítése alkalmával – Koós Ferenc akkori lelkész tétette át, a múlt század hatvanas éveiben. Ma talán alig-alig tudja valaki, még az egyházi emberek közül is, hogy ki nyugszik ottan. En szomorú kegyelettel révedeztem fölötte egy hosszú évtizeden át . . .

Azok az igazságok, melyeket Szász Károly, a »két püspök atyja«, ezelőtt egy évszázaddal hirdetett: később a nemzeti erények sarkpontjai voltak. És ha egyszer hazánk felett a csillagtalán éj felderül és gályánk újra a szabad gondolat, nemzeti érzelmek látkör nélküli tengerére jut: a Szász Károly dicső neve – mint egy ragyogó álló csillag – és eszméi, mint annak sugarai, fognak új meg új irányokat szabni és mutatni.

Mert tengerek útját legbiztosabban csak az állócsillagok jelzik. . .

Vájna Antal.

1804 november 4 – 1876 május 7.

Háromszék vármegyében, Kovászna-Vajnafalván született 1804 november 4-én. A falusi iskola elvégzése után Enyedre ment s szorgalmával és szerénységével érdemelte ki tanárai becsülését. Tanárai közül Hegedüs Sámuel őt választotta ki *Lajos* fiának tanítójául, sőt midőn Nagyenyedről átment a kolozsvári tanszékére, oda is elvitte magával, hol aztán Vájna 1829-ben jogi kurzust is hallgatott. Hegedüs nemsokára tordosi papnak választatott meg, maga helyett pártfogoltját: Vájna Antalt ajánlotta Ugrón István gyermekei mellé nevelőül. Már ekkor felesküdött az erdélyi gubernium directiójához, de midőn Ugrón tordai főispán lett s a guberniumot elhagyta: Vájna is búcsút vett a hivatalnoki pályától s Ugrón kérésére az ő és a báró Kemény Farkas fiával, 1833-ban külföldi egyetemekre ment. Bécsben és Berlinben különösen a nevelés- és oktatásban tanulmányozásával foglalkozott s hazatérte után is a nevelői pályán maradt 1839-ig. 1838-ban Kolozsvárott adja ki Kawernau nyomán írt »Útmutató a olvasni tanításban« című kis munkáját. 1842-ben választották meg a nagyenyedi Bethlen-kollégiumhoz, az akkor felállított paedagogia-klasszika-litteraturai tanszékre, egyúttal állandó megbízást kapott a paedagogarcha

tisztének (elemi és középiskola I-IV. oszt. igazgatása) betöltésével. Állását csak 1844-ben foglalhatta el.

Vájna Antal a nagyenyedi Bethlen-kollégium életében főképen az 1849-i gyásznapokra közvetlenül következő, tehát legszomorúbb időben szerezte legszebb és soha el nem feledhető érdemeit.

»Miután a vihar lecsendesült s az idő visszanyerte békés alakját: menhelyéről ő is visszatért vándorbotjával, nem azért, hogy a füstölgő üszkők és kormos romok felett összetett kezekkel könnyeket hullasson, hanem, hogy a vihar által megrongált hajót kijavítva, újra alkossa. A kifosztott, összemarcangolt Alma mater romjai között iskolát nyitott, kisdedeket fogott előbb az utcán, majd szülőföldéről, a távolfekvő Háromszékről, Ómaga keresvén és hívogatván őket, semmi áldozatot, semmi fáradságot nem kímélve.«

Abban az időben, mikor »voltak, kik határozottan kijelentették, hogy az enyedi Főiskola vesztett állomásul tekinthető«, midőn a hatalom úgy rendelkezett, hogy Enyeden csakis elemi iskola állíttassék: Vájna 1850-ben, május elején »visszaszáll Enyedre, vagy három klasszist s két lakószobát kijavíttat, két volt tanítványát, volt juristákat, itt találván – enyedi születésűek- segítségül felveszi, a városból egynéhány gyermeket összeszednek s tanításukat hárman, három klasszisban elkezdi május 6-án«. A tanévtöredékeket bevégzik július 13-án, tanítványaik száma akkorra is csak 48-ra emelkedett. Az 1850/51. tanév kezdetére már Mihályi Károly »tanártárs« is hozzájárul a munkához, sőt két új kisegítő tanerővel már hatan, négy osztályban tanítanak 96 növendéket. 1851/52-ben már hat osztály van, három elemi és három gimnáziumi s azután évről-évre fokozatos emelkedés. Jóleső önérzettel tekinthetett Vájna ernyedetlen fáradásaira, mert azokat siker jutalmazta s ő megérthette a »feltámadás« és virágzás korát is. Áldásos élete 72 évre terjedt. Rövid betegsége után 1876. május 7-én hunyta le örökre szeméit.

Mint embert és tanárt híven jellemzi őt az egykori tanítvány, később utód: Váró Ferenc. »Reálisan gondolkozott – mondja a többek között – , sokat és kitartóan dolgozott; ellenőrzött, dorgált; az ifjúság némileg félt tőle s nem tudta, hogy mennyire szeretetik általa. Pedig szerette a tanulóseréget, hanem azt legfőlebb a székely fiúk gyaníthatták, akiket magánúton is támogatott, de annyival inkább korrigált is s akiből a vármegyék pusztuló magyarságát pótolni, amint látszik, deukalioni szerepének s politikájának vallotta.

Másnemű politika kevésbé érdekelte. Köteles munkakörén kívül való szereplésvágy nem háborgatta, kötelességeit azonban oly pontosan és sikeresen betöltötte, miként senki más. A társadalom emlegette, úgy lehet: tisztelte is őt, de lényegest keveset tudott róla s ha igen: elegendő és ellentétes adatokat hallhatott felőle.

Rövid és egyenes utakon járván, a csél-csap jó hír nem szegődhetett útítársául. Mindenkorra elvitázhatatlan érdeme marad a változó tanítójú középosztályokban a jó rend megteremtése és fönntartása; ebbeli munkájának nehézségéről és értékéről reánk maradt jegyzetei nagyon hitelesen és világosan tanúskodnak.«

A nagyenyedi Bethlen-kollégium hatalmas cser koszorújában igen értékes és örökzöld levél a Vájna Antal neve és szereplése. Fél százados síri ágyából föl-fölcsap a dicső szellem s újra táborba gyűjti a tanítványokat és mint egykoron: ma is oktat, magyaráz és tanít, mert »az élettelen ősök szóttan nevelői unokáiknak!«

Vájna Antal síremléke Nagyenyeden.

Mihályi Károly.

1808-1880 június 14.

A műzsák, óh azok a műzsák! Akiket szeretnek, már bölcsőjükben homlokon csókolják s eljegyzik őket az örök életnek, a halhatatlanságnak. . . Mert a műzsák csókja: a lángész örökkön égő stigmája!

Ilyen kiszemelt halandó ember, de halhatatlan lélek volt Mihályi Károly is.

Bögözi Mihályi Károly Désen született 1808-ban. Atyja Mihályi Mihály odaváló ref. lelkész, anyja Gyöngyössy Karolina, a híres Gyöngyössy István tordai poéta lelkésznek a leánya.

Iskoláit szülővárosában kezdte, de már 11 éves korában Enyedre ment s ott végezte el tanulmányait. Utolsó éveiben, mint kitűnő zenész, énekelügyelő, mint a »suprema humanitatis« osztály tanítója.

Az 1834/35-ik évet a berlini és hallei egyetemeken töltötte, honnan hazatérve, szülővárosa meghívta lelkésznek s ott működött 1844-ig, midőn a nagyenyedi kollégium bölcsészeti tanszékére választották meg Csórja Ferenc utódjául. Mint tanár, 1854-től 1862-ig az egyház megkeresése folytán lelkészkedett is. 1865-ben a Magyar Tudományos Akadémia a bölcsészeti osztályban levelező tagjává választotta.

Mihályi Károly.

1808-1880 június 14.

A műzsák, óh azok a műzsák! Akiket szeretnek, már bölcsőjükben homlokon csókolják s eljegyzik őket az örök életnek, a halhatatlanságnak. . . Mert a műzsák csókja: a lángész örökkön égő stigmája!

Ilyen kiszemelt halandó ember, de halhatatlan lélek volt Mihályi Károly is.

Bögözi Mihályi Károly Désen született 1808-ban. Atyja Mihályi Mihály odaváló ref. lelkész, anyja Gyöngyössy Karolina, a híres Gyöngyössy István tordai poéta lelkésznek a leánya.

Iskoláit szülővárosában kezdte, de már 11 éves korában Enyedre ment s ott végezte el tanulmányait. Utolsó éveiben, mint kitűnő zenész, énekfelügyelő, mint a »suprema humanitatis« osztály tanítói F.

Az 1834/35-ik évet a berlini és hallei egyetemeken töltötte, honnan hazatérve, szülővárosa meghívta lelkésznek s ott működött 1844-ig, midőn a nagyenyedi kollégium bölcsészeti tanszékére választották meg Csórja Ferenc utódjául. Mint tanár, 1854-től 1862-ig az egyház megkeresése folytán lelkészkedett is. 1865-ben a Magyar Tudományos Akadémia a bölcsészeti osztályba levelező tagjává választotta.

Mihályi Károly nagyeszű, de különös eredetiségű író, szónok és zeneköltő volt. Sokoldalú, mélyen gondolkozó tudós, gazdagon megáldva szépezzéssel is.

Az 1848-49-iki gyászos idő után, 1850. év őszén ment vissza Enyedre s ott csüggedni nem tudó, fáradhatatlanul tevékeny-tanártársával: Vájna Antallal kezdte meg a főiskola feltámasztásának nehéz s mindkettőjük részére elévülhetetlen érdemeket biztosító munkáját.

»Mint tudós és szónok, mint költő és pap, mint író és zenész, mint akiben minden műsáknak egyesült lángja égett«: Alma materünknek valóban »ünneplő ékszere«, melegítő lelke volt. 1862-ig Főiskola rektor-professzori tisztét is ő töltötte be. Főiskolánk pótolhatatlan veszteségére meghalt 1880. június hó 14-én.«

Váró Ferenc így ír róla: »Mihályi sokoldalú, mélyen gondolkozó, eredetiségével feltűnő tudós, kiváló hajlamokkal a szóló művészetek mindenik ágára. Papi szószéken, tanári katedrán, iskolai ünnepélyen, ifjúsági ének- és zenekarok próbáin, társaságban, mindenütt kívánt, kedvelt, népszerű, izgékony alak; életrevaló, gyakorlatias ember annál kevésbbé. Tanítványai szerették, követték, bálványozták; gondolkozása módjának, ízlésének, sőt modorának is hatása alatt sokan állottak. Osztogatta a szellemi kincseket tanítványainak s maga anyagi szegénységben halt meg, ínséget hagyván övéire. Reá is talál, amit ő mond volt tanáráról s egyik példányképéről: Hegedűs Sámuelről: Magas céloknak, szent érdekeknek élt, anyagi haszna nemcsak nem volt földolog előtte, sőt annyira tekinteten kívül hagyta, hogy a »világ okosai« róla példázódtak. Szenvedélyesen tanult, búvárkodott és írta könyveit, de írói szerencsájének az volt megrontója, ami tanításának sikerét fokozá: a közdivathoz nem simuló, még a külsőségekben is makacs – pedig sohasem ízléstelen - egyéni színezet.«

Mihályi – írja Domanovszky, a Magyar Tudományos Akadémia 1883 november 26-án tartott emlékbeszédében – nem tartozott azon emberek sorába, kik fényes nevet hagynak maguk után, mert ez csak keveseknek jut osztályrészül, de szerény működési körében szorgalma, buzgósága és tiszta hazafisága által oly érdemeket szerzett magának a magyar nemzet, a tanügy és a tudomány körül, melyekről, ha a későbbi kor megemlékszik: először is magát tiszteli meg. Harminchat évig a tudomány örök igazságaiból merített hévvel és szeretettel, fáradalmat nem ismerve, önzetlenül élt tanári hivatása-

nak, lelke el nem csüggedett az akadályok között, hanem ezek által még inkább edződött. Birt azzal az adománnyal, hogy mindent könnyen elsajátított, ezért sokoldalú műveltséggel rendelkezett s ebben találta életének egyik legszebb és legtisztább örömét. Tanította a bölcsészetnek minden ágát, öreg korában is fiatal tüzzel és lelkesedéssel. Kiváló szeretettel foglalkozott a régi klasszikusok, különösen a görög tragédiáírók műveivel. A szeretet e tragikusok iránt, legjobb bizonyosságot tesz finom műérzéke mellett.

A nagyenyedi tanári sírkertben alussza örök álmait ez a »Tanítványai háládatos szívében halhatatlan« professzor, kinek Nagyenyed város társadalmi életében mindig, de a hatvanas és hetvenes években különösen jelentős szerepe volt nemcsak mint kiváló tanárnak és hazafinak, hanem mint kiváló zenésznek és dalköltőnek is.

Ez utóbbi kiválóságáról emlékezve: nem kutatom, hogy hol végződik a valódiság határvonala s hol kezdődik a poézis számszorszép virágokat termő gyönyörű viránya, de elmondom az »*Enyedi trilógia*« szép históriáját, melyet Mihályi Károly nevével kapcsolatosan tudok.

A múlt század hatvanas éveiben Nagyenyeden: *Mester Károly*, *Mihályi Károly*, *Nagy F. Károly* – a »Három Károly« – és *Bedő József*, mint kiváló muzsikuskok, magas színvonalon álló kvartettet alakítottak, mellyel a művészetért lelkesedni tudó társadalomnak gyakran szereztek feledhetetlenül kedves órákat. A zeneprobákat rendszerint a Mester Károly vendégszerető házánál tartották, kinek *Ida* nevű kedves, szép leánya szintén jeles zenekedvelő és kiváló zongorista volt. A még nőtlen Mihályinak és Bedőnek megtetszett a bájos művésznő, aki viszont egyaránt rokonszenvezett mindkét dalköltővel.

A nemeslelkű férfiak ezért nem voltak riválisai egymásnak, sőt a harmonikus érzelem még ideálisabb barátsággá magasztosult bennük.

Egy szép napon mindketten megkérték kezét a közös ideálnak. A lány azt válaszolta nekik:

– Mindkettőjüket egyformán szeretem, de annak leszek felesége, aki nekem legszebb és legtetszetősebb dalkölteményt ír.

És elkezdődött a költői verseny. Az első pályázó Bedő József volt. Magas művészettel játszotta el hegedűjén imádottjához írott gyönyörű dalművét:

Lányka áll előttem, óh be szép,
 Mi bájoló, ha mosolyog!!
 Angyali szép szeme oly szelíd,
 Hogy szívem érte földobog.
 Ámde előttem bor vagyon
 S ilyenkor csak nevetem
 A szerelmet s gerjedelmet
 S lánykát is elfeledem . . .
 - Megbocsáss, óh megbocsáss!
 A szerelem némelykor mámorít,
 Megbocsáss, óh megbocsáss,
 A jó bor mindig – boldogít.

Nagy műértéssel és megkapott lelki érzésekkel hallgatta végig a dalművet a szép Mester Ida, ki a költemény motívumaira ezt a kritikát mondta:

— Valóban szép és hangulatos poéma és a dallam remek; a szerelmet és a bort felséges harmóniában dicsőíti, de én úgy látom, hogy a költő a bor mámoráért feláldozza a – szerelmet. Nekem aggályaim vannak annak a lánynak jövő sorsa felől, kinek szerelmese a bor mámorító jóságáért a-szerelmet, gerjedelmet s lánykáját is feleli.

— Kíváncsi vagyok a másik dalműre!

És most Mihályi Károly adta elő örök szépségű mesterművét, melyet Lisznyay Kálmán »Palóc dal« című költeményére zenésített, fennszárnyaló trillákkal:

Édes angyalom, édes angyalom!
 Rózsa vagy-e, gyémánt vagy-e
 Nem tudom.
 Ha rózsa vagy: leszakítlak,
 Ha gyémánt vagy: befoglallak,
 Karjaimba, kebelembe,
 Véghetetlen szerelembe,
 – Véghetetlen szerelembe!

Édes angyalom, édes angyalom!
 Alom vagy-e, csillag vagy-e -
 Nem tudom.
 Ha álom vagy: átálmodlak,
 Ha csillag vagy: lesóhajtlak.
 Ne ragyogj te ott az égen,
 Véghetetlen messzeségben,
 – Véghetetlen messzeségben! . . .

A költemény szövege és dallama egyaránt megkapta a leány szívét-lelkét s kezét – Mihályinak adta.

Bedő lemondó íájdalommal vette tudomásul a szép lány mű-bírálatát s erre megírta a költői verseny epilógusát:

El a pohárral! Gyöngyeit bár
Fényes habokban hányja föl . . .
Csak hiu álmokat idéz már
Lelkembe a múlt idők felől.
S tükrében tiszta fénye mellett
Mint egy bűbájos üvegen:
Vesztett reményt, kihalt szerelmet
Mutat fel árnyékul nekem.

S amint pohárt pohárra hajtok:
Emlékek kelnek föl vélek.
Hervadni igen fényes ajkak,
Mefagyni igen hó szívek.
Az eltűnt évek boldog álma
Fájó szívemre visszaszáll . . .
Ah, mintha mind könnyekre válna
A bor, mely még előttem áll!!

Mihályi Károly síremléke Nagyenyeden,

Ez volna bájos története a hírét »Enyedi trilógiának«, melyet hajdanában alkalmi kórusokban énekelgetett az enyedi diákság, nem is sejtve akkor a ritmikus sorokban vergődő szívek tusakodását s a szép pályabér trillázó kacagását.

Öröm és titkolt epekedés, boldogság, vesztett remény és kihalt szerelem, férfigond és pajzán lánykacagás: mind, mind nyugalomra tértek.

Elcsendesültek a bűbajos melódiákat zengő ajkak s a varázsdalt pengető ujjak. Ok nyugosznak örökös hazában. De hazajáró lelkük itt él közöttünk ma is, soha el nem múló dalban, költészetben.

Zeyk Miklós.

1810 szeptember 30 – 1854 április 6.

A nagyenyedi Bethlen-kollégium háromszázados történetében egyike a legkiválóbb tanároknak. Lángoló hazafiság, mély tudás, messze jövőbe néző kultúrpolitika, széles látókör, eredményekben gazdag munkásság, a kollégiumra előnyösen kiható magas családi összeköttetések, ezek jellemzik e derék férfiút, kinek neve ragyogó betűkkel van beírva a kollégium annalesébe.

Már csak azért is tüneményként jelent meg pályáján, mivel e korszakban csaknem egyetlen eset, hogy főúri családból származott ifjút hajlamai a hazai nevelésügy felé s éppen a tanári pályára vezessék.

Zeyk János udvari tanácsosnak volt a fia s Bécsben született 1810 szeptember 30-án. A gimnáziumot és a bölcsészeti osztályokat gondos házi nevelés s a kitűnő encyclopedista: id. Zeyk Miklós gondos felügyelete mellett, a nagyenyedi kollégiumban végezte. Jogi tanulmányait Marosvásárhelyen kezdte és fejezte be, mely után külföldre ment s mint akadémista Bécsben két, Berlinben pedig három évet töltött.

Családi hagyománya, nemes vére és büszke magyarsága sarkalja, hogy kilépjen a nyilvánosság elé s már pályája kezdetén belekiáltja a társadalomba a nemzeti ébredést hirdető pacsirtadalt, hogy *nevelés kell a nemzetnek* s ekkor írta meg jeles röpiratát: *Nevelésünk ügyében!*

Amint irataiból megállapítható, különös szorgalommal és vonzódással tanulmányozta a németországi tanítási rendszert és nevelési módszert. Egyetemi tantárgyait leginkább a természettudományok képezték ugyan, de bármennyire is szerette szaktárgyait, mégis csak a neveléstanal, a pedagógiával foglalkozott legtöbbet és legszívebben. Hiszen tulajdonképpen a természettudományokat nem tartotta *célnak*, csak *eszköznek* az ember természeti és szellemi erejének kifejtésére, *a természetszerű nevelésre*.

1838-ban a Baricz János elmenetele által megüresedett természettan tanszékre választották meg tanárnak az enyedi kollégiumhoz, de állását csak az 1840-ik évben foglalja el. 1842-ben megnősült, de már 1854 április 6-án, 44-ik életévében meghalt.

Mint nagy természetbúvár, tanári pályáján először is az elhanyagolt természettan gyűjteményt hozta rendbe és múzeummá fejlesztette. Vadászatain megismeri egész Erdély madárvilágát s gondosan kitömött példányokban elhelyezi a folyton gyarapodó kollégiumi gyűjteményben. Közben ő gyűjti az első megfigyeléseket az erdélyi madárvonulásokról. Elete utolsó éveiben írta meg naplószerűen, gondosan vezetett följegyzései alapján állattani főművét: *Erdély madarai* címen.

Pedagógiai eszméi legnagyobb részben megkapok és szépek s bárha közel egy évszázados múlt választ is el azok megszületésétől, ma sem évültek el, sőt sok tekintetben útmutatóul szolgálhatnak az újkori pedagógusoknak is.

Nem lehet céлом e helyen behatóan foglalkozni Zeyk nevelési eszméivel, de nem hagyhatom említés nélkül a következő eredeti elveit:

Addig iskolát nem szabad alapítani, míg *igazi* képességű és buzgalmú nevelő nincs, de azt aztán a föld minden más gondjától fel kell menteni, hogy hivatásának élhessen. Szász Károly még csak kárhoztatja az emlékezésre fektetett túlsúlyt, Zeyk az egész könyv nélküli tanulást elvetendőnek tartja. Hibáztatja a dicséretet és a dorgálást is; a felelet után adott érdemjegy egyfelől szemfényvesztés, másfelől irigységet keltő, tehát immorális intézkedések. Kárhoztatja azt az eljárást, hogy a tanítvány szorgalomra és tanulásra *kényszeríttessék*.

Vádolja a nemzetet, hogy iskolákra és tanerőkre kevés gondot fordít s hogy egy-egy tanárra hat-hét tantárgy tanítását bizza.

nem igen törődve azzal, hogy képes-e kellőképpen megfelelni a rábíztat-
taknak, mert úgy vélekedik, hogy: »majd belejön!«

Nevelési elve továbbá, hogy a nevelő barátja legyen növendékének, vagy ha ez nem lehet, ne neveljen; mert ha a nevelő *barátja* növendékének, növendéke is az neki. Ki indulatból, haragból büntet, az nem baráti érzésből cselekszik és ezáltal alattomosná, titkolózóvá teszi növendékét. Ha csak egyszer szidta növendékét (aminthogy mindennap majd minden apa és anya szidja gyermekét, ha megérdemli), az már elég arra, hogy a gyermek nevelőjét ellenségnek nézze s rejtőzzék, zárkózzék előle, igyekezzék kijátszani intézkedéseit, gyanakodjék minden iránt, amit tőle hall és lát és általában bizalmatlan legyen hozzá.

Módszerének ezek a sarkpontjai: Nem szabad soha a tantárgy *nevét* mondani, például »kémia, fizika, földrajz stb. tanulunk«, sőt azt sem kell mondani soha, hogy »tanulunk«, hanem vizsgáldni vegyesen *minden* tudomány körében (amint azt teszi a gyermek és a természet embere mindig) alkalom szerint s mikor az ily úton szerzett ismeretek már megengedik a szabályosabb útnak követését is: akkor is, nem kész eredményeket nyújtani a tanulónak, hanem *átvezetni a tudomány történetét*. Képzeld el a földet eleinte laposnak s a napot az égen valósággal átutazni és csak rendre lépjen azon az úton, melyet az emberiség tett; vegye észre tévedéseit, élvezze a sok új felfedezésnek örömét s az ő tudásának is legyen története.

Kár, hogy olyan tehetségnek, mely ezeket az elveket a felsőbb iskolákban hivatásszerűen is meg tudta volna valósítani, akinek tanári buzgalmáról, egyszerűségéről s előadási fényes képességéről kortársai nem győznek eléggé magasztalóan beszélni, oly korán, legszebb férfikorában kellett letennie a terhes pályá vándorbotját.

Zeyk Miklós professzor 1848-ban az osztrák hadak ellen, tanítványai élén a kolozsvári csatában fegyverrel védte hazáját és a csatatéren kezdődő súlyos betegség volt oka korai halálának is.

Mikor a szabadságharc leverése után a szerteszéjjel menekült ifjúság és tanárok visszazárlóztak Enyedre, csak romokat és kormos üszköket találtak mindenfelé. A kollégium előtt sárba-típort drága könyveken jártak a bocskoros vitézek. Az osztrák katonaság meszesgödört csinált a Kollégiummal szemben, a várfal tövében és abba dobta le vagy négyszáz legyilkolt magyar mártír tetemét.

Zeyk Miklós is ott volt a hazatérők között és talán az ő vesztesége volt a legsúlyosabb. Gyönyörű madárgyűjteménye, kéziratái, könyvei mind megsemmisültek. Kétségbeesett fájdalomában Nagyenyed közelségében fekvő *diódi* kastélyába vonult és a természetben keresett vigasztalást. Azonban az enyedi gyász végét s a kollégium újraépülését már nem érthette meg.

A múlt tiszteletéhez s annak az értéknek a megbecsüléséhez tartozik Zeyk Miklós dicső neve, amit egy nemzetre nézve a nagyok jelentenek, akikben a nemzet Géniusza történelmi mértékeket öltött.

A hanyatló korszakok és hanyatló társadalmak rendszerint elszakadnak a múlttól és elveszítik a cselekvés biztos iránytűjét. Az ilyen korszakokban fokozottabb kötelesség hárul mindenkire, hogy az *újabb nemzedék elé tárja a múltat leplezetlenül, hogy a nemzet okulást merítsen belőle!*

A Zeyk Miklós élete nemes példaadás az *arte et marte* kötelesség teljesítésére. Emlékezetének felújításával minden korszak minden-erdélyi magyarja s főképen enyedi diákja kegyelettel gondol arra

Zeyk Miklós síremléke Nagyenyeden.

a férfúra, aki a dicsőséges múltú nagyenyedi kollégiumban, Bethlen Gábor szellemének az utókorral való kapcsolatában egyik legerősebb láncszem volt.

Éppen ezért: lelki szemeimmel is megihletődve nézek az envedi temetőben domboruló sírhantra, s minden nemes- és közöscélú törekvésünkben szeretném valamennyi volt diáktársam szívébe a Zeyk Miklós névvel kitörülhetetlenül beírni a mementót: Testvéreim, a nemzeti eszméinkért való küzdelemben ilyen példákon elkesedve: *Sursum corda!!*

Nagy F. Károly.

1816 október 25 – 1993 januárius 27.

Az ifjú diák örökösen derült lelki világa fényével s az emlékezés szivárványszíneivel igyekszem megvilágítani egykori kedves professzorom nemes jellemét. Valamint a tárgyak is más és más oldalról megvilágítva: mindig újabb és újabb képet és alakot mutatnak: – úgy ez a kaleidoskopszerű reminiscenciám is – életrajzi szempontból talán értéktelen feljegyzés, de mint a mezei virágokból kötött bokréta, színes és illatos s legalább egy-két napig gyönyörködtet.

Az 1880-ik évben, mint második elemisták, vagy tízen-tizenketten a Középső-sor 2-ben lakó Józsa Zsigmond I. éves filozófusnak voltunk tanítványai. A primárius Tollas Gergely, negyedéves teológus, a sekundárius Józsa Zsigmond, a terciárius Soós Lőrinc volt. A más két diáknak is voltak tanítványai s a sok »bundás« bizony olyan nagy csete-patét csapott a szobában, hogy gyakran ki-kizavartak bennünket a »forcimerbe« vagy a »ganga« tanulni.

Ebben az időben a 3. sz. szoba az I. éves, a 4. sz. a II. filozófiai (a mai VII. és VIII.) osztály, az 5. sz. az »Ifjúsági olvasda«, a 6. sz. a II. elemi (a mi osztályunk), a 7. sz. a IV. elemi osztály, a többi

pedig az Elekes Károly professzor terrénuma: a vasajtókkal elzárt s előttünk végtelenül misztikus, titkos hely, a természetrajzi múzeum és szertár volt.

Ha négyen-öten összefogódzva, dallamosan zengedezve, kelle-ténél hangosabban tanulgattuk a »Pintyőke madár és fiai«, vagy a »Rege a kis fáról« című verseket, avagy más stúdiumokat, mint pl. a »Számító Socrates« rejtelmes titkait, továbbá a Nagy Péter-féle »Szent történeteket« vagy a Páncél-féle »Honi házi szárnyasállatok« leírását: ilyenkor ki-kinézett a filozófusok tanterméből egy fehér szakállas, bal lábára rokkant *öreg úr* s reánk szólt, valami szelíd szigorúsággal:

Ne nyüzsgjetekek!!

Es mi szétrebbentünk s nem igen mertünk »nyüzsgögni«, mert féltünk, hogy reánk csap a kollégium vészmadara, a – kurzor. Gyakran láttuk ezután is előmenni – a mi sorunkon – ezt a fehér-szakállas öreg urat, ki bal hóna alatt, valami könyvtáblába szorított iratsomót hordozott mindenkor s rendszerint a fejével is olyan mozdulatokat tett, mintha ezáltal a haladást akarná gyorsítani.

Játszani – tanulás ürügye alatt – idegen perifériákra: Dán-cigig, Sialerniumig, sőt Petropólisig is el-elkalandoztunk, különösen napos, meleg időben, kiváltképen szerdán és szombaton délutánon-kint. Ilyenkor előszeretettel kerestük fel a Kis-kollégium verőfényes helyeit s játszottunk »Szólító ábécét«, »Ursus Venitet« s a Dáncigtól Hafniáig terjedő, kanyargós, széles falépcsőkön: apró cserép-darabok után ugráló »Iskolásdit«, meg más, divatját múlt régi ártatlan játékokat, melyeknek rendszeren »picilés« lett a vége. A picilés helye a Kis-kollégium emeletén levő, kétszárnyú ajtó előtt volt, mikor is a Birtalantól vásárolt bőrlabdával nagyokat supintottunk a picilés penitenciáját kiállani kényszerített magyarra. A labda bizony sokszor az ajtót találta s nagyokat puffant rajta.

Es ilyenkor ismét megjelent az a fehér szakállas öreg úr s megint reánk parancsolt, hogy eltakarodjunk s ne nyüzsgöjünk.

Később megtudtam, hogy ez az úr: *rajztanár*, az a kétszárnyas ajtós szoba a *rajzterem* s az öreg urat *Nagy F. Károlynak* hívják.

Mikor első gimnazisták lettünk: geometriát, szépírást és »mér-rajzot« tanított nekünk. Ekkor azonban az új-kollégium felső során volt az evégre berendezett tágas rajzterem. Két oldalt fiókos asztalok voltak. A fiókok a »felső-rajziskolások« használatára voltak adva. A terem elején hatalmas pódium, a falra vörösbarba színű

tábla volt erősítve, melynek alsó párkányán nem szivacs – amit az öreg úr sohasem használt –, hanem posztóból, szalámi alakra összevarrt törő, körző, párlénia, kréta s a segédvonalak kirajzolásához használandó szénrudak.

Jobbra az asztal, rajta a növendékek előző órán beadott dolgozatai, ellátva kalkulussal és »Nagyenyedi gymnasium« feliratos pecséttel s melyek ezúttal felolvasás céljából vannak kitéve. Ott van továbbá az a bizonyos régi könyvtáblába elhelyezett iratcsomó, melyben az öreg úr némelykor halkán dudorászva, máskor a »sz« betűt visszafelé vett lélekzettel hallatva keresgélt, emellett egy saját készítményű, mindkét végén püspöksüveg mintájára behajtott papírtokban a Műtár kulcsa; ezeken kívül egy mindkét végén ügyesen és hosszúra hegyezett fekete és színes ceruza, meg a szemüveg. Mintha most is látnám az áldott lelkű jó öreg urat, amint rövidebb lábával előre lépve, jobb keze mutatóujját az orrára téve, magyarázta, hogy »mit tartalmaz a Pythagoras tantétele«, vagy a »derékszöget miképpen kell megszerkeszteni kezünkbe vett rögtönzött körzőnyílással«. Akinek a magaviselete valamelyes kívánnivalót hagyott hátra: az rögtön »maliciát« kapott, mit az öreg úr – a scripta manent – elmélete szerint, a sajátkezüleg készített névsoros jegyzőkönyvébe, az illetők neve után, melyből a keresztnéveket csak félig szokta kiírni, egy kétszeresen áthúzott 0-al jelzett.

Az ilyen fiú aznapságtól »impertinens« és »maliciózus« lett az öreg úr előtt. Hanem aki érdemessé tette magát az ő szeretetére, az boldogan sütrezhetett az ő nemes szívének áldott melegében.

En a rajzolás iránti szenvedélyes vonzalmam következtében szerencsés voltam megnyerni bizalmát s jóindulatú atyai szeretetét s nemcsak felsőraj ziskolai növendéke voltam, hanem – kitüntető jósága következtében – mintegy a családjához tartozónak, famulusnak is érezhettem magamat. Innen érzek én a rendes tanítványi hálának mértékén felül még valami más megnevezhetetlen erkölcsi kötelezettséget akkor, amidőn reáemlékezésemnek ezt a paránvi világú mécsét meggyújtom.

A mai Nagyenyeden nevelkedett tanuló-nemzedék bizonytalán még hírből is alig tudja már, hogy mi volt hajdanában a felsőraj ziskolai intézmény. Pedig mind anyagilag, mind erkölcsileg jelentős szerepe volt annak az enyedi diák életében. Az anyagsága az írás- és rajztanítási díjak félévi kifizetése idején nyilvánultak meg – hivatalosan. Ugyanis a jórajzos és szépíró felsőrajziskolások-

ból kerültek ki az elemi osztályok tanítói, ami évenként és szakonként tíz-tíz pengő-forintnyi mellékjövedelmet jelentett, mely összegnek rengeteg nagysága kitűnik akkor, ha elgondoljuk, hogy ebben a korszakban diákembernek *fő*-jövedelmei egyáltalán nem voltak, továbbá, hogy az igények a főjövedelem nivójára voltak fokozva, vagyis: se pénz, se igény.

Kollégiumunk akkori statútumai szerint: »a szaktanár rendkívüli felső-rajziskolai órákon diákok és osztályosok közül 84, díjmentesen fölvelt *jelesebb* rajzost és 6 díjfizetés mellett vállalkozót vezetett rendszeres oktatás mellett a felsőbb szabadkézi rajz, mér-rajz és festészet gyakorlati tanulmányában«.

Innen kerültek ki tehát a művészet aransarkantyús vitézei, kiken – e helyen – sem a latin, sem a német, görög stúdiumok deklinációja, konjugációja nem ejtett sebeket. Valóságos mentsvára volt ez a profán világ iránt érzéketlenebb lelkeknek, mert ha valaki a tudományok tengerét nem is járhatta meg – száraz lábbal: itt azok előtt is meghajolt az elismerés zászlaja, kiket a művészet isten-asszonya, születése pillanatában homlokon csókol.

Az enyedi kollégiumról Elekes Károly egykori rector-professzor így szól 1880-ban, az évváró ünnepen: »Mi tudjuk leginkább, mi volt nekünk az enyedi kollégium! Egy tündérváros volt az, melyben a gyermek aranyálmái szövődtek – egy szentély, amelyben a tudomány világító szövétnekét előttünk hordozó jeleket példány – képekül állítók magunk elébe -, a nagyratörő tervek ültetvényes kertje, melyben az ifjúnak pezsgő vérebe a hazaszeretet termőága oltatott bele! Oh, bizony mi érezzük leginkább, hogy tőlünk várhat e tanintézet gondos felvigyázatot«. A tündérváros, a szentély, az ifjúálmok, a nagyratörő tervek fogalmai ott kezdettek kirajzoldni a Műtárban.

Hogy valaki felső-rajziskolás lehessen, ahhoz kizárólag csak választékosabb ízlés – és tehetség kellett. Akik a Wokáltól vásárolt hat-ó-bé papirosból sajátkezűleg készített szépírási irkákat a *mérlével* csinosabban ki tudták pontozni és vonalozni, *dülrestelgőn* szebben tudtak írni a *diáriumba*, jobban értettek a körzővel való bánásmódhoz, takarosabb pantográf-nagyításokat csináltak, a nezsideri rajzfüzetbe egyes *meander eket* rajzoltak: azok előtt megnyílt a *jelsor aj ziskola* és a szentek-szentjének, a *Műtárnak* is az ajtaja s csak ekkor kezdődött a művészi lelkek igazi kipallérozása, *Nagy F.*

Károly rajztanár finom ízlése, kiváló tudása és soha ki nem fogyó türelmes útmutatása szerint.

Itt aztán rajzolhatott és készíthetett *kétkrétás* képeket, oroszlántussal tollrajzokat, kreon-munkákat, ornamentikákat; sepiarömis, gold-okker, pariser-blau, cinóber, fleisch-ocker, kromm-kettő, wiesengrün s tudja a jó Mindenható, miféle furcsa nevű festékekkel és pamacsokkal festett miniatűr aquarelleket s akinek a szobrászat felé is hajladozott lelkének zsenge hajtása: korinthusi oszlopfejeket, achant-leveleket s más szobrászati munkákat is.

Idézzük csak fel az évek számával mindinkább eltűnő és elmosódó emlékeinket, varázsoljuk csak lelki szemeink elé Nagy F. Károly jóságos, nyájas arcát, nemes lelkét, emberszerető egyéniségét, amint kisebb-nagyobb tanítványai körében, mennyi szeretettel, milyen lelki jóleséssel járkal ide-oda; leül közénk s mindenikhez van valami tanító szava, oktató tanácsa. Ezt több, vagy kevesebb nüansszal, amazt markánsabb vonásokkal kell kidolgozni; emitt wiserrel és cipóbéllal, amott egy ecsetvonással lehet vagy kell még segíteni a nem egészen korrekt művészi produkción.

Istenem, hol láthatni ma ilyen türelmes lelket, ilyen önfeláldozó, tanítványiért minden áldozatra kész önzetlen, nemeslelkű tanárt, ki egyiket a »dikaszteriumba«, a másikat az egyéni érvényesülés más és más útjára kívánja terelni s aki a legszegényebb tanítványaiban is már a jövődő embert látja. Istenem, hol vannak ma az ilyen lelkek!!

Nagy F. Károlynak 87 esztendőre terjedt élete csodálatosan gazdag és változatos tartalmú eseményekkel teljes.

Született Marosvásárhelyen, 1816 október 25-én. Atyja Nagy István vaskereskedő, gondos nevelésben részesítette. Elemi, gimnáziumi és bölcsészeti tanulmányait a marosvásárhelyi kollégiumban végezte. Eredetileg bányászati pályára, Selmecre készült s ezért nagyobbik nővérének férje, a híres *Bólyay Farkas* egészítette ki matematikai és geometriai ismereteit, de időközben atyja elhalván, hogy beteges édesanyját magára ne hagyja, a jogi pályára lépett és a marosvásárhelyi kollégiumban Dósa Elek országos híré jogtanárt hallgatta. Az 1838. évben a királyi táblához esküdött fel, 1839-ben pedig Szebenbe ment kincstári gyakornoknak, de két év múlva visszahelyezték Marosvásárhelyre a kincstári igazgatósághoz s ott 1844-ben ügyvédi diplomát is szerzett. A határőri katonaság intéz-

menyének megszüntetése alkalmával három évig működött Hát-szezen, mint a birtokfelmérésre és a kötelezett családok összeírása végett kiküldött kincstári és katonai vegyes bizottságnak tagja. Majd Szebenbe és vidékére rendelték Boér József kancellistával a lázítók elleni vizsgálat megejtésére. A jóformán már befejeződött vizsgálatot azonban a szabadságharc kitörése miatt beszüntetve, Marosvásárhelyre menekült. Az önvédelmi harc alatt, mint Dósa Elek kormánybiztos segéde, Brassóban működött az oroszok betöréséig; később mint nemzetőr résztvett a marosvásárhelyi csatában. A szabadságharc leveretése után, mint »kompromitált« egyént - elfogadás terhe alatt - Nagyszebenbe idézték, de ott úgy, ahogy sikerülvén magát tisztázni; 1851 elején Zalatnára rendelték bányatörvényszéki kamarai ügyésznek. A bányatörvényszék azonban 1854-ben feloszlattatván, Nagyszebenbe helyezték át szolgálat-tételre, a kincstári »bureau«-ba, hol csak kényszerülve szolgált tovább s mert magát »purifikáltatni« nem akarta, anélkül pedig előléptetésre kilátása nem lehetett, betegség címén nyugdíjaztatását kérte s azt 1856-ban, orvosi bizonyítvány alapján, 40 éves korában meg is nyerte. Ezzel bezárult beamteri pályafutása is. De csakhamar új pálya és az ő ideális lelkének megfelelő munkakör nyílt meg előtte, midőn még az év nyarán meghívót kapott a nagvenvedi Bethlen-kollégiumhoz, a néniét nyelv tanítására.

Állását 1856 szeptember 1-én foglalta el. De egy év múlva Maszák Hugó a szépírás és rajz tanítója az intézettől megváltván, szaktanári címmel a szépírás és rajz tanításával is megbízott, különdíjazás mellett. Az 1858-1860. tanévekben átvette a zene tanítását is. A kollégiumi eljáróság 1871-ben határozatilag kimondván a német nyelv és szépírás-rajz külön tanítását, mint segédtanár megtartotta a szépírást és rajzot s ezeket mindvégig tanította a gimnáziumban és tanítóképzőben. 1887-ben pedig újból rábízott a német nyelv és irodalom tanítása a főgimnázium VII. és VIII. osztályaiban. Az 1883-ik országos középiskolai törvény intenciói szerint 1888-ban miniszteri approbációt nyert a német nyelv és rajzoló-geometria tanítására, az erdélyrészi református egyház-kerületek közgyűlése pedig »rendes tanár« címével tisztelte meg. 1896-ban, szeptember elsején, 40 évi fáradhatatlan és sikerekben gazdag szolgálat után nyugalomba lépett, de pihenése óráiból azután is, önszántából, szívesen áldozott nem egyet a tanítóképző-intézet javára.

A Teremtő kiváló tehetségekkel áldotta meg a művészeteknek majdnem minden ága iránt. Hajlamai korán meg is nyilatkoztak. Már mint elemi tanuló szabad óráit többnyire rajzolóással és szépírással töltötte el s a gimnáziumi évei alatt magánúton képezte magát tovább. Tanítói voltak: Gál Ignác, Sikó Miklós és Szabó János festőművészek. Mint kincstári hivatalnok Nagyszébenben *Kosztánde* akadémiai festő és theréziánumi rajztanártól tanulta a víz- és olajfestést. Az énekben és zenében is magánúton képezte ki magát. Zeneelméletben és zeneszerzésben teljes jártassága volt. Játszott hegedűn és gordonkán és értett minden hangszer kezeléséhez. Rajongott is a zenéért. Már 1856-ban szervezett kollégiumi tanulókból és városi műkedvelőkből egy magán húroszenekart, egy kisebb és nagyobb' vegyes dalkart s velük a legszebb klasszikus darabokat adatta elő nagy ünnepnapokon a református és katolikus templomokban, orgonakíséret mellett és hangversenyeken. Az ő fellépésével vett nagyobb lendületet Nagyenyeden az ének és zene művelése is. Őbenne új erőt nyert az a nagyhírű művészkör is, melynek tagjai egy *Bedő József*, egy *Mester Károly* és egy *Mihályi Károly* valának. Mint a Műkedvelő-Társulat egyik igazgatója, éveken át vezette ennek vegyes dalkarát s tanítványaival együtt festette a színpadi díszleteket is.

A rajz tanításához *Lüben*, *Weskopf* és *König* rendszere, a szépíráshoz az *angol* szépírás s később az *üenyírás* alapján készítette önálló rendszereit, egész haláláig tanulva s azokat bővítve és az újabb kívánalmak szerint alakítva. Tanítványaiban vallás és nemzetiségi különbség nélkül csak a tehetséget tekintette és akiben tehetséget látott, azok művészi értékét minden díj nélkül, saját lakásán fejlesztette, szabad idejét áldozva nekük. Midőn pedig külön rajztermet kapott, életbeléptette a »*felső rajziskolát*«, ahová a tanulni vágyók bármely szabad idejükben bemehettek és ott munkához foghattak; szerda és szombat napi délutánjait és szünidőt pedig egészen tanítványainak szentelte.

Jegyzeteiben ki van dolgozva a szabadkézi rajz, mértani rajz és a festés minden ágának tanítási módszere, az elemi iskolától fel a legmagasabb fokig; de csak saját használatára készítette és nem kiadásra, tanítványai azonban lemásolták s mindenütt követték.

Tanult és dolgozott folytonosan, de tisztán csak azért, hogy minél sikeresebben taníthasson. Mint tanár, élőképe volt a kötelesség-érzetnek, az ifjúság és tanítványok iránti rajongó szeretetnek;

mint ember pedig tipikus alakja a végtelen szerénységnek és a szó legnemesebb értelmében való idealizmusnak. Ideális szellemét nem törte meg sem az öreg kora sem súlyos betegsége. Szelleme erős és ifjan csillogó volt az utolsó percekig, mikor csak azon bánkódott, hogy többé már nem dolgozhat, nem fejezheti be rendszereinek tisztázását s nem dolgozhatja újra a *tizenkettes zenei rendszerét*, mely kedvenc eszméje volt.

Családi életében boldog volt, bár sok csapás sújtotta s nehéz anyagi gondokkal küzdött. Ha lelke egyensúlyát a csapások megtámadták, helyreállította nagy szelleme s odaadó munkássága. Kétszer házasodott. Első nejével, Székely Lottival, 1844-ben kelt egybe, kit végtelenül szeretett s akit 1857-ben temetett el. Hat gyermekük közül csak *Károlyt* és *Gézát* nevelhette fel s Géza is, mint vármegyei aljegyző, 23 éves korában halt meg, szép reményekkel kecsegtető pályája kezdetén. Második nejével: *Petry Rózával*, kire a kiskorú árvák nevelésének nehéz gondjai hárultak és aki példás odaadással teljesítette hitvesi kötelességeit utolsó pillanatig, 1859-

Nagy F. Károly sírja Kaposváron.

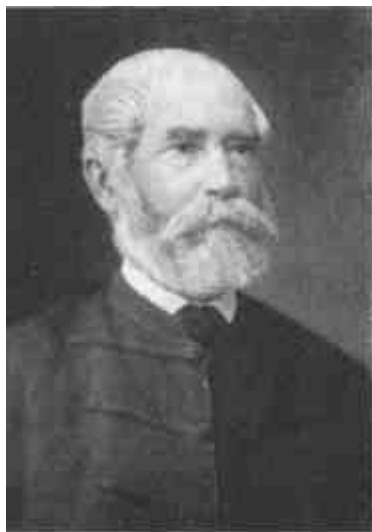
ben kelt egybe. Két gyermekük, *Ödön* és *Kálmán* közül az utóbbit már kis korában elvesztették.

Bár közbecsülés, tisztelet és hála vette körül, hanyatló korában mindinkább vágyódott gyermekei után s ezért 1899 szeptember havában, nejével együtt *Kaposvárra* költözött, *Ödön* fia családjához. De régi barátaival az összeköttetést azután is fenntartotta. Egyiküknek – magáról szólva – az újév alkalmából azt írta: »Elmúltak a napok édesem!« S valóban, az ő napjai elmúlóban valának, mert négy hétre rá, 1903 januárius 27-én már ravatalon feküdt!

A lélek élete örök, mert halhatatlan. Én érzem, hogy a Nagy F. Károly lelke is ott jár-kelel, amerre mi vagyunk. Ha valami jót teszünk magunkért, családunkért, embertársainkért, hazánkért és nemzetünkért, ha egymást tiszteljük és megbecsüljük, ha lelkünk oltárán mindig legfőbb és lobogó lánggal égő áldozatunk a *szeretet*: akkor az ilyen lelkek élnek mibennünk, mint amilyen a Nagy F. Károlyé, akire szintén ráillik Polybius mondása: »Az élettelen elődök szótlán nevelői unokáinknak«.

Emlékezete felújításával megfüröszthettük lelkünket a rég elmúlt idők arany fürdőjében. Élőnkbe rajzolódik boldog gyermekkorunk s ifjúságunk kedves szép tanyája, a marosmenti kicsiny város madárdalozó erdeivel, szép híves patakjával, vadvirágos mezőivel.

Ha az idő és a viszonyok hovatovább mind nagyobb és mélyebb szakadékokkal választanak is el mindentől, ami lelkünknek elfelejthetetlen drága kincs, de az emlékezés összeköti a multat a jelennel s ez »Az emlékezés az egyedüli paradicsom, melyből ki nem űzethetünk«.

Gáspár János.

1816 október 27 – 1892 március 6.

A mostani enyedi »öreg diákok« bizonyára mind emlékeznek arra az örökösen mosolygó arcú, szép, körszakállas öreg, magyarruhás úrra, aki a »virágos vizsgáinkon« elmaradhatatlan vendégként megjelent és akinek a »Csemegéi« szerint tanítottak bennünket értelmesen beszélni s tankönyveiből – olvasni.

Ez a kedves öreg úr: Gáspár János, a magyar pedagógia büszkesége és a népiskolai tankönyvirodalom elsőrendű művelője volt. Született Tordaaranyos vármegyében, Toroczkószentgyörgyön, 1816 október 27-én. Elemi tanulását a toroczkószentgyörgyi unitárius elemi iskolában, gimnáziumi és felsőbb iskolai tanulmányait a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban végezte. Tógátus diák korában, mint Zeyk Dániel kormányszéki tanácsos fiának, Zeyk Miklósnak magántanítója, a Zeyk és Kemény családok előkelő körébe jutott, ami úgy fejlődésének irányára, mint jövődő életpályájára is elhatározó befolyást gyakorolt. Midőn ugyanis az 1840/41-ik tanévben tanulmányait befejezte, meghívást kapott Zeyk Józseftől, hasonló, árván maradt fia nevelésére. A meghívást elfogadta, de csak olyan feltétel alatt, hogy magát egy pár évig, e fontos nevelői állásra, a *berlini* egyetemen képezhesse, a felszólító főúr költségén. Föltételének

elfogadása után Berlinbe utazott, hol két és fél éven át a legkitűnőbb egyetemi tanárok előadásait hallgatta a neveléstanból, természetrajzból, földrajzból, természet- és vegytanból, életműtanból, egyháztörténelemből és nemzetgazdaságtanból. Tanulmányozta a Diesterweg vezetése alatt álló képzőintézet szervezetét, a városi elemi- és polgári iskolák methodikai rendszerét s hospitálta ez intézetekben az előadásokat. Első öre volt az ő kezdeményezésére alapított »Berlini magyar *Emlékkönyv*-nek« és Magyar könyvtárnak. Egyetemi

Id. Gáspár János háza Maroscúcson.

tanulmányai végeztével 1844-ben elfoglalta nevelői állását. 1845-ben megírta és az *Erdélyi Híradóban* közrebocsátotta Pestalozzi érdemeit méltató dolgozatát; egyszersmind mozgalmat indított Pestalozzi születése századik évfordulójának megünneplése iránt, ami 1846 januárius 12-én Kolozsvárott, fényes sikerrel meg is tartatott és az ünnepély lelkesítő hatása alatt létesült Kolozsvári nevelő-körnek titkára lett. A szép reményekre jogosító egyesület azonban, egy évi fennállása után, a főkormányzók felfüggesztő rendelete által – betiltatott. A következő évek még kevésbé kedveztek az irodalmi tevékenységnek s Gáspár János minden idejét és gondját növendéke nevelésének szentelte.

Tanári működését 1852-ben kezdte meg a kolozsvári kollégiumnál, mint a magyar irodalom, nevelés- és oktatástan segédtanára. Eredményes tanításáért és időközben kifejtett irodalmi tevékenységéért 1855-ben tanítóképzőintézeti igazgatónak és a neveléstan rendes tanárának választott meg. Ezt az állását azonban csak egy év múlva, növendékével együtt tett külföldi utazás, a berlini egyetemnek másodszori látogatása után foglalta el, amelytől 13 évi igazgatótanári tevékenység után, nehéz szívvel és csakis báró Eötvös József rendkívüli megtisztelő soraira vált meg 1869-ben s foglalta el Alsófehér és Kisküküllő megyéknek elsőosztályú tanfelügyelői tisztségét. A két megye népoktatási ügyét hét évig viselte, 1876 után pedig egyedül Alsófehér megyéét. 1891-ben nyugalomba vonult, de nem a tétlen pihenésre, hanem hogy újra sajtó alá rendezze a kedvelt *Csemegéket* és megírja *Emlékiratait*. De fájdalom, terveit nem valósíthatta meg! 1892 március 6-án a hajlott kor, de munkásságának még teljes erejében levő férfiút váratlanul sírba döntötte a halál. Es így az Emlékiratok, melyek kétségtelenül érdekes világot vetettek volna a negyvenes és ötvenes éveknél irodalmi, politikai és társadalmi mozgalmaira, csak pusztán terv maradt!!

Gáspár János rendkívül széleskörű encyclopedistikus ismeretekkel bírt. Nincs tudomány, amely őt ne érdekelt volna. Hangyaszorgalommal olvasott ifjú-, férfi- és hajlott korában egyaránt mindent, amit nevelői, tanári, tanfelügyelői és társadalmi állásában értékesíthetőnek ítélte és értékesíthető volt. A nagyenyedi Bethlen-kollégiumra hagyományozott könyvtárában is képviselve van majdnem minden tudományág, de leggazdagabban a pedagógiai irodalom.

Humánus és igazságos gondolkozásával, nemesen érző szívével mindenütt bizalmat keltett maga iránt. Tanítványai, akiket rokonszenves tanári előadásaival meghódított és pályájuk iránti nemes buzgalomra lelkesített, a felügyelete alatt álló néptanítók, kiknek áldozatokra is kész gyámolítójuk volt: mind odaadással ragaszkodtak hozzá. S viszont, maga is – bár egész lelkesedéssel vett részt a nyilvános élet minden mozgalmában, ahol hasznos cselekvésre alkalom nyílt és az ő tapasztalataira, munkaerejére szükség volt: mégis legboldogabbnak érezte magát tanárok, tanítók és tanügybarátok társaságában. Különösen kedvelte az általa létesített *Alsófehérmegyei Általános Tanítóegyesületet*. Ennek gyűlésein nyitotta meg tapasztalatainak és pedagógiai bölcsességének gazdag tárházát.

Hálából meg is ünnepelte a Tanítóegyesület az ő pedagógiai munkásságának *ötvenedik* évfordulóját 1886 december 8-án, az intézetek, városi és megyei hatóságok, távoli vidékekről érkezett küldöttségek és az érdeklődő közönség fényes részvétele mellett. Ez ünnepélyes alkalmat használta fel a Tanítóegyesület a »Gáspár János-ösztöndj«-alap teremtésére is, melynek kamatait, évenként két szegénysorsú, jóigyekezetű tanító-gyermek élvezi.

Nyomatásban megjelent munkái: *Csemegék*, mely három kiadást ért s melynek megjelenése esemény volt a pedagógiai irodalmunkban; *Olvasókönyv* négy kötetben, kettő az *elemi* iskolák, kettő a *gimnáziumok* alsó osztályai számára. Ezt Kovácsi Antallal szerkesztette. *Népiskolai olvasókönyv* négy kötetben. Ezekon kívül számtalan pedagógiai és társadalmi cikk a különféle szaklapokban, folyóiratokban és újságokban.

Tankönyvei a minisztérium által koszorúzott pályaművek s mint ilyenek évtizedek során át kiválóságai voltak a hazai irodalomnak.

Gáspár János ravatala a nagyenyedi öreg templomban volt felállítva s mi – akkori diákok – élő koszorúként állottuk körül

Id. Gáspár János sírja Maroscsúcson.

a nagy halottat, aztán elvitték örök nyugalomra a marosesúcsi családi sírboltba.

A szőke Maros szelíden hömpölygő hullámai csendes altatódanát mormolnak a folyó balpartján fekvő kis falu nagy álmodozójának s harmatkönnyeit is talán fölötte sírja legdúsabbán a »bús özvegy, az éj, ha a csillagokhoz felmegy és látja a sok árva magzatot«.

Az ő szellemében növekedett nemzedékek most elvonultan, félreállva, hallgató ajakkal, csüggeteg reménnyel ülnek, mint egykoron a Golgota tragédiáján megfélemlített tanítványok. De a Gáspár János nagy nevének soha ki nem alvó szövétnekét, el nem múló eszméit: ma is híven őrzik a magyar nemzet ideális örökségéül!

Herepey Károly.

1817 szeptember 1 – 1906.

A Bethlen-kollégium annalesében: »ifjabb« Herepey Károly született Alsófehér vármegyében, Buzásbocsárdon, 1817 szeptember 1-én, amint ő maga P. Szathmáry Károlyhoz írott levelében írja: »épp azon az ominózus napon, melyen Ferenc »császár« Nagyenyeden járt«.

Az élénk temperamentuma, kiváló emlékezőtehetségu ifjú a gimnáziumi és bölcsészeti tanfolyamot, a »kis német« osztálytól kezdve, mindvégig a legelsők között a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban végezte. A kollégiumnak messzi földön híres tanára: Zeyk Miklós ébresztette fel benne a természettudományok iránti meleg érdeklődést. Zeyk Miklós oltotta belé a természet titkai megismerésének olthatatlan vágyát. Szász Károly hatása alatt gyűlt fel kebelében a szabadság- és hazaszeretet Veszta-tüze, mely éppoly lánggal és hévvel lobogott lelkében élete alkonyán, mint ifjúkora hajnalán.

Így felszerelve iratkozott be a selmeci bányászati és erdészeti akadémiára. Mikor a kollégiumtól, gyermekreményinek, ifjúkori ábrándjainak helyétől – visszaemlékezéseinek harmatával szemében –

búcsút vett: korántsem álmodott arról, hogy őt a sors nem arra hívta el, hogy csillogó aranyat és ezüstöt hozzon napfényre, hanem arra, hogy az egymást felváltó ifjú nemzedék szellemi világát oly kincsekkel gazdagítsa, melyeket a lopók el nem vihetnek s a rozsdá meg nem emészt.

Akadémiai tanulmányainak befejeztével alig kezdette meg élet-pályáját, mint a zalatnai bányahivatal lisztviselője: máris elkövetkeztek a lélekcserélő idők. A nagy napok neki is fegyvert adtak kezébe. Kezdetben a tűzérésnél, később az utászoknál szolgált s tiszti rangra emelkedett. A *borgó-prundi* csatában sebet kap, nyolc hétig fekszik s az isteni gondviselés így tartja őt vissza a végzetes *segesvári* csatától s ezáltal menti meg őt az enyedi kollégiumnak és a hazai közművelődésnek.

Amire felépül: a szabadságharc életerejé már kiszenvedőben, utolsó lobban. Dévánál Herepey is leteszi a fegyvert. Ezután mi történt széles e hazában? Ezrek nyögése, rabláncok csörrenése! Bujt az üldözött. Herepey is féléven át bujdokolt, mígnem 1850-ben Kolozsvárott ifj. Pataky József ügyvédnek, a város későbbi polgármesterének családjá körében vonta meg magát, hol mint nevelő működött 1854-ig. A tüzes lelkű, széles látókörű, alapos szaktudással rendelkező nevelő csakhamar ismeretes lett Kolozsvár tanügyi köreiben. Az enyedi kollégium Kolozsvárott székelő előljáróságának, különösen pedig az intézet főgondnokának, gróf Mikó Imrénének figyelmé feléje fordult s az 1854/5-ik tanévre, a természettudományok szak-tanítójának hívta meg a kollégium előljárósága.

Herepey Károlyt nem az anyagi javadalom nagysága – hisz az, a kollégium akkori viharvert anyagi erejéhez mérten, csak évi 300 pengőforint volt -, hanem az Almamater iránt érzett forró szeretet, mély ragaszkodás és a tanári állás függetlensége bírta rá, hogy az előljáróság meghívását elfogadja.

Midőn 1854-ben az intézet küszöbét átlépte, hogy mint tanár – kié a jövő nemzedék világa – állását elfoglalja: érzékeny lelkén mély, keserű, földresújtó fájdalom viharzott át. Az udvar, hol egykor gyermekjátékait játszotta: romokkal telve; a lakószoba, hol ifjúsága ábrándjait álmodá: fedetlen, puszta rom; a könyvtár, melyből szellemi táplálékát merítette: széthordva, szétszórva; a természetiek gazdag gyűjteményéből, melyeknek kincsei a természet iránti rajongó szeretetet ébresztgették fel fogékony lelkében: sehol – semmi! De csüggedést nem ismerő lelkében a fájdalom vihara csak-

hamar elült, a jövőbe vetett reménység hite, öröme váltotta föl azt. Elszánt akarattal, lelkének egész erélyével vetette kezét a munkára. Egy évi odaadó lelkes munkával meggyőzte a kollégium elöljáróságát, hogy benne a természettudományok szakavatott, szózatossá ajkú, ihletett apostolatát nyerte meg az intézet számára.

Es az elöljáróság felismerve Herepey Károly szellemi értékének nagyságát, elhatározta, hogy – többre hívja el s felírt az egyházi főtanácshoz, hogy »oskolánk java ellen tennénk, ha egy sikeres tanításról annyira ismert tanítót, mint Herepey Károly, nem akaránk oskolánkhoz kötni« s kérte, hogy őt segédtanárul ismerje el. Az egyházi főtanács az elöljáróság kérelmét teljesítette, miáltal Herepeynek úgy javadalma, valamint jog- és ennek ellenértéke fejében munka- és felelősségköre is nagyobb lett.

A Gáspár János által nagy tanulmánnyal és pedagógiai belátással éppen ez időben megszerkesztett »Szervezeti javaslat« értelmében fölállított mennyiségtan-vegytani tanszékre 1863-ban rendes tanárnak választották meg Herepeyt Károlyt s állását, mint *tíz évi* derekas munkája jutalmát: 1864. szeptember 1-én foglalta el.

Herepey Károly tehát a Bethlen-főiskola tanára lett. Negyvenkét esztendőre terjedt tanári pályáján tanított, kivette a maga oroszánrészét a kollégium jószágai kezelésének terhes munkájából; újratерemtett két nagy gyűjteményt: a régiség- és az ásvány-, kőzet- és kövülettárt.

Herepey ott, ahol a munkát kiosztották: mindig jelen volt; ahol a jutalmakat osztogatták, onnan rendszeren – elkésett. A reá kirótt munkát húzódozás nélkül elfogadta. Tanította a természettudományok minden ágát, a mennyiségtant és a magyar irodalmat! A magyar irodalom történetét a Bethlen-kollégium történetének ama nevezetes időpontjában kezdé tanítani, amikor teljes gimnáziummá egészült ki, az 1857/58-ik tanévben. E nehéz időben, mikor magát »az elnyomott magyarnak még kisírni sem volt szabad«, e szakjától távol eső tudományt alaposan és sikerrel tanítja. Költői szárnyalású lelkét a múltak dicsőségét zengő, a jövő reményével biztató, honszerelmet dicsőítő költők és írók felhangolták, áradozó lelkesedéssel adja elő életük történetét, pályájuk futását.

Lelkes előadásai nem kismértékben járultak hozzá ahhoz, hogy mindjárt az első évben VIII. osztályos tanítványai az ő elnöklése és vezetése alatt *önképzőkört* alakítanak, mely csirája lett a lassankint kiegészült kollégium összes ifjúsága önképzőköreinek.

Talán kevesen tudják, kik e sorokat olvassák, hogy Herepey. a megdönthetetlen igazságú mathezis professzora, ifjú éveiben a lant idegeinek is ihletett lelkű pengetője volt, miről tanúskodik e kedves poémájú költeménye is (melyet Bod Péter ny. polg. isk. igazgató kedves barátom szíves közlése után mutathatok be):

Hattyú-fegaton.
Rózsaszekeren.
Átvágtattam a
Levegőegen,
Betörtem a menny
Aranykapuját
S lehoztam onnan
Az üdvöt, magát.
Életem mégis
Oly pusztá, sivár,
Hogy hozzám a Bánat is
Néha sírni lejár. . .

A mennyiségtant és mértant a középfokon, a gimnázium IV-VI-ik osztályaiban tanította. Módszere a mennyiségtan szellemének megfelelően tisztán *deductiv volt*.

Szabatos definíciókból az egy egészet alkotó fejezetet vag v részletet egy ízben, megszakítás nélkül, néha több órán át magvarázott el. Hosszabb levezetéseknel mintegy ragadta benső heve. mintha mozgékony lelke ujjaiába költözött volna s a levezetés után örömtől sugárzó arccal fordult az osztály felé, mondván: »Amint testi szemeitekkel láthatjátok, állítmányom be van bizonyítva!« Elméleti levezetésének támogatására, megvilágítására, begvakoi-lására bámulatraméltó emlékezőtehetségének gazdag tárházából mindig alkalmas, odaillő példát hozott elő.

Kémiai előadásai is, részint a tankönyvek rendszere, részint pedig a szűkre szabott idő miatt szintén a deductiv módszer felé hajlott, de gondja volt arra, hogy előadásait kísérletekkel világítsa meg. Kísérleteit nagy gonddal készítette elő s alig volt rá eset. hogy ne sikerült volna. Egy-egy meglepő kísérlete valóságos lelki gyönyörrel, mondhatni büszkeséggel töltötte el. De méltán is! Hisz az akkori kezdetleges kísérleti eszközök és hiányos felszerelés nem csekély gondot adtak az előadónak. S a segítség teljes hiánya és a mostoha laboratóriumi körülmények dacára is a Bethlen-kollégiumban évtizedeken át csak Herepey Károly szolgált a kísérleti oktatást.

Úgy a mathezisben, mint bármely más tárgyban, csak nagyobb, egy egészet képező részletek eltanítása után kerített sort a számonkérésre. A jobb tanulóktól megkövetelte, hogy a feleletük éppoly hévvel, tüzzel teljes legyen, mint az ő előadása. Egy-egy ily sikerült felelet mély lelki örömmel tölte el, ellenben a gyengébbek nem sikerült feleletei borongós hangulatba ejtették a felelők és a közös édes haza jövője fölött. »Szegény hazám, ha ilyen fiakra leszel majd szorulva !!« De az egyenességet szerető, csak a munkát becsülő lelke teljes haragja sújtott le azokra, kik diákos csínnyel igyekeztek tudatlanságukat takargatni s munka nélkül érdembérhez jutni. E harag néha elementáris erővel tört ki, de mégis csak olyan volt, mint az átfutó nyári záporosó vihara, mely után ontja az áldásthozó nap fényét, melegét s a lezajlott felhőkön keresztül feltűnik a kiengesztelődés, a béke szelíd szivárványa.

Tanítványaival nemcsak a tanterem falai között foglalkozott, hanem viszonyaik iránt is érdeklődött, azonkívül s még akkor is, mikor keze alól kikerültek, sőt azután is, mikor már az intézetből kiléptek. Velük való érintkezése közvetlen, szívélyes, meleg volt s éppen ezáltal hatott döntőleg annyi számos tanítványa pályaválasztására.

Azt tartotta, hogy a dicső természet megismerése csak közvetlen szemlélet útján lehetséges. Nemes elhatározással vetette kezét a munkára, hogy azt a két gyűjteményt, amelyet Benkőtől kezdve az ő koráig, másfél század békés munkája hangyaszorgalommal összegyűjtött, de amelyet a szabadságharc vihara szétszórt, megsemmisített: újrateremtse. Első gondja volt, hogy a régi gyűjtemények egyes értékesebb, jellegzetes darabjainak hollétét felkutassa. Már 1856-ban, segédtanárságának első évében, a régiségtár legértékesebb darabját, *Kemény Simonnak*, a »magyar Codrus«-nak vassisakját, melyet vandál kezek a Múzsák oltáráról elraboltak, ismét visszaszerzé. Rendes tanárrá választását azzal hálálta meg, hogy saját. 1000 darabból álló geológiai gyűjteményét nemzeti közkinccsé teszi, a kollégiumnak ajándékozta. A pihenésre szánt napokon tanítványaival vagy egyedül kimegy a szabad természetbe, bejárja szülőföldjének minden zege-zugát; itt ásványt tör, ott a televény mélyéből őskori állatok és növények maradványait hozza napfényre, amott sírokat bont fel, melyeknek rejtett kincsei a rég letűnt idők műveltségére vetnek fényt. Felhasználja széleskörű ismeretségét, volt tanítványainak intézetünk iránti háláját, kéri,

buzdítja, lelkesíti, hogy hozzák meg áldozataikat a művelődés oltárára. Bevonja munkakörébe az egyes, jellegzetes vidékek analfabéta népét, példás türelemmel kioktatja, megnyeri bizalmát.

Végtelen nagy kitartással és fáradságot nem ismerő szorgalommal sikerül létrehoznia ama két gyűjteményt, mely nemcsak a kollégium növendékserege, hanem a szaktudósok sora előtt is bevilágítja a természet fenséges templomának előcsarnokát, elúzi a rég letűnt idők sötét éjszakáját.

A Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelősége sietett a régiségért állami dotáció kiutalásával nyilvánossá tenni, mert a gyűjteményében, a természeti kincsek sorában olyanok is vannak, melyeket a tudós világ csak az ő fáradságot nem ismerő buzgósa folytán ismert meg s eziránti érdemeinek méltánylásául adta Koch Antal, a budapesti egyetem tudós tanára egyik kövületének »Clypeaszter Herepeyi«, egy másiknak pedig Pálffy Mór tudós geológus a »Cerithium Herepeyi« nevet.

E kincseket nemcsak garmadába hordta, hanem az egyes darabokat meghatározta, leltározta, rendezte. Össze is volt forrva lelke e két gyűjteménnyel. 1896-ban történt nyugalombavonulása után is érdeklődött azok iránt, értékesebb gyarapodásaikat megtekintette s a felügyelő tanárt emlékezetének dús tárházából tanáccsal, útbaigazítással látta el.

Kirándulásain a szaktudományában kiváló képzettségű geológussal a széles látókörű, rengeteg ismeret felett rendelkező archeológus társul. Mindezekről fényes tanúbizonyságot tesznek irodalmi dolgozatai, amelyek nagyrészen Alsófehér megye monográfiájában jelentek meg s szülővármegyéjének domborzati ismertetésével foglalkoznak: ásvány, kőzet és földtani szempontból. Úgy geológiai, mint archeológiai értekezéseit jellemzik, hogy gondolatmenetük logikus, stílusuk tárgyyszerű és magyaros, hangjuk emelkedett, szónokias. Herepeynek nagy érdeme van a kollégium zilált gazdasági ügyeinek rendbehozatala körül. Ugyanis a kollégium érdeinek kezelése, az erdészeti teendők is az ő vállaira nehezedtek, ki alig egy év alatt – a lanyha felügyelet miatt – felbomlott rendet helyreállítja, a túlkapásokat megszünteti s a külső ellenőrzést, a számadások vezetését mintaszerű pontossággal teljesíti. Az előjáróság érdemeit jegyzőkönyvileg örökíti meg s az erdészi állásnak 1870-ben történt betöltése után is megbízza az erdészi teendők ellenőrzésével.

Ily sok irányú, testet-lelket kifárasztó foglalkozás után pihenést, szórakozást otthonában, szerető családja körében keresett és talált. Érzékeny szívét, mely rajongó szeretettel csüngött családján, éppen ez oldalon érték a sors csapásai, de a Gondviselés kárpótlásul hosszú élettel áldotta meg. Az 1906. évben nyugodtan hunyta le szemeit, ama boldogító tudatban, hogy szemefényének, bálványozott leányának gyermekei, az ő szeretett unokái, a boldogság honának határához értek.

Herepey Károlynak emlékezetét megőrzé szeretteinek szíve-melege. Nevének említésére a még most is élő tanítványai szívében soha el nem múló hálaérzet kél. A nagyenyedi Bethlen-kollégium lalái, amíg benne a természet örök szépségeit, csodás alkotásait hirdetni fogják: Herepey Károly dicső nevét végtelen időkön át fogják visszhangozni s a természet kincseinek feltáróját, gyűjtőjét, feldolgozóját szárnyára véve, a messze jövőendő időkig, fenséges magasságban röpíti a hír!

Herepey V. Károly sírja Nagyenyeden.

Hegedűs János.

1821 október 24 – 1894 április 24.

Született Marosvásárhelyen 1821 október 24-én. Atyja Hegedűs Lajos, marosvásárhelyi református lelkész, anyja Antal Mária, Antal János erdélyi ref. püspök leánya. Első nevelését a szülői háznál nyerte, majd szülei beadták a marosvásárhelyi ref. kollégiumba s ott végezte a gimnáziumi tanulmányait. 1837-ben diák lett s ekkor nagyatyja: Antal János, ki mint püspök Enyeden lakott: lehozatta őt a nagyenyedi Bethlen-főiskolába, főleg azért, mert ott mind a mennyiségtani, mind a természetrajzi tanszékek a nagyhírű Szász Károly és Zeyk Miklós tanárok által voltak betöltve. Hat év alatt – 1837-1842-ig – végig hallgatta és tanulta a philosophiai, jogi és theologiai tanfolyamokat. Ezek végeztével – előleges szigorlat után – az iskolai előjáróság kinevezte őt a legfelsőbb – hatodik gimn. osztályba – osztálytanítónak. Az akkori tanszervezet szerint egy osztályban minden tantárgyat ugyanazon egy tanítónak kellett tanítani, amely valóban terhes lehetett, de képesítette az illetőket erre a terhes feladatra az a körülmény, hogy főleg a jelesebbek — csaknem egész tanuló pályájuk alatt — magántanítványok tanításával voltak megbízva s így a »docendo discimus« elvénél fogva képesek voltak maguknak csaknem minden gimnázialis tantárgyban kellő készütséget szerzeni.

1844 szeptember havában külföldre ment s előbb a *bécsi*, majd a *berlini* egyetemen hallgatta a teológiai és philosophiai tudományokat hírneves professzoroktól. 1846. augusztusa más irányt adott életének. A marosvásárhelyi kollégiumba hívták meg tanárnak, a természetrajzi tanszékre. E megbízást elfogadni először vonakodott, hanem miután engedélyt nyert egy vagy két évet még a külföldi egyetemeken tölthetni, csakugyan elvállalta. A következő két évet azután részint Berlinben, részint Párizsban töltötte s 1848 június havában érkezett haza s az év szeptember 4-én iktatták be hivatalába.

Ez időtől fogva a marosvásárhelyi kollégiumnál működött, mint a természetrajz tanára 1857 szeptember haváig, mert 1857. év tavaszán, mikor Nagyenyeden az Incze Dániel halálával megürült az egyházmegyei történelem, symbolica-theológia és egyházjogtan tanszéke: folyamodását benyújtotta ennek elnyerésére, az akkori ref. Főkonsistoriumhoz s a szavazatok többségével csakhamar meg is nyerte e tanszéket. Ekkor az erdélyi ref. papnevelő, az enyedi főiskola épületeinek és tanári lakásainak a forradalom alatt történt szétromboltsága miatt – ideiglenesen – Kolozsvárra volt áthelyezve s ott székelt 1862-ig. Ez év szeptemberére az épületek – legalább részben – helyreállítatván s mint a Bethlen-kollégium kiegészítő és betetőző része: visszaköltözött Enyedre.

Theológiai professzorrá léte óta az erdélyi református papikarnak háromnegyed része kicserélődött, megújult, kik mind az ő keze alól kerültek ki. Még a ref. tanári-karnak legnagyobb része is tanítványa volt.

Hegedűs János szelleme konzervatív, lelkiülete arisztokratikus, kedélye békés, családias volt. Általános műveltségére nézve közismert és tudott dolog volt nemcsak Enyeden, hanem széles körben is, hogy valóságos polyhistor volt. Értette és szerette a római ó-klasszikus irodalmat, lelkesedett az eszményekért, melyeket az ó-kor népei alkottak az emberről és társadalomról, az államról, a szabadságról és művészetéről. Abba a korba esik fogékony ifjúsága, midőn a felvilágosodás, a szabadszellem hódítva járták be a népeket s magyar nemzetünkben is élénk rokonszenvre találtak. Kiválóan kedvelte az éneket és zenét s tanítványai buzdításában és vezetésében nagy tevékenységet fejtett ki ezen a téren.

Ő, aki jólétben, művelt körben nevelkedett, békés munkásságban és köztiszteletben élt: inkább féltette tanítványait az élet küzdelmeitől, mintsem bátorította volna a kényelmet és világi

jólétet nem tekintő kemény harcra, küzdelemre. Elve volt: művelt, humánus, vallásos, békés és hazafias szellemű papokat nevelni. A papnevelésben a szakképzettséget szükséges, de nem elengedhetetlen feltételnek tekintette.

Ebben a szellemben tanított és nevelt papokat. Benn az intézet falai közt komoly, higgadt tanítással, szerető gonddal vezérelte tanítványait. Egyéni és testületi jó irányú törekvéseikben mindig velük együtt volt; kisebb csinjeiket, hibáikat nem akarta észrevenni, nagy hibáival, bűnterhelte lelkiismerettel senki sem mert előtte megjelenni. A pedagógiában nemcsak elve, hanem eszköze is a szeretet volt. A közéletbe kilépett tanítványaival a szívélves baráti viszonyt mindvégig megtartotta.

Különben büszke volt a professzorságra. Úgy tanulta a történelemből és a tapasztalásból, hogy ez a hivatal régebb előkelő, független állást és köztiszteletet biztosított azok számára, akik hivatalukat megérdemelték és megbecsülték. Maga is érezte, hogy széleskörű műveltsége, szeplőtlen élete, puritán jelleme s méltósággal viselt hivatala feljogosítják őt arra, hogy tanítványai tiszteljék. Az okosak, az igazak, a jók tisztelték is mind benn az intézetben, mind a közélet találkozó útjain.

Midőn ifjúsági barátai: Kasza Dániel, Jancsó József, azután Vájna Antal, Mihályi Károly, Gáspár János, Gyarmaty Samu rendre elhullottak mellőle, vagy önként váltak meg állásuktól, arra törekedett Hegedűs, hogy tanítványaiból, a Főiskola jeles növendékeiből egészüljön ki a tanári testület. Ezt régi, bölcs hagyomány után a kollegiális béke, az egyöntetű iskolai nevelés érdekében melegen óhajtotta.

Olyan korban viselte hivatala javarészét, mikor a Főiskola tanári testülete az intézet szellemében és hagyományaiban nevelt férfiakból telt ki, akik a Főiskola nagy múltjának kegyeletes tisztelői, jogainak lelkes védelmezői, jövődő felvirágzásának hűségese és buzgó munkásai voltak. Tanuló korában ilyeneket látott a főiskola tanári székeiben.

Úgy hitte – jogosult, vagy nem jogosult hittel-, de úgy hitte, hogy csak tanítványaiból, növendékeiből lesznek az elődök méltó örökösei, hű követői. Akik a tanári állást is abban a társadalmi tisztaságban és magasságban fogják tartani, mely azt méltán megilleti, s melynek részese is volt minden időben Enyeden és az egész országban.

Nagy lelki örömmel hirdette, hogy főképp neki köszönheti a Főiskola Kovács Ödönt, Székely Ferencet, Lőte Lajost, Keresztes Józsefet, Bartók Györgyöt és Makkai Domokost. Ezeket a profesz-szorokat a Főiskola büszkeségeinek tartotta.

A közéletben nem vágyott vezérszerepre. A béke, a csöndes, jótékony szellemi haladás, a kedélyes, zajtalan társasélet egyszerű munkása óhajtott lenni.

1894. április 24-én úgy tűnt le a Bethlen-kollégium egéről, mint szép őszi alkonyatkor a halovány fényben leáldozó nap. A református egyház egyeteme, tanártársai, tanítványai, Nagyenyed város társadalma s általában az egész magyar intelligencia mély megihletődéssel és fájdalmas meglepetéssel fogadták váratlan letűnését.

Ilyen messze világító csillagnak a lehanyatlása meglazította azt a mágneskört és vonzó erőt, mely a történelmi idők folyamán az Alapító fejedelem tradicionális szellemi örökségét összefogta s ezután az enyedi teológia sorsát lassan bár, de feltartóztatlanul vitte, ragadta a – csillagatlan éjbe ...

Hegedűs János síremléke Nagyenyeden.

P. Szathmáry Károly.

1831 július 24 – 1891 januári us 15.

A múlt század nyolcvanas évei közepétáján P. Szathmáry íoy ír magáról a kisedóvodák kérdésével kapcsolatban: „Őszintén megvallom, a kis embert, a gyermeket jobban szeretem, mint a nagyot. Nem is új, nem eredeti felfogás. A keresztyén vallás minden művészeti ága kis gyermekekkel népesíti be az eget. A világ legelső festőművészei ezekkel a kis angyalokkal tartatják a Mindenható felhőtrónját. A szobrászat követi e példát és a zene, valamint az irodalmi költészet a világ alkotójának hatalmát e szeretetreméltó angyalkák kara által dicsőíteti”. Mint egy csöppnyi vízből meg lehet határozni az óceánok ízét: épúgy e pár mondatból csalhatatlanul következtethetünk e nagy pedagógus lelkivilágára és életfelfogására.

Péterfalvi (P.) Szathmáry Károly régi neves család ivadékaként 1831 július 24-én született Szilágysomlyón. Tanulmányait szülővárosában kezdte, Kolozsváron és Zilahon fejezte be s 1848-ban már a királyi tábla írnokai közé esküdt fel. A szabadságharc riadó-jára ő is lelkesülten állott 1848 novemberében közhonvédnek; sok csatában vett részt, míg végre Dévánál, mint az erdélyi utászkar parancsnoka tette le a fegyvert.

A bujdosás téveteg útja – a szabadságharc leveretése után – előbb Máramarosba, majd Pestre vezette, hol mint nevelő s később, mint a Várady-féle magán-nevelőintézet tanára kereste kenyerét» Eközben 1853-54-ben a p oly technikumot látogatta. 1854-57-ben bölcsészeti tudományokat hallgatott s a természettanból, számtanból és történelemből tudori vizsgát is tett. Segédszerkesztője volt a »*Visszhangénak*, később a »*Divatcsarnokának* s regényírói munkássága (Sirály, 1854; Samir, 1855; Színezett lapok, 1856; Magyarhon fénykora, 1857; Erdély vezércsillaga, 1857) is ez időben teszi nevét országszerte ismertté és népszerűvé. 1858 tavaszán beutazta Német-, Francia-, Angolországot és Svájcot s ez útjában főleg a tanítási rendszereket tanulmányozta s a gyűjteményeket figyelte meg. 1858 őszén meghívást kapott a máramarosszigeti református líceumhoz s ott 1862-ig főképen reáltantárgyakat tanított. Máramarosszigeten léte alatt jelent meg *Vetélytársak* 1858-ban, *Bethlen Miklós* 1858-ban, *Izabella* 1859-ben, *Történeti alakok* 1860-ban, *II. Rákóczi Ferenc levelei* 1861-ben; mind történelmi regények, beszélyek és anyag. 1860-ban a líceum hírneves igazgatójával közösen szerkesztette a *Szigeti albumot*, a máramarosi tűzkárosultak javára. 1862-ben, ez év őszén megválasztották a *nagyenyedi* főgimnáziumhoz a történelmi tanszékre. Ünnepeles beköszönőtjét ugyanazon év november 8-án tartotta.

»Szathmáry – írja Makkai Domokos, a történelmi tanszéken közvetlen utóda -, mikor enyedi tanár lett, már jőnevű író volt. Történeti regényeit szívesen olvasták abban a zordon időben (1854-1860), mikor a magyar »méla kedvvel múltján borongott« és lelkesedéssel tekintett a hős Samil, a cserkeszek bátor küzdelmeire, élet-halálharcára. »Magyarhon fénykorá«-ban, »Bethlen Miklós«-ban a nemzet hősi múltját rajzolta s ezért méltán számítják Jósika iskolájához. A magyar történelmet és irodalomtörténetet lelkesedéssel adta elő s hallgatóit is magával ragadta. A társadalomban igen megnyerő modorú és kedélyes férfiú, önérzetes és írói hírnevére sokat tartó ember volt. Tanítványai főleg a barátságos, humánus tanárt és embert tisztelték és szerették benne, de néha inkább bálványozták *Mihályit* és *Kasza Dánielt*. Ezért – bár melegen ragaszkodott a Bethlen-főiskolához, munkájában dicsőítette múltját, lelkesedett jövőjéért s védelmezte megtámadott jogait: mikor 1868-ban a mozgalmas politikai élet felpezsdült, elégtelen lett állásával, az 1868-69. tanév eleje előtt »gyengélkedő egészsége«

ürügye alatt *egy évre eltávozási engedélyt kért*, a tanév végén tanzékéről lemondott s a politikai téren keresett szerepet, melyhez nagy reményeket fűzött.

1869-ben Tisza Kálmán felszólítására átvette a *Hazánk* című lap szerkesztését s még abban az évben megválasztották a nagy-átádi kerület országgyűlési képviselőjévé. Lapja két év multán egybeolvadt a Hon-nal s azóta ennek a vezércikkírója és 1875-ben a Ludovica Akadémia tanára lett. Képviselői szereplése 1878-ban ért véget, mikor kinevezték a *Képviselőházi Napló* szerkesztőjévé s a kisdedővódák ügyében szervezett miniszteribiztosi állást is vele töltötték be. Ez állásában szerezte a legmaradandóbb érdemeit.

Budapestre költözése után is hű maradt benne önmagához a regényíró, mert »majd minden év hozott tőle egy-egy kötetet«, de újabb munkái már nem hatottak úgy, mint a régié, mert »az olvasók ízlése megváltozott s az olvasóközönség nem a hatvanas évek lelkesült ifjúsága volt már«. E korszakból legderekabb munkája »Az emberi művelődés története« (1876).

Utolsó éveiben elbetegesedett és különös véletlen, hogy ő, ki a magyar kisdedővás ügyének két évtizeden át lelkesedésből és kötelességből is legelső munkása volt: 1891 januárius 15-én, éppen a kisdedővásról szóló törvényjavaslat tárgyalásának megkezdése előtt pár nappal halt meg.

Hetedfélévi nagyenyedi tanársága idején megjelent munkái a következők: *Kosztolányi hölgyek. Az ábrándozók, Bethlen Gábor ifjúsága*, történeti regények 2-2 kötetben, *V. Károly császár lemondása és végnapjai a szentjüsti kolostorban, A beszély története*, a Kisfaludy-Társaság első díjára érdemesített pályamű és *A Gy ulafeher vár-nagyenyedi Bethlen-főiskola története*.

P. Szathmáry Károly élettörténetének igen nagy vonásokban való megrajzolásával bár – sem állhatunk meg emléke iránt mérven érzett hála és megihletődés hatása nélkül. Éppen a legutóbb említett műve révén írta nevét a nagyenyedi Bethlen-kollégium annalesének legfényesebb lapjaira, a háromszázados intézet tudós professzorainak legtündöklőbb nevei közé.

Világos fej, rendületlen hazafiság, meleg szív, tanítványait szerető tanár, széles látókör, egyetemes ismeret, elsőrendű képzettség: ezek voltak azok a lendítőkerekek, amelyek által tudott is,

akart is dolgozni. Mert »nem elég csak akarni, de tenni is kell, valamint a tett sem ér semmit, ha akarat által nem öntünk lelket belé«.

A *Kerepesi-temetőben* porladozó P. Szathmáry Károly emléke minden időben dicsőséges lesz a nagyenyedi kollégium történetében.

Aki az emlékezés fáklyafényével évszázadokat világított be s általa tanultuk megismerni és tisztán látni multunkat: megérdemli, hogy az utána következő nemzedék büszkeséggel emlegesse nagy nevét, mely mint a leáldozó nap az alkonyi tájakon, búcsúképen még szertelövelű sugárözönét: úgy az ő dicsősége is beragyogja és megaranyozza egykori munkásságának klasszikus helyét, a nagyenyedi kollégiumot mind az időknek végezetéig.

Én legalább ezt éreztem lelkemben, midőn sírhalmát – elköltözése után 36 esztendővel – egy borongós téli nap – alkonyatkor kegyelettel felkerestem.

P. Szathmáry Károly síremléke Budapesten,
a Kerepesi-temetőben.

Garda József.

1833 február 7 – 1899 május 31.

Akik tanítványai lehettek a nagyenyedi Bethlen-kollégium theológiáján, az utolsó időszakban működő és itt szerényen méltatott professzoroknak; őket nemcsak mint *embereket*, hanem – és főként – mint *előadó, tudós tanárokat* ismerték. Az ilyenek részesei lehettek azoknak a szellemi kincseknek is, melyek egykor e tudósok lelkevilágából pazar fényel kerültek a tanítványok elméjébe s tudományuk ezáltal sokaknak, egész nemzedékekre kihatóan váltak a lelki sötétségben világító vezérszövetnekül. Én csak „*Embert keresek!*”

Garda József Magyar-Fülpösön, Maros-Torda megyének jó magyarok lakta kis községében született az 1833-ik évben, februárius 7-ik napján. Atyja: Márton, odaváló református pap, anyja Ölvédi Mária, marosjárai birtokos nemes család leánya volt. Szülei, születése után pár évvel, Tekébe költöztek, hol fiukat beadták az elemi iskolába. 1844-ben, mikor már ott mindent kitanult, atyja a marosvásárhelyi református kollégiumba vitte. Ott is kitűnt mohó tanulási vágyával s törhetetlen szorgalmával.

Szabadságharcunk kezdetén még csak 15 éves kis fiú volt, de azért önként honvédnek állt s a dicsőségszerzés minden gyötrelmét,

örömét és bánatát végigélte s a harcok ideje alatt őrmesterségig vitte fel a katonai rendfokozaton, mígnem Zsibó mellett, Kazinczv Lajos seregében 4000 társával együtt letette a fegyvert Grotenhjem orosz tábornok előtt. Nem került fogságba, hanem sikerült visszamennie Marosvásárhelyre, az ő régóta nélkülözött kedves könyveihez s folytatta ott, ahol elhagyta. Azonban a békés foglalkozást hamar megzavarta az a fenyegető veszedelem, hogy büntetésből őt is besorozzák a császári hadseregbe. Csak nagy nehezen sikerült megmenekülnie az újabb – vitézi élettől.

Azalatt, amíg a kollégiumban a tanítás csak akadályokkal, olykor megszakításokkal folyt, az önkényes uralom kémkedései és folytonos zaklatásai miatt: Garda ismét belekerült a függetlenségi harcnak egyik utójátékába, – a Török-Gálffy-Horváth-féle összeesküvésbe.

Ugyanis az összeesküvés lelke s vezetője Török János professzor volt, ki a marosvásárhelyi diákszázadban már a függetlenségi harc kitörésekor is az egyik százados tisztét viselte. Garda az általánosan kedvelt, a hazafiságban minden áldozatra kész, reményeiben törhetetlen professzor házában mindennap megfordult, mert lelke, rokonérzése, ösztönszerűen vonzotta hozzá. Török hamar észrevette s érdeme szerint jutalmazta a fiatal diák érdeklődéseit; megajándékozta bizalmával s megismertette az összeesküvés céljaival, tervezetével. Garda írta az Olaszországba küldött titkos leveleket, ő volt az összeesküvés központi íródiákja.

Azonban a legügyesebb rendszer mellett is megszervezett mozgalom előbb csak titkos, majd nyílt feljelentés alakjában jött árulás hamar kezébe juttatá Heidte osztrák tábornoknak, mint teljhatalmú kormánybiztosnak a szálakat s megkezdődött az elfogatás, bebörtönzés, mely Törököt és két társát bitófával emelte a magyar szabadság vértanúi közé. Garda is börtönbe került. Az volt a szerencséje, hogy semmi terhelő iratot nem találtak nála s egy hónapi vizsgálati fogság után szabadon bocsátották.

Attól fogva a békés élet harcaiban küzdött azon a helyen, ahol nemzetét és hazáját kellett szolgálnia. Az 1854-55-ik tanévben Kolozsvárit volt, hogy teológiai tanulmányait befejezze. 1856 szeptemberében jeles eredménnyel papi szigorlatot tesz s ugyanazon évben Kolozsvárit, a református kollégiumban osztálytanító lett. A következő év őszén, hogy „a tudományok Parnasszusára is fellanthasson” külföldre ment s a berlini, marburgi és baseli egye-

temeken két éven át teológiai és philológiai tanulmányokkal szaporította tudományos ismereteit.

1858 nyarán tért haza s már a következő tanévre a Bethlen-kollégium előjárósága hívta meg segédtanárnak. Ebben az alkalmazásában nagy kedvvel és szép eredménnyel tanította a történeti és philológiai tárgyakat. Meglátszott rajta, hogy e tudományokban is szakszerű képzettséget szerzett.

1862-ben, amikor a Bethlen-kollégium kiheverte az 1848-iki pusztítás sebeit s visszakövetelte teológiai intézetét: Gardát rendes teológiai tanárrá választották meg a Keresztyén erkölcsstan és a papképzés gyakorlati tudományainak tanítására. Még ez évben meg is házasodott, nőül vette Bodola Sámuel nagy hírű püspök ritka műveltségű leányát.

Garda első tekintetre komoly, elmélkedő arcával, mindig maga elé néző tekintetével inkább tartózkodást, mint bizalmat keltett újonnan érkezett tanítványaiban, de mikor aztán megvolt a bemutatató és az első előadás: meg volt a kellemes csalódás is. A komoly, hideg arc kiderült, felmelegedett; a kezdetben lassú, vonatott előadás megelevenedett s mind közvetlenebbé vált, főleg amikor az életből vett példák sodrába került; olykor átsapott a társalgás, beszélgetés alakjába. De jött a szigorú, tudományos, mondhatni döntő meghatározás. Ekkor az arckifejezése is a komoly és szigorú színbe öltözött.

A Garda szellemi életét, lelkivilágát, gondolkozása módját a katedráról is megrajzolhatná valamelyik volt tanítványa, annyira őszinte és nyílt volt mindenben, amit közölt és előadott.

Az erényt és igazi műveltséget nem tudta elválasztani, sőt az előbbit éppen az utolsóval hozza fokozati kapcsolatba. Az erény annál nagyobb – mondja – minél tisztább a szív és nagyobb a jónak szeretete, minél szabadabb és önállóbb az akarat. Mindazt, ami az embert a legnemesebb tettekre indítja, ami felebaráti kötelesség, a barátság, a társadalom, az emberiség általános érdekeivel, a hazaszeretetek eszméit életre hívja szívében, lelkében: az *ihletségből* magyarázza. Az ihletség jó ismertető jele, hogy a kitűzött célért képes a legnagyobb áldozatokat is elviselni, úgy, hogy bátran állíthatjuk, hogy igazi ihletség nélkül semmi nagyszerű dolgot nem lehet tenni sem erkölcsiség, sem vallásosság, sem a művészet mezején.

Az ember erkölcsi mivoltáról szóló fejtegetésének tetőpontja a *jellemről* szóló rész. Mikor ezzel foglalkozott akár előadás, akár beszélgetés közben, ösztönszerűleg felemelte a fejét, kiegyenesedett s egész valójában, magatartásában éreztetni akara azt, amit mond. „Szabadon, önállóan az erkölcsi törvényekkel tiszta meggyőződéssel cselekedünk s akkor megérdemeljük a *jellemes, a tiszta jellemű* ember nevét”. Ennek ellenkezőjét mindig megvetéssel mondotta: „Ki sohasem következetes a maga eljárásában, ki nem cselekszik állandó erkölcsi elvek szerint, ki a maga cselekedeteiben mindig szenvedélyeinek, az önzésnek, külbefolyásnak rabja, azt – *jellemtelen* embernek nevezzük”. Utálta a hypokritákat, vagy – kedvelt szavajárása szerint – a farizeusokat, kiknek „szemükben ég, szívökben pokol” van.

Azt tanította, hogy a pap teljesen a maga képére teremtheti híveit, különösen az olyan községben, ahol sem okosabb, sem tökéletesebb ember nincs, mint ő; ennélfogva a jó pap áldása, legnagyobb jóltevője, a rossz pedig átka és lelki gyilkosa lehet a községnek, az emberiségnek, a hazának. A hazaszeretet érzésének ápolását, ébrentartását a hívek szívében annyira szent kötelességének tartotta, hogy enélkül igaz és mély vallásosságot nem is képzelt, mert a hazafiatlan ember – mint monda – *hálátlan és gonosz*. Ezek a tulajdonságok pedig nem egyeztethetők össze a szeretettel.

A jó pap holtig tanul – tartja a közmondás, de holtig is *tanít* – mondotta Garda, még pedig nemcsak a katedréről, hanem bárhol is, ahol az Úr nevében ketten vagy hárman összegyűlnek, de főképen ott, ahol arra legháládatosabb tér kínálkozik, a lélek legfogékonyabb: a *kicsinyek* tanításában, a nevelésben, mert semmi sem fogékonyabb a gyermeki leieknél és semmi munka sem fizet meg hálásabban a lelkésznek, mintha ő magának a gyermekekből községet képez.

Garda olthatatlan vágygal olvasott és tanult nemcsak a szakjába, de más tudományokba vágó műveket is. Tekintélyes nyelvismerete volt. A két klasszikus nyelven kívül otthonos volt a német, francia és angol nyelvben is.

Nagy természetkedvelő volt. Mint sokan a régi emberek közül, ő is ismerte jól az erdők-mezők füveit, virágait. Mihályi Károllyal gyakran mentek kedvelt sétahelyükre, a *Bükkösre* vagy *Farkas-patakba* és útközben hosszasan elvitatkoztak egy-egy ritkább faj meghatározásán.

Bizalmához nem könnyen lehetett hozzáférni, de ha valakit – alapos megismerés után – megszeretett, annak híve, testvére, atyja is tudott lenni. Nem hódolt annak a nevelési iránynak, hogy a növendékek szeretetét mindenáron meg kell nyerni. Elve volt, hogy a tanítvány ne a káros elnézés, szemethúnyás árán, hanem az igazságos szigor és részrehajlatlan bánásmód fejében szeresse meg tanítóját, tanárát.

Gaida József síremléke Nagyenyeden.

Sokszor mondta azoknak, akik őt igazán ismerték s távozásuk előtt tőle is elbúcsúztak: akik ilyen drágán adják szeretetüket, azok majd az életben önmagukkal fognak rossz vásárt csinálni.

Olyan nagy volt benne a magyar faj szeretete, hogy kíméletlenül ostromozott minden olyan jelenséget, mely ebbeli érzelmébe ütközött. Ezt a gyógyíthatatlan, de nemes lelki betegséget ő a gyermek- és ifjúkor határánál, amikor a szív soha ki nem irtható benyomásokat szerez, a magyar függetlenségi harcban kapta. Aki ilyen fogékony korban látta a felgyújtott falvak, városok lángjait,

hallotta az aggok, nők, gyermekek borzadalmas jajkiáltásait, látta, hogy miként támadják meg a magyart minden oldalról éppen azok, akikkel legtöbb jót tett: az, e képek hatása alól sohasem menekülhetett s bármennyire mérsékelte de sohasem tudta kiirtani idegenkedését, bizalmatlanságát a nemzetirtó hatalom s a szolgálatába fogadott nemzetiségek iránt.

Buzgó templomjáró volt s a templomot otthonának érezte. A közügyek intézésében élete alkonyáig részt vett. Ha a komoly munkát nála is a vidám, enyelgő tréfa, a fesztelen társalgás váltotta fel, nemcsak maga melegedett fel, hanem másokat is fel tudott hevíteni, el tudott mulattatni érdekes visszaemlékezéseivel, nagy olvasottságának gazdag gyűjteményeiből vett találó idézeteivel.

Az emésztő kór előbb a testét, azután a lelkét támadta meg. Ellenálló ereje végkép fogyott, míg végre 1896-ban nyugalomba kellett vonulnia. A rendszeres foglalkozás hiánya fokozta a betegség erejét, míg végre 1899 május 31-én a halál megadta neki az örök nyugodalmat.

Emlékezetét a Bethlen-kollégium tanári testülete kegyelettel iktatta a főiskola drága hagyományai közé nemcsak azért, mert 32 évi buzgó tanári működése alatt hírt és dicsőséget szerzett a Kollégiumnak és hogy az erdélyi református papság újabb és újabb nemzedéke tudományos képzettséggel és erős hazafias érülettel került ki kezei közül, de azért is, hogy a nagyenyedi református teológiának ő volt a legutoljára elköltözött professzora. Vele a Főiskola egy dicsőséges korszaka záródott le.

A Garda József nagy nevével a Bethlen-kollégium tetőintézetének, ű papnevelésnek címerét befelé fordították.

Székely Ferenc.

1837-1889 január 27.

Szolnokdoboka vármegyében, Magyarországban született 1837-ben, szegénysorsú földműves szülőktől. Tanulói pályájáról következő adatok állnak rendelkezésünkre: Mint apátlan árva fiú, 15 éves korában az 1855/56. tanév második felében íratott be a kolozsvári ref. kollégium gimnáziumának első osztályába. Minden tantárgyból kitűnően végezte ezt az osztályt egy félév alatt. Kolozsvárott ismerte meg *Salamon József*, a nagy hírű tudós teológiai tanár s vette pártfogása alá. Midőn *Salamon*, mint iskolatanácsos Nagyszebenbe költözött: Székely is elment Kolozsvárról s az 1856/57. iskolai évben a nagyenyedi gimnázium *második* és *harmadik* osztályát végezte *kitűnően*. Az 1857/58. és 1858/59. iskolai évben a nagyszebeni ág. ev. gimnázium negyedik és ötödik osztályában tanult s német nyelven végezte a két osztályt. A negyedik osztályban 39 tanuló közt nyolcadik, az ötödik osztályban 31 tanuló közt ötödik volt, mindkét évben *kitűnő* osztályzattal. Nagyszebenbe *Salamon József* hívására ment. E két év, úgy látszik, irányadó és gyümölcsöző volt életére és életpályájára nézve. Hálás szívvel emlékezett meg mindig *Salamonról*, aki bölcsességével és jó szívével valóságos nevelője volt, aki – amíg élt – később sem vonta meg tőle anyagi és szellemi pártfogását.

1859-ben ismét Enyedre ment Székely, tanulása folytatása végett. Ott az 1859/60. iskolai évben a hatodik és hetedik osztályt végezte. Csak a hetedik osztályba volt beírva, de az akkori tanuló-társai emlékeztek arra, hogy hozzájuk időközben ment a hatodikból a hetedikbe. Ez időtől fogva Enyeden folytatta tanulását s készült választott pályájára. 1861-ben érettségi vizsgát tett s a következő iskolai évben az úgynevezett harmadik bölcseimi osztályban tanult, két évig hallgatta a jogi, két évig a teológiai tanfolyamokat. 1867-ben papi vizsgát tett; két évig (1866/67 és 1867/68) az ötödik és hatodik gimn. osztályokban osztálytanító volt. 1868/69-ben a *tübingai*, 1869/70-ben az *utrecht*i egyetemeken hallgatta a filológiai és teológiai tudományokat.

Ez volt előkészítő pályája. Eszét a tudományok, főképen az ó-klasszikai remekműveken, kedélyét a munkában és életküzdelemben kifejtve, megnemesítve: megkezdheté rövid, de mind reá, mind a nagyenyedi kollégiumra nézve boldogító, áldásos munkásságát. 1870-ben a Bethlen-kollégiumban a klasszika-filozófia segéd-, 1873-ban rendes tanára lett.

Munka és életküzdelem jutott osztályrészéül. Mivel vagyontalan volt: pártfogóra volt szüksége, akivel szemben alárendelt viszonyba kellett jutnia. Szerencsére Salamon József inkább a bölcs és jótékony gondviselés, mint a szolgálatot kívánó úr volt reá nézve. Mivel korban jóval megelőzte tanuló-társait: a tanulásban is meg kellett előznie őket, ha jövőjét biztosítani akarta. Szerencsére volt esze, kitarása és türelme s több ízben két osztályt végzett el egy év alatt, mindig kitűnően.

Mint enyedi diáknak, az önfenntartás nehéz és sokakra nézve gyötrelmes eszközehez: a *magántanításhoz* kellett folyamodnia. Szerencsére volt annyi belátása és bizalma önmagához, hogy a magántanítóságot *élethivatása* előkészítőjének tekinté.

Számos előkelő, művelt család körében örömmel és hivatással teljesíté feladatát. Szeretreméltó őszintesége, szerény, humánus magaviselete mindenütt a család bizalmas tagjává avatták őt. A külső, minden affektációtól ment egyszerűség alatt mindenütt felismerték benne a tanult, eszes, jókedvű és gyöngédlelkű fiatal-embert.

Mert tanult fiatalember volt. Németnyelvi ismerete mellett könnyen használhatta a német irodalom kezébe eső műveit. A francia nyelvet is szorgalommal tanulta. Diákkorában többen közös nyelv-

mestert tartottak, hogy segítségükre legyen a francia nyelv gyorsabb elsajátításában.

A nagyenyedi Bethlen-kollégiumban akkor fennállott tanulmányi rendszer mellett a tanárságra készülő ifjú választott szakja mellett sokoldalú ismeretet szerezhettek egyéb tudományokból is. A fősíkola akkori kitűnő tanáraitól, mint: Kasza Dániel, Mihálvi Károly, P. Szathmári Károly, Gyarmathy Sámuel, Székely a természeti és mennyiségtani, bölcsészeti és jogi tudományokban is nagy jártasságot szerzett. Választott szakja azonban a klasszikalitteratura volt. Küzdelve, kitartása és türelme megszerezte neki e tudomány tanszékét. Életének legnehezebb, legaggodalmasabb napjai kétségtelenül azok voltak, melyek *tanárválasztása* felett döntöttek. Szokatlanul mozgalmas és *pártos* küzdelem fejlődött ki a választás alkalmával. *Önzés és elfogultság, hiúság és félreértés* a Bethlen-főiskola neve alatt olyan pártoskodást idéztek elő az 1873-ik évi egyházkerületi közgyűlésen, hogy a tanárválasztásnál az önzetlen, szerény és pártatlanul csak tanárságra hivatott *Székely* Ferenc csak nagy erőfeszítéssel nyerte meg a többséget. Életének munkája, célja volt fenyegetve akkor. De akkor is célt ért.

Mint tanárra legjellemzőbben illik az a megállapítás, hogy a *növendékek barátja, szellemi atyja volt.*

Tanári székfoglalóját 1875-ben tartotta: „A római szatíra lényege, eredete és fejlődése” című szép és magvas értekezésével. Igen jellemző az enyedi kollégium akkori iskolai életére, hogy a székfoglalót a választás után csak *két* évvel lehetett megtartani.

A nevelés terén szerzett tapasztalatai, kifejtett tapintata, emberszerető nemes lelke kiválóan képesítették arra, hogy a nevelés és oktatás vezetője legyen. *Vájna* Antal halála után 1876-tól 1885-ig *tíz* éven teljesítette e tisztelet. Ez idő alatt »a gimnáziumi oktatás ziláltságának« idejében, mint ő elnevezte ez időszakot, gimnáziumi tanvezető volt. Az akkori rendtartás szerint az elemi iskola vezetése is a tanvezetőre volt bízva s az 1877. és 1878. esztendőben e tisztelet is Székely teljesítette. Ez idő alatt gyűjtötte, rendezte azt az ismereteit, tapasztalatait, melyek alapján a középiskolai oktatás rendezéséhez annyi elismerést nyert ügyességgel és szakértelemmel szólott hozzá. A gyakorlati tanító és nevelő, a tapasztalt igazgató: az alapos tudós biztosságával és világosságával írta meg »Az érettségi vizsgálatok, vonatkozással a gimnáziumi tantervre és tantárgyra« című, 1880-ban megjelent munkáját.

E szerény cím alatt egy 96 lapra terjedő nagy tanulmány rejlik, mely felöleli a középiskola egész szervezetét történeti fejlődésében és akkori állapotában. Kifejti a gimnázium feladatát általában. Nagybecsű példák és adatok alapján a legkiválóbb nemzetek tanügyi rendszere, a mi szükségünk és feladatunk a gimnáziumi nevelés és oktatás terén legalaposabb fejtegetésre és megoldásra találnak e tanulmányban. Ehhez járul az előadás élénksége, melyből az elmésség és metsző gúny sem hiányzik. Sem az akkor vajúdo állami középiskolai törvény, sem a reformált egyetemes Konvent által készített »Szervezet és tanterv« nem tudták elég hasznát venni e kitünő tanulmánynak.

Pedig az erdélyi egyházkerület is megválasztotta 1883-ban Székelyt az egyetemes tanügyi bizottság tagjává. A Konvent abban az időben foglalkozott a ref. középiskolák szervezetével s Török Pál püspök és konventelnök nagy elismeréssel lévén Székely tanulmánya s »*Nézetek a középiskolai oktatás ügyében*« című hírlapi felszólalása iránt, őt kérte fel, hogy tervezetet készítsen a *középiskolák szervezetére és tantervére*. Székely elkészítette és benyújtotta Török Pálnak s maga is megjelent a bizottságban.

De mikor a »tervezet és tanterv« tárgyalás alá került és megállapított, akkor már nem Török Pál volt a tanügyi bizottság elnöke s Székely dolgozata – mint magánvélemény – nyilvánosan mellőztetett a *hivatalos* vélemények mellett. Ez utóbbiak alapján készült egy nem *tervezet*, hanem tanterv, mely bizonyára nem érdekelte meg azt a kínlódást, mellyel létre jött.

Székely terve tárgyalás alá veszi a gimnáziumi nevelés célját, a cél elérésére szolgáló eszközöket, a tanításnál túlterheltséget okozó s így a cél elérését akadályozó körülményeket. Azután tárgyalja az egyes tantárgyak tanításának célját, a szellemi tehetségek fejlesztésére gyakorolt hatását, ehhez képest azoknak értékét és terjedelmét; megkísérté a tantárgyakat egymáshoz viszonyítva a gimnázium különböző szakain elhelyezni.

Azonban a bizottság elvi álláspont elfoglalása nélkül: elkészítette az egyes tantárgyak beosztását úgy *találomra* s a kollégiumnak az volt a tanterve a nyolcvanas években. Természetes, hogy ezt a rendszert is újabb és újabb váltotta fel a történelmi idők folyamán. A legújabbról már nem az egyházkerület autonóm joga és illetékessége ítélkezett.

Általában sokat küzdött Székely amellett, hogy egyházunkhoz méltó tanügyi rendszert mutathasson be a reformátusság egyeteme az állami mellett. Hogy a nézetek tisztázásához járuljon: még 1880-ban a dr. Bartók György szerkesztésében megjelenő Egyházi és Iskolai Szemlében közölte és méltatta »A francia gimnáziumok új tantervét«. 1883 elején, a középiskolai törvény tárgyalása előtt: »A Konvent és a gimnáziumi oktatás rendezése« című hírlapi cikkel akarta helyes útra terelni a rendezőket. Kétségkívül gyakorolt is jótékony befolyást az illető helyeken, de nagyobb lett tudományos készültségének és rendező talentumának elismerése, mint törekvésének gyakorlati haszna.

De egy pillanatra térjünk még vissza Székely Ferenc *pedagogarchaságára*. »A gimnáziumi oktatás e ziláltságában« az ő tapasztalt - sága, helyes tapintata és bizalomgerjesztő egyénisége rendet tudott teremteni a ziláltságban. Nem a rendszerrel, hanem *egyéniségével* kormányzott.

A szülők, magántanulók és tanulók részéről személye iránt nyilvánuló bizalom és ragaszkodás bizonyos patriarkális jellemet adtak a kollégiumi életnek. És erre akkor nagy szükség volt, mert az elemi, gimnáziumi és a teológiai-akadémiai ifjúság külön fegyelmi és oktatási vezetése nem volt még úgy rendezve, mint a nyolcvanas évek közepén. A pedagogarcha közvetlen vezetése alatt az elemi iskola és a gimnázium *hat alsó* osztálya állott. A két felső gimnáziumi osztály és a teológia-akadémia a *rector* vezetésére volt bízva. A magántanítói rendszer mellett azonban a pedagogarcha érintkezett legtöbbit a tanulókkal; a szorosán vett tanítás és nevelés ügyeiben képviselte a kollégiumot a szülőkkel, hatóságokkal és idegenekkel szemben. Ebben a tisztében fejtett ki Székely nagy buzgalmat, előrelátást és tapintatot. Szelidségével s türelmével igyekezett lefegyverezni az intézet ellen – akkor – mesterségesen keltett kedvezőtlen előítéletet: szeretetreméltó őszinteségével s jószívű nyájasságával buzdította a jó magaviseletű tanulókat s helyes útra terelte az eltévedteket. Bizodalmat, bátorságot öntött a csüggedőkbe, szerénné és hasznos munkára terelte az éretlen felfuvalkodást s a szédelő üres affekciót. S mindezt nem az igazgató hivatalos tekintélyével s a törvény szigorával, hanem a nevelő atya jóságával s megnyerő nyájasságával igyekezett elérni. Így vezette be 1855-ben a *rendszerbe* a gimnáziumot.

Akkor, midőn ehhez mért avatott kezekbe tette le az igazgatót: visszavonult és szakja műveléséhez fogott.

Célja volt a *latin nyelv* tanításához alkalmas vezérfonalat adni a tanulók kezébe. 1887-ben jelent meg *Latin nyelv- és mondattana*, melyet németből dolgozott át. A munka első és második része – az olvasókönyvek – meg is jelentek s éppen a harmadik rész kidolgozásához kezdett, midőn kiesett kezéből a toll.

Mint egy villámsújtotta cser: esett össze pályája felében, ötvenkét éves élete küzdelmeivel, reményeivel, munkájával és sikereivel.

Igaz, hogy élete és szelleme, melyet a Bethlen-kollégiumnak szentelt: meghozta gazdag termését, de mennyi jogos remény fűződött akkor még az ő eleven munkás és munkaképes életéhez, kipróbált húségéhez, tudományos, emelkedett, nemes és gyakorlati szelleméhez! E szellem legizmosabb erejében költözött el a főiskolából, melynek egyik fenntartó oszlopa, jogos büszkesége, szerető hű növendéke és feledhetetlenül szeretett tanára volt.

Tizennyolc évig élt boldog családi életet. Nem is gondolt a halálra akkor, midőn egy *szélütés* földre sújtá s megfosztá őt az elválás fájdalomaitól is.

Székely Ferencet ma is híven lelki szemeim előtt látom deresedő körszakállas arcával, a gyermeki lelkek mélyét fürkésző, szelíd tekintetével, mosolygós, élénk, temperamentumos mozdulataival, vállra vetett nagy szürkekendős alakjával. Ha – mint igazgató – bement az egyes osztályokba: a latinból felelővel a mondatban kerestetett egy főnevet. Ha az nominativusban volt, rögtön: – Mondd, fiam, a genitivusát. Ha ablativusban volt a főnév: – Hogy van a vocativusa? És így deklinált végig az osztályokon, de mindig és mindenkiel szelíden, szeretettel.

Híven emlékezem: vad téli világ volt akkor, mikor Székely Ferencet 1889 januárius 27-én, délután, a kollégium összes tanulóinak részvétele mellett temették. A hatalmas diáktábornak az egyik felén gyászfátyolos lustrabotosan én voltam az apparitor. Azóta – immár negyven éve múlt – sokszor, amikor csak szerét tehettem, minél gyakrabban, meg-meglátogattam a tanári sírkertben nyugvó professzorokat s mindannyiszor, mintha valami fájó, szemrehányó érzés lengedezett volna fel a síri világból, hogy a mai kor emberei nem tisztelik kellőképen – a múlt emlékeit.

Tudom, hogy ez az érzélem szuggesztió hatása alatt támad lelkemben, de én éppen ezért sok szépre s az életben sok nemes tett csiráit magában rejtő elhatározásra tudnám tanítani az egymás után következő ifjú nemzedéket e sírdombok körül. *Vallásosságra*, hogy a *hit* olyan mécses, melynek világánál mindenki elvégezheti tévelygés nélkül a maga vándorlását e földi élet sötétségein keresztül. *Lemondásra*: ha magasabb vágyaink nem is teljesülhetnek, még akkor is e földi élet legszebb része azoknak jutott osztályrészül, kik csalódásaikat – sírukig megtartották. *Háladatosságra*, mely a léleknek olyan ékessége, mint a virágnak az illat. *Hazafiságra*, hogy az erős jellem, önzetlenség, fennkölt gondolkozás és nemes érzélem – minden más érdeket legyőzve – magasra emelik a lelket s az emberre nézve dicsőségessé teszik a haza szolgálatát . . . Én itt tanítanám meg az ifjúságot azokra az ideális eszmékre is, amelyekért élni érdemes, meghalni – dicsőség.

Mert amíg a *nagyok* emlékét nem tiszteljük kellő példaadással s az ifjúságra nézve kiható nevelési célkitűzéssel: addig hiába beszélünk örök életről és feltámadásról s hiába emelünk az enyészettel dacoló márványobeliszkeket bibliai idézetekkel, hogy – »az igazak fénylenek, mint a nap«, ha a fogékony lelkű tanuló-ifjúságnak halovány sejtelve sincs sem a dicső elődökről, sem a korról, melyben éltek és munkálkodtak.

E borongós megemlékezésem – mint gyenge esti fuvalom – talán meglebbenti Székely Ferenc professzor felett is a feledésnek tüskebokrait!

Nagy Lajos.

1838 augusztus 17 – 1914 július 8.

Székely huszár családból származott 1838-ban augusztus 17-én.

Bölcsője Háromszék vármegyében, Sepsiszentkirályon ringott. Elemi iskolai tanulását szülőfalujában kezdte, majd a sepsiszentgyörgyi katonajellegű »normális iskolában« folytatta, a szabadságharc miatt két évi megszakítással. Nagybátyja, Nagy Ferenc – aki huszárszázados volt – katonai pályára szánta a serdülő ifjút, de ő inkább hallgatott egy jurátus-papjelöltnek, Ágoston Mózesnek diákokat verbuváló szavaira s elment az akkor meglehetősen néptelenné vált nagyenyedi Bethlen-kollégiumba s 1852-ben beiratkozott a főgimnáziumba.

Mint ösztöndíjas tanuló végezte középiskolai tanulmányait. Kiváló szorgalmával kivívta magának osztálytársai között az első helyet s azt mindvégig meg is tartotta. Nemcsak a klasszikus nyelvekben szerzett szép készültséget, hanem a német és angol nyelvekben is oly nagy jártasságra tett szert, hogy a külföldi modern irodalmi termékeket eredetiben könnyűszerrel olvashatta.

Tevékeny részt vett az önképzőkör szervezésében és munkásságában, de »az örömet és boldogságot nyújtó« komoly tanulmányok mellett nem feledkezett meg a »testedző és lelket vidámító játékokról« s ifjúsági összejöveteleken szép énekével is sok gyönyörűséget szerzett társainak.

Középiskolai tanulmányainak befejezésével 1860-ban érettségi vizsgálatot tett, azután egy évig a teológiára előkészítő egyéves tanfolyamnak lett a hallgatója, majd két éven át jogi s azután ismét két éven át teológiai stúdiumokkal foglalkozott s mindkét tanulmányot kitűnő eredménnyel végezte el az 1861-65-ik esztendőben.

Főiskolai tanulmányainak végzése alatt nevelői állást vállalt Zeyk Miklós tanár özvegyének négy fia mellett s itt a *Zeyk* és *Kemény* családok körében alkalma volt egy svájci származású fiatal, Beausire nevű nyelvmestertől gyakorlatilag is elsajátítani a francia nyelvet. Mint teológus megbízást nyert a főgimnázium ötödik osztályában a magyar, latin és görög nyelv és irodalom tanítására; a papi oklevél megszerzése után – seniori tisztség mellett – a hatodik gimn. osztály vezetését is reábizta a tanári kar. Nevelői tiszttét a Zeyk-családnál ez új munkakörben is megtartotta. Ez ideiglenes állásából éppen külföldre egyetemekre készült menni az 1866-ik esztendőben, amidőn az a kitüntetés érte, hogy Kasza Dániel és Gáspár János professzorok ajánlatára és rábeszélésére – lemondva előbbi tervéről – új nevelői állást vállal, elfogadja legidősebb gróf Teleky Domokos meghívását s az ifjú gróf Teleky Gézának lett az oktatója. Magánúton készítette elő növendékét a főgimnázium három felső osztályának tárgyaiból s az ifjú gróf a gondos és lelkiismeretes vezetés mellett nemcsak az osztály-, de az érettségi vizsgálatot is sikerrel állotta ki. Még két évig mentorkodott tanítványa mellett, aki már akkor kolozsvári jogász volt. Nevelősködésének megvolt az a nagy haszna, hogy a modern nyelvekben tovább haladt s az ismeretekben még nagyobb készséget szerzett. Nevelői kötelességének lejártá után külföldi utazásra ment. Két ízben négy hónapra terjedő körútjában megfordult Ausztriában, Németországban, Hollandiában, Angliában, majd Franciaországban és Svájcban. Meglátogatta a híresebb külföldi főiskolákat és egyetemeket, két évet pedig – 1871-73 – Jénában és Lipcsében töltött, ahol kiváló filológusok (Nipperdeg, Bursian. Curtius, Ritschl), filozófusok (Fortlage, Kuno Fischer) és pedagógusok (Stoy, Ziller) előadásait hallgatta.

Külföldről hazatérvén, 1873-ban a *kunszentmiklósi* hatosztályú ref. főgimnáziumnál nyert alkalmazást, mint a magyar és latin nyelv és irodalom rendes tanára. Három év múlva, 1876-ban pedig a Vájna Antal halálával megüresedett klasszika-filológiai és pedagógiai tanszékre nyert meghívást, helyettes-tanári minőségben.

Nagyenyedre, ahol a gimnáziumban tanított latint, a tanítóképzőben és theologian pedagógiai tárgyakat. A következő évben, 1877-ben, átvette a tanítóképzőintézet és elemi iskola ideiglenes igazgatását is. Az egyházkerületi közgyűlés 1879-ben választotta meg az enyedi kollégiumhoz a klasszika-filológia és pedagógia rendes tanárának. Tanszékét »*Az erkölcsi nevelés természetes útja*« című értekezésével foglalta el.

A kollégiumi tanszékek rendezésével, 1882-ben, mint a pedagógiai tudományok rendes tanára, a tanítóképző és elemi iskola állandó igazgatójává neveztetett ki. Ettől kezdve a tanítóképzőintézetnek minden ügye, annak fejlődése az ő vállaira nehezedett. Tíz éven át – 1894-1904-ig – a kollégiumnak rector-professzora volt.

1906 szeptember 1-én nyugalomba lépett, de a kollégium előjáróságának felkérésére egy évig még a képzőintézet igazgatását is végezte.

Végleg 1907 július 1-én vált meg a kollégiumtól. A nyugalom napjait – a közügyek iránt mindig érdeklődve – csendes visszavonultságban töltötte el. 1914 július 8-án, 76 éves korában fejezte be életét Nagyenyeden.

Nagyjában ez az a külső keret, melyben Nagy Lajos élete folyt. Ennek az életnek tartalmát, pályájának benső értékét ő maga adott. Munkássága, törekvései, személyisége egészítik ki a fent körvonalazott vázlatos képet.

Életének vezérlő gondolata a *nemzeti eszme volt*. Ezt az eszmét a magyar nemzeti kultúra útján kívánta szolgálni. Jól tudta, hogy a kultúra erőt és hatalmat jelent. Erre az erőre és hatalomra hazánk-nak és nemzetünknek szüksége van, hogy fejlődhessék, haladhasson s helyét az európai művelt nemzetek versenyében megállhassa. Erős meggyőződése volt, hogy a magyar faj hegemoniájának biztosítása, nemzetünk fennmaradása s állami életünk kiépítésének szilárd alapja, biztos fundamentuma: a nemzeti közműveltségben rejlik. Tisztában volt azzal, hogy a nemzeti kultúra emelkedése és megizmosodása a magyar nemzet fizikai és szellemi erőit sokszorozza meg s ezen az úton nemzetünk is jobban érvényesülhet gazdasági, társadalmi és politikai téren s boldogulása is könnyebben biztosítható.

A nemzeti eszme gondolata egyike volt a XIX. század uralkodó eszméinek. Ez az eszme ihlette meg Széchenyi, Kossuth és Deák

Ferenc lelkét. Ennek a jegyében indultak meg a reformtörekvések hazánkban. Ez vezette nemzetünket a szabadságharc küzdelmes napjaiban s az elnyomatás szomorú idejében. A kiegyezés után is ez irányította az állami és nemzeti szervezkedés nagyfontosságú ügyeit. A Bethlen-kollégium, az a fejedelmi intézet is – három százados fennállása alatt – mindig a nemzeti eszmének állott szolgálatában, mert a magyar közműveltség terjesztésével állandóan a nemzeti törekvéseknek volt támogatója és erősítője.

Érthető, hogy a nemzeti eszme gondolatának hatása alól Nagy Lajos sem szabadulhatott. Serdülő és ifjú kora arra az időszakra esik, amikor mozgalmas és válságos időket él nemzetünk. Szellemi fejlődése és jellemének kialakulása pedig olyan körülmények között történik, amelyek rányomták az ő egyéniségére bélyegüket. A nagy történelmi idők nemzeti törekvései, a Bethlen-kollégium hagyományos erős nemzeti szelleme, a nagy magyar tudós professzornak, *Apáczainak* tüzes lelke megihlették az ő lelkét is, elkötelezték őt arra, hogy a nemzeti ügy szolgálatába álljon.

Mint diák a tanítási órákon hallott ismeretekkel nem elégszik meg, irodalmi művek olvasgatásával bővíti és gazdagítja azokat. Elmélyedett a magyar írók műveinek tanulmányozásában; eredetiben olvassa az ó-kori klasszikusokat. Történelmi tanulmányokat végez s kitartó szorgalommal tanulja a modern nyelveket. Alapos középiskolai készségének jó hasznát vette a főiskolai pályán, amikor jogi, teológiai, filozófiai, majd pedig pedagógiai tanulmányokkal foglalkozott.

A tanári pályára is komoly tanulással, folytonos önműveléssel készült. Jól tudta, hogy aki mások tanítására vállalkozik, annak teljes szellemi fegyverzettel kell rendelkeznie, eredményes munkát e téren csak úgy végezhet, ha alapos tudományos készsége van.

Ha a tanítás rendjén nemzeti irodalmunkat ismerteti, szerepével állítja az ifjúság elé a nagy magyar költőket. Kiváló írónk műveit nemcsak esztétikailag méltatja és fejtegeti, hanem egy *Zrínyi*, *Vörösmarty*, *Petőfi* és *Arany* költői eszméinek a föltárása mellett belemélyed érzés- és gondolatviláguk megrajzolásába s ezeket felhasználja az erkölcsi és nemzeti nevelés céljaira. Az ó-kori klasszikus írók is új életet nyernek az ő tanítási rendszerében. Az auktorok fordítása nem pusztán nyelvi célokat szolgál, nem a latin vagy görög nyelv elsajátításának rideg eszköze; ő az auktorokban: egy *Homeros*, *Horatius* és *Vergilius* műveiben az ó-kori világ

szellemének megnyilatkozását látja. Az ó-kori kulturális élet tárul fel előtte a maga költői, művészeti, vallási, társadalmi, tudományos és állami vonatkozásaiban, ezeknek ismertetését helyezte előtérbe, enélkül a már bonyolult modern kultúra sem érthető meg. Mint a pedagógiai tudományok tanára a nagy *Comenius*, *Pestalozzi*, *Herbert* és *Apáczai* elveit vallja. Ezeket szólatatja meg tanításában, ezekben mutatja fel a pedagógia örök igazságait és eszményeit: azok útján alakítja hallgatóinak is a világnézetét.

Az etikai értékeket mindenk fölé helyezi. Az erkölcsi értékek megszerzésével az emberi élet menesebb tartalmat, gyönyörűsegebb elhivatást nyer. Az intellektuális képzés is csak az erkölcsi célok szolgálatában válik értékessé.

A tanári pályát mindig nagyra becsülte. Omega is benső elhivatásból lépett erre. Tudta, hogy tanári működésével a nemzeti kultúra harcosává lesz. Kiváló műveltsége, encyklopedikus ismeretei, tudományos jeles kvalitásai, finom modora és gazdag élettapasztalatai egyaránt képesítették őt a pedagógus elhivatás betöltésére. Azt az elvet vallotta és képviselte, hogy az iskolában minden a tanáron fordul meg. Ha a tanár jó s kellő szakképzettséggel rendelkezik és szereti az ifjúságot: akkor lehet a tanterv gyenge, a tankönyv fogyatékos, – helyét mégis megállja s a siker biztosítva van.

Nagy Lajos egész tanári pályáját az ifjúság szeretete és a komoly munkásság jellemezte. Az iskolát szentélynek tekintette, ahol tanár és ifjúság a legideálisabb célok szolgálatában áll. A tanár feladata: *tanítani*, *oktatni*, az ifjúság kötelessége *tanulni* s hazafias szellemben és valláserkölcsi irányban *nevelődni*. Ez a kettős elhivatás ad az iskolai életnek komoly tartalmat.

Mint tanítóképzőintézeti *igazgatónak* bőséges alkalma nyílt arra, hogy pedagógiai eszméit népoktatásügyi vonatkozásaiban is közelebb vigye a megvalósulás felé s azoknak egyrészét meg is valósítsa. A népoktatás ügyének nagy jelentőségétől mélyen át volt hatva. Erős meggyőződése volt, hogy az iskola ügye a legfontosabb állami érdek s az egységes magyar nemzeti állam csak a magyar nemzeti népoktatás alapján épülhet fel; a nemzeti erő gyökere *a magyar népoktatásban van!*

Egész működése mintegy visszhangja annak a kultúrpolitikai elvnek, mely az ő idejében többször elhangzott. Jól látta, hogy a népoktatási intézmények faj- és nemzetfenntartó munkájukat csak hivatásuk magaslatán álló, művelt és szakképzett tanítói kar

útján tölthetik be. Ezért törekedett a kollégiumnál is a tanítóképzés emelésére. Azt akarta, hogy az intézetből kikerült tanítók *egész* emberek legyenek, akik nemcsak az iskola falain belül, hanem a nép körében is áldásos tevékenységet fejtsenek ki, akik nem elég-szenek meg pusztán az iskolai munka elvégzésével, hanem oda-állanak a nép élére s *vezérei* lesznek a nép anyagi, szellemi és erkölcsi érdekeinek és fejlődésének. Az ilyen feladat betöltéséhez nem elég az *elméleti* képzettség és gyakorlati készség, ide *belső elhivatás* is szükséges, az önmegtágadásig menő *áldozatkészség*, a népnek rajongó szeretete kell ide.

Csak az ilyen tanítók lehetnek a nemzeti kultúrának apostolai!

Hogy e tekintetben az ő vezetése alatt álló intézetből kikerült tanítók mennyire váltották valóra a működésükhöz fűzött reményeket, azt nehéz volna megállapítani, de tény, hogy a tanítóképzésben ő mindig magasabb eszményi célokat tartott szem előtt s azon volt, hogy lelkesedést keltsen bennük hivatásuk és szeretetet pályájuk iránt. Igazi tanítói személyiségeket törekedett nevelni.

Bizonyára tanítványai közül többen megértették a tanítómester intencióit és követték is azokat.

Rektor-professzori állásában is hű maradt önmagához és eszméihez. Tíz évre terjedő rektorsága alatt körültekintő bölcsességgel vezette a kollégium ügyeit. Nemes egyéniségével ápolta a tanári közszellemet, biztosította a tanári karok összhangzatos munkásságát.

Nagy Lajos a kollégium falain kívül is buzgóságával és munkásságával nagy érdemeket szerzett. A városi és vármegyei közügyek iránt élénken érdeklődött, a társadalmi mozgalmakban részt vett, a kulturális intézmények ügyeit felkarolta, egyháza iránti kötelességeit híven és szeretettel teljesítette. Különösen ott fejtett ki nagyobb tevékenységet, ahol szolgálatot tehetett a népoktatásügy fejlődésének. Mint egyházmegyei tanügyi előadó és az Alsófehérmegyei Tanítótestület elnöke, nemzedékekre kiható tanújelét adta egy komoly pedagógus céltudatos munkásságának.

Úri magatartásáért, szeretetreméltó modoráért, puritán jelleméért általánosan szeretett és becsült ember volt. Ideálisan szép családi életet élt, szeretettel, gyöngédséggel viseltetve életének osztályrészese, hitvese iránt.

Mint volt tanítványának, nekem is alkalmam volt közelebbről bepillantani szívvilágába s bár ifjúi ésszel akkor a tapasztaltakat

nem értékeltem kellő erkölcsi súllyal: később beláttam és idők múltán is éreztem azt a meleg szeretetet, mellyel bennünket tanított és nevelt.

Diák voltam s mint olyan a negyedik elemi osztály szépírási és rajztanítója a kollégiumban. 1890 nyarán megbízott engem *Alsófehér* megye és *Nagyenyed* város térképének a gyakorló iskola részére leendő lerajzolásával. Azt mondta, ha szépen lerajzolom: darabonként 15 forintot fizet érte. Rengeteg pénz volt ez akkor - mellékjövedelemnek s olyannak, akinek főjövedelmei nincsenek. Egy egész évi írás-rajztanítói fizetésünk csak 20 pengő forint volt. Két hónap alatt 30 forint! Nagy művészettel és igyekezettel adtam a munkára fejemet, hogy igazgatóm megelégedését kiérdemeljem. A műtárban dolgoztam. A szükséges katonai térképeket és a betűsablonokat a fegyintézetből, *Bodola* bácsitól kölcsönöztem.

Mikor szeptemberre elkészítve elvittem a két nagy faliabroszt: a találkozóteremben levő asztalánál vette át azokat. Kiterítette, nézegette közről, távolról; szemüvegét hol felemelgette, hol leeresztgette, Aprólékosan nézegette, de nem szólt, csak nevetett. Aztán nyugtát Íratott velem 30 forintról, melyet az Egyházkerület pénztárából fizetett ki, majd elővette pénztárcáját s kivett belőle egy ötforintost s nekem nyújtva, így szólt: Ez az én ajándékom! Jövőre lesz két cipő, teljes konviktus és néhány tanítvány!

1903 augusztus 23-án a Bukaresti Magyar Dalárdával – erdélyi hangversenykörúton járva – Enyedre érkeztem. A kápolna akkor egészen új fedett helyiségében tánccal egybekötött hangversenyt tartottunk.

Hangverseny napján, a déli órákban, dalárdám elnökségével tisztelegtem volt igazgatómnál, ki engem a külföldi missziói életre kibocsátott s útravalóul kalácsnál többet érő tanácsokkal ellátott. Kedvesen és jóleső érzéssel fogadott, lelkemig ható beszédet tartva előttünk a hálás szeretetről, amellyel én szülővárosomra és igazgatómra gondoltam. Ennek az intelemnek erkölcsi súlyát szívemben ma is érzem.

1909 június 8-án Kolozsvárról Enyedre mentünk heten: Barabás Endre, Jakab József, Kábán József, Kolumbán György, Varga Lajos, Zsigmond Ferenc és én, mind állami intézetben működő pedagógusok. Csak azelőtt pár hónappal alakítottuk meg Kolozsváron az »*Enyedi Mesterek Társaságát*« s ezúttal az Alma Mater felkeresésére siettünk. Az enyedi tanítóképző egyszerre hét tanügyi

embert – köztük kettő képezdei, egy pedig gyógypedagógiai tanár – ad *Kolozsvárnak* s Kolozsvár még eddig sohasem adott egyet sem Enyednek! Hálás, szerető szívvel mentünk le – mint gyermek anyja kebelére – s egy kis alapítványt is vittünk magunkkal. A kollégium dísztermében gyönyörű ünnepség keretében az ifjúság előtt példaadóan üdvözölt minket *Fejes Aron*, az akkori új igazgató. Ünnepség után elmentünk volt igazgatónk ekkor már *szentkirály utcai* lakására. Tiszteletünk kifejezésésképen szépen elgondolt beszéddel üdvözöltük, arról is szólva, hogy mi kolozsvári *enyediek* egy külön kis világot formáltunk magunknak ifjúkori emlékeink megőrzésére és felújítása céljából. A beszéd végeztével válaszolni akart nekünk, de nem tudott szólni, csak

Nagy Lajos síremléke Nagyenyeden.

mozgottak ajkai. Könnyezett . . . Mellette levő hitvese ránéz s neki is omlottak könnyei. Mi heten – látva a könnyező, galambszívű öreg házaspárt – önkéntelenül szintén sírtunk. Ha valaki látta volna ekkor ezt a kilenc könnyező embert, amikor az ajkak hallgatnak s csak a szívek beszélnek! De talán látta valaki, valahol!

Mikor azután a szívek mérlegén a közös szeretet súlya alatt ismét helyrebillent az egyensúly s a szív szóhoz juttatta az ajkakat, a jó öreg professzor így szólt: Egész életemben mindig szerény ember voltam, elismerésre, dicsőségre sohasem vágytam, de mikor a volt tanítványok keresnek fel deresedő fejjel, hogy bizonyosságát adják az irántam való nemes érzelmüknek: ezt én a múltam jutalmául veszem s az ilyen tanítványok szeretetére büszke vagyok.

Én is érzem e bizonyágtétel pillanatában is, hogy akik az öröm idején sírni tudnak, azoknak szívük csordultig van tele szeretettel s ha megfutották göröngyös útjukat, az ilyen szívek emléke fennmarad.

Nagy Lajos professzor könnyet érdemel, mert szeretett.

Makkai Domokos.

1839 október 27 – 1896 augusztus 16.

Galambod, marostordamegyei községben született 1839 október 27-én, székely nemes szülőktől. Olvasni, írni a falusi ref. iskolában tanult, de a harmadik és negyedik elemi osztályt már a marosvásárhelyi ref. kollégiumban végezte, saját szavai szerint »az erőszakos és gyáva kényuralom sötét napjaiban«, az 1852-ik évben. Már zsenge ifjú korában izgalmas és tragikus élményei voltak. »Az iskolai épület egyik része – mondja – állandóan meg volt szállva katonasággal, melyet mi olykor kődobással s gúnyos szavakkal bosszantottunk«. Ily közös merényletekben való részesség s a hozzá szükséges összetartás és közszellem holtig tartó benyomásokat hagyott a serdülő fiú szívében. Aztán látta, hogy »diákokat hurcoltak el, szuronyok között vitték el Dósa Elek és Török János tanárokat«.

Törököt, mint összeesküvőt, 1854 március 10-én kivégezték. Ezen a napon a tanulók egész napon az osztályukban voltak, mély hallgatásban. Sem tanár, sem növendék egy szót sem szólott. Az, aki ilyen jelenettel világosítva s ilyen néma lecke után kezdte tanulni a történelmet, egykor, mint a történelem tanára, szükségkép

számot vetendő lesz hallgatóinak fantáziájával és érzelmeivel s érzületük képzésére nagy gondot fordítandó.

Marosvásárhelyi tanuló emlékeiről különben így számol be Makkai önmagáról és tanuló társáról, barátjáról, Kovács Ödönről, szólván: »Sok nélkülözést szenvedtünk, hiányos, olykor rossz tanításban részesültünk, a puritán egyszerűségeken kívül valami céltudatos nevelésnek, nemesítő ízlésnek semmi hatását nem éreztettük; neveletlen, paraszt, vad fickók közt laktunk a Kollégiumban. De a felsőbb osztályokban tanáraink közül Hegedűs János, Illyés Bálint, Mentovich Ferenc, Szabó Samu és Dósa Elek lassankint kiemelkedtek szemünk előtt a közönséges emberek sorából s jóságuk, okos, értelmes tanításuk által eszményképekké váltak előttünk, eszményt, irányt, munkát adtak nekünk. A Szabó Samu vezetése alatt működő önképző-társulat éleszté munkakedvünket, nevelte önérzetünket és bátorságunkat«.

Marosvásárhelyen fejezte be a gimnázium hat, a bölcselmi három és a jogi kurzus két évét s azután – 1863-ban – Nagyenyedre ment teológusnak, hol a kétévi tanfolyamot eminenter végezte, papi vizsgát is tett s azután két évig – 1865-1867-ben – a marosvásárhelyi ref. kollégiumban osztálytanítói állást töltött be. 1867 őszén Utrechtbe ment s ott főleg bölcsészeti és történelmi tanulmányokat hallgatott. 1869-ben báró Eötvös miniszter megbízta a hollandi népoktatási viszonyok tanulmányozásával, de egyidejűleg a nagyenyedi Bethlen-kollégiumhoz is meghívást kapott a P. Szathmáry Károlynak, a történelem-magyar irodalmi tanszékről történt lemondása után – segédtanárnak. E meghívásnak engedve, Enyedre ment s huszonhat napi segédtanárság után, 1869 szeptember végén oda rendes tanárnak megválasztatott. Székfoglaló értekezésének a címe: »A történet, bölcsészet és a történetírás«, melyet az erdélyi ref. tanárok nagyenyedi értekezlete alkalmával olvasott fel 1871 május 23-án. Ugyanezen évben az enyedi zsinaton pappá szentelteté magát s ettől az időtől 1896 augusztus 16-án történt haláláig, az egyháznak, iskolának és a társadalomnak tevékeny, munkás tagja volt. Joghallgató korában választá Makkai saját ideáljául Dósa Eleket, azt a kiváló jogtudóst, világos fejű előadót, mesterkéletlen fellépésű, élesesű és gyakorlati férfiút. Mint jogászt vallotta példányképül, mert jogi pályán szeretett volna maradni, de sorsa úgy hozta, hogy teológus s aztán tanár legyen s Dósának, főképp mint tanárnak járhasson nyomába.

Makkainak a Dósa Elekre való emlékezéseiből alakult ki a módszere; a Dósa sikereinek és tekintélyének titkát törekedett megtalálni és értékesíteni tanári pályáján.

Tantárgyaiban kiszemeli a lényegest, a kimagaslót, legjellemzőbbet, azt élesen, érdekes, elfelejthetetlen adatokkal, epigrammszerű fordulatokkal, csattanós idézetekkel megvilágosítani, a többit aztán rábízni a diákra, hogy olvassa ki könyvéből, tanulja hozzá olvasmányából, gondolja ki a kérdések nyomása alatt: ez volt a tanításmódja. Eszes diáknak lehetetlen volt nem figyelni az előadására. És figyelmes tanítványai mindig számosabban voltak, mint szorgalmasok. Ő maga a figyelmetlent egyszerűen értelmetlennek tartotta: a szorgalmat az eszességgel párosultan tudta valóban méltányolni. Vonzó előadásokat tartott, de szoros értelemben nem emléztetett, nem sokat iskolamesterkedett. Amit elveteményezett, azt hagyta szabadon tenyészni és fejlődni.

Az alattomoságot és hazudozást s a tiszteletlen csínytváltást kiváltóképpen üldözte; az őszinteségnek és bátorságnak még túlzásait, elfajzásait is könnyebben nézte el. Történelmi leckéivel mindig tudatosan és sikeresen ébresztette a kedélyekben a társadalmi erények csíráit: szabadságszeretetet, összetartást, együttes lelkesedést – közös jelszavakért és becsületért. Ő maga ezekben az erkölcsökben nőtt emberré. Tapintata sohasem hagyta a népszerűséget elpártolni tőle. Nem volt eset rá – még rector-professor korában sem – hogy h^ogy^{ve}l^e akadémiái hallgatók is dacoltak, vagy éppen ellene tüntettek volna, hanem mellette, érette mindenre készek. Professzori hivatását magasabb szempontból fogta fel, mintsem hogy apró ellenmondásokat kerülgessen s értéktelen formaságokkal vesződjék.

Amikor Makkait állására megválasztották, a Bethlen-kollégiumnál éppen akkor virágkorát élte a professzori gazdálkodás s ő a professzori hatalom személyesítőinek auspíciuma alatt került oda. Az egyik, Hegedűs János rector, edzett jellemű, tapasztalt és finom modorú férfi volt. a másik Kasza Dániel inspector, kiválóan intelligens, előkelő, ellenmondásokhoz nem szokott tekintélyű alak. Dr. Kovácscsal együtt Makkai is ezek tekintélye és hatalma mellett esett latba. A Kasza halálával a professzori hatalom megrendült, a kollégium úgyszólván ostromállapotba került. Az 1873. évi küzdelmes tanárválasztás a Kasza helyébe Lőte Lajossal és Székely Ferencsel gyarapította a megingott hatalmú pártot, amelynek

ezután minden akciójából Makkai is kivette a részét. Makkai a hírlapi térre került harcban a legelevenebb szellemmel, a legélesebb tollal, ritka harc készséggel és bátorsággal állott helyt. Az ügy, melyet védelmezett, kétes igazságú volt, de nagy szerencséjével lehetett a védelmet támadásra fordítani. A védelem és a támadás egyaránt eleme volt Makkainak s egyaránt alkalmat adtak jeles polémikus tulajdonságai kifejtésére. Sohasem töprengő, tévedéseiben is bátor. Számításaiban messze lát, terveit mellett végesvégiig kitar. Gondolataiban olyan és annyi erő, amilyent országos ügyek is megköszönnének; stíljét neves írók sem szégyenlenék. Szeges és kíméletlen, de – fején találja a szeget.

Így vett részt abban az *enyedi* hadjáratban, amely az Elöljáróság a professzori gazdálkodás helyreállításával végződött 1878-ban.

A másik nagy hadjárat, melyben Makkai nagy szerepet vitt, az 1888-1896-iki egyházkerületi – majdnem országos – kérdésben folyt, afelett döntött, hogy maradjon-e az enyedi teológiai akadémia, vagy létre és erőre keljen a kolozsvári? Ebben a harcban újra elővette, újra hatalmasan forgatta régi fegyverét s a szó szoros értelmében élte szakadtáig viaskodott. Nagy méretekben és kiváló erők, politikai szövetségesek közreműködésével folyt ez a harc, de sem őszintébb, sem őnzetlenebb bajnoka az enyedi álláspontnak nem volt Makkainál. Ha ő él és erőben érzi magát: nincs transz akció ma sem.

Egész tanári pályájának fele idejét ilyen harcok izgalmai közt töltötte. Makkai minden körben a legbeszédesebb társalgó és vitakozó volt, mindenesetre sokat, a legtalálóbbat mondó. Sok tapasztalattal, emberismerettel rendelkezett, kitűnő gyakorlati pszichológus volt. Nem tért ki sem a kíváncsiak, sem a kötekedők, sem a hypokriták elől. Annyi természetes megfontoltság, őszöntszerű óvatosság vezette beszédes érintkezéseiben, hogy álláspontját feladni ritkán kényszerült. Érzékenykedni nem szokott. Bántalmakat nem könnyen vett föl; a durvaságot is, ha magánál gyengébbtől jött, elűtötte szellemes tréfával; ha hozzá hasonló erejűtől jött: élesebb vágással. Magánál elméssebbel, szellemesebbel ritkán volt ügye-baja. Sok méltó önérzet és önbizalom lakott benne. Szerénységnek, alázatos-ságnak nem igen érezte szükségét, anélkül, hogy ezek hiánya rosszul állott volna neki. Jó ízlése megóvta attól, amit másokon senki sem ismert fel nálánál biztosabban s nem jellemzett találóbban: a

fontoskodástól és gögtől. Elméletek után nem indult, újításokkal szemben tartózkodó, inkább ellenző állást foglalt. Becsülte azt, lelkesedett azért, ami szorosabban a »miénk«; egészen annak a körnek élt, amelynek középpontjában forgott.

Az itthon eszméje, a legszűkebb haza odaadó szeretete tűzött ki tehetségének és munkaerejének méltó célokat; irodalmi tanulmányainak is többnyire az adott tárgyakat, így Antal János (az utolsó enyedi püspök) s a két Pápay Páriz életrajzában, vagy Alsófehér megye monográfiájában. Emlékbeszédei: Deák Ferencről, Székely Ferenc és Hegedűs János professzorokról, valamint tanügyi, társadalmi, egyházeleti stb. hírlapi cikkeinek egész sorozata is erről tanúskodnak.

Emberi erényei: az igazságszeretet, a háladatosság s érzelmeiben való következetesség még az eszességnél is szeretetreméltóbbá teszik.

A *háladatosság* volt a Makkai idealizmusának alapvonása. Gyakorlati elve az volt, hogy *enyedi tanulóknak, tanárknak soha egészen le nem róható személyes hálatartozásai vannak*. De szeretném ezt az elvét minden olyan volt tanítvány fülébe kiáltani, akik az ilyen útravaló nélkül talán ma is az életutak legelején tévelyegnének. Azt tartotta Makkai, hogy az enyedi kollégium történetének a *háladatosság eszméje* a világító holdja, amely – lám! – szintén »változandó, néha telik, néha fogy«. Az ő háladatossága teljes, állandó és tevékeny. Enélkül a motívum nélkül a Makkai életének legizgalmasabb, legküzdelmesebb éveit nem lehetne kellőleg megérteni.

Szép családi életét megáldotta az ég a szülői reményeket szépen betöltő gyermekekkel, kikre hagyott a természet nem hazug törvényei szerint örökségül tehetségéből, akaraterejéből köteles apai részt, az oktatásnak, példaadásnak bevégzett nevelő hatásával és a gyöngéd szeretet elfelejthetetlen benyomásaival.

Sokáig környékezte s váratlan rohammal ragadta ki őt a halál angyala az – örök dicsőségbe.

Makkai Domokos neve is fényes lapra van írva az enyedi kollégium történetében, ahonnan minden időben le fogják olvasni a késői tanítványok – hogy mint ember jellemes és önzetlen, mint professzor tudós és bölcs volt, akinek az elméje sziklahegy, a szíve tenger, akaratata acél és hazaszeretete világító és melegítő nap.

A bibliás fejedelem áldott szelleme volt vezérlő csillaga Mekkáinak is, mint valamennyi elődjének, akik a letűnt századok alatt egymáson fogtak tüzet, de mindenik a maga sajátos lángján égett el. Más színben, más hőfokban, más lobogással, de mindenik ugyanazon egy oltárról vett örök tűzzel, a magyar Génuszéval!

Es e tulajdonságai ellenállhatatlanok reánk – és hiszem: az lesz a késői nemzedékekre nézve is. Minket legalább – itt egy elszánt kis fekete sereget, amott egy hatalmas nagy tábort - vezérelnek e szellem egyenes örökösei a hála és kegyelet érzelme alatt, diadalmenetekben, dicső eszmékért, ideális, nagy célok felé.

A Bethlen Gábor Pantheonjában Klió érc tábláján büszkén ragyog a név: *Makkai Domokos erat vir doctus et probus!*

Makkai Domokos síremléke Nagyenyeden.

Lóte Lajos.

1842-1885 no v. 15.

Háromszék vármegyében, Illyefalván született, székely földműves szülőktől, az 1842-ik évben. A falusi iskolából Nagyenyedre került, 14 éves korában lett első gimnazista. Kitűnő eredménnyel végezte a nyolc gimnáziumi osztályt, a kétéves jogi és kétéves teológiai tanfolyamot és 1869 őszén papi vizsgát tett. Közvetlenül ezután gróf Vass Albert fiával Zürichbe ment, mint nevelő. Ott két évet töltött a mathezis és fizika tanulmányozásával. 1871 őszén Enyedre hívták meg segédtanárnak. 1873 őszén a mathezis és fizika rendes tanárává választottat. Ugyanazon évben nőülvette Gáspár János jeles pedagógus leányát, Katalint. Lóte Lajos munkabírásának legteljesebb korában, alig 43 évvel vállain, meghalt 1885 november 15-én, gyászoló özvegyet és *hat* árvať hagyva hátra.

Nagyenyeden tizenkét esztendeig viselte a tanári hivatás magasztosán szép terhét és gyönyörűségeit. Ha ez idő alatt a szoros értelemben vett tanítói működésén kívül semmi egyebet nem tett volna, csak azt, amit a főiskola vagyonának védelmében és annak rendezése körül végzett, már az méltó és maradandó emléke lenne egy hosszú életnek. Az ő félelmet és gáncsolást nem ismerő jellemének kidomborítására elég volna annak felemlítése, hogy miként küzdött és kockáztatott a romlásnak és harcnak szomorú napjaiban, mennyit töprengett és izzadott a mentés nehéz munkájában.

Ha a szorosabb értelemben vett politikai küzdelmek izgalmaitól nemcsak ő, de részint szerencsétlen nemzetiségi viszonyainál, részint szerencsés vezetésénél fogva – általában Nagyenyed és Alsófehér megye is – távol tartotta magát, annál több idő és alkalom maradt a társadalmi élet élénkítésére, a nemzeti önértet és közműveltség gyarapítására. Lőte Lajos minden ilyenmű törekvésnek avatott munkása volt. Enyed város művelt közönsége évtizedeken át hálásan emlékezett azokra az élvezetes estélyekre, amelyeket éppoly tanulságos, mint művészi alakítású felolvasásaival szerzett. Különösen a nemzeti érdekek és önértet ápolásának volt fáradhatatlan munkása. Buzgó szószólója volt mindenféle annak a mozgalomnak, melyet derék honfiak a magyar közművelődés érdekében támasztottak. A nemes lelkesültség teljesen áthatotta az ő mindig erőteljes, de rendesen nyugodt, sőt száraz logikájú érvelését, midőn azt bizonyította, hogy a Bethlen-főiskolának minden intézetek felett kell elől járnia e mozgalom pártolásában és még csak azt sem szabad bevárni, míg a siker biztosnak és a követendő irány helyesnek bizonyul, mert a siker biztosításának első feltétele és a helyes irány megtalálásának első kelléke az, hogy épp a már meglévő közművelődési intézetek vessék vállalkait a jármű megindítására és ragadjanak fáklyát az út keresésére. Mert Bethlen Gábor *nem* azért tette az intézetet neve, szelleme és vagyona örökösévé, hogy néhány professzor, néhány száz tanulónak, néhány könyvet eltanítson, hanem azért, hogy legyen szellemével és vagyonával a nemzeti közművelődés előharcosa.

Az a *feltevés*, mintha az elöljáróság, a múlt század hetvenes éveiben a Bethlen-kollégium vagyona feletti diszpozícióban tán nem gyakorolt volna elég szigort, esetleg érthette az elöljáróság mindenik tagját, hiszen akkor a főiskola egy csomó községben nagybirtokos, sok egyházban főpátrónus volt s mint olyan, alig vonhatta ki magát némi adományozások alól, egy csomó külső tisztviselője és szegődvényese lévén, kiket külön munkájukért, olykor jutalomban, ajándékban, esetleg segélyben kellett részesítenie: tán egyedül Lőte Lajos volt az, ki a gyámoltalan özvegyeknek és árváknak megszavazott segélyen kívül, a takarékoság szempontjából, rendszeresen minden mást ellenzett. Lőte évek hosszú során át odaadó önfeláldozással, éjjeli és nappali gonddal, testi és lelki erejének csaknem végkimerülésig folytatott munkával fáradott azon, hogy az intézet kétségbeejtőleg zilált anyagi helyzetét

rendezze, jó útra terelje. Fáradott anélkül, hogy csak eszébe is jutott volna ezért valami anyagi jutalomra számítani, holott más intézeteknél sokkal csekélyebb munkát rendszeresen díjazni szoktak. Önzetlen takarékoskodása, feláldozásteljes munkássága által ezreket meg ezreket mentett meg a főiskolának.

Abban az évben, mikor a főiskola évi deficitje *negyvennyolcezer forintra* volt előirányozva, midőn a hozzáértők az állandó deficitet a legjobb esetben is évi 6-12 ezer forintra számították és a megremült egyházkerület rendszerváltoztatásra, vagyis a régi rendszer visszaállítására határozta magát: 1878 közepén Lóte Lajos elszánt bátorsággal vetette kezét a munkára és kevés ideig mint ellenőr és segítőtárs, majd több hónapon keresztül közvetlen vezető, helyettes jogügyi és jószágigazgató, majd ismét ellenőri szerepében, a mindig példás pontossággal vezetett tanítási órától fennmaradt összes idejét és erejét áldozta arra, hogy az egyiptomi sötétségben világosságot, az őskori káoszban rendet teremtsen. Hogy sikerült a kollégiumnak a végromlást kikerülnie s a sok deficitet legyőzni, újabb meg újabb rendes és segédtanári tanszékeket rendszeresíteni és a diszes és nagyon költséges új épületet felemelhetnie, mindennek érdeme és dicsérete – a megsegítő isteni kegyelmen kívül – elsősorban Lóte Lajos önzetlen, bátor és feláldozásteljes munkásságát illeti. Annyi bizonyos, hogy azt a munkát Lóten kívül senki úgy el nem tudta volna végezni a tanári testületből, nemcsak a feladat nagyságáért, hanem azért sem, mert valóban az ő minden félelmen felülemelkedett, a kötelesség szigorú parancsszava mellett soha mellétekintetekre nem figyelő, hajthatatlan jelleme kellett arra, hogy valaki professzor létére merészkedjék a főiskola vagyonügve kezelésére akkor, mikor négyévi professzor nélküli gazdálkodás óriási láрма közt divatosá tette a helytelenül úgynevezett *professzori gazdálkodás* gáncsolását. De őt hajthatatlan jelleme nemcsak a félelmen, hanem a gáncson is felül emelte.

Es e nagy munka végzésében – a szigorú kötelességérzeten kívül – semmiféle mellétekintet, sem jutalom reménye, sem az általános emberi hiúság, személyes ambíció, szereplési vagy hatalmi vágy nem vezette. Készséggel visszavonult munkakörétől, mihelyt látta, hogy van, ki a helyét elfoglalja.

Élete utolsó éveinek különös gondját az *új épület emelése* képezte. Sürgette akkor, mikor az egész tanári kar s mindenki még halaszthatónak tartotta, költségeit előállíthatónak bizonyította akkor.

mikor abban mindenki kételkedett; majd az előzetes tervezgetésben, az épületterv megkészíttetésében, megválasztásában, célszerű és ízléses módosításában vitte a vezér szerepét. És 1884 tavasza óta ott lehetett látni őt jó reggeltől késő estig, miként lesi gondos szemekkel a *romok lebontását*, az alap mélyülését, az *új falak emelkedését*. A következő év őszen az épület befejeztetett, de az egves termeket csak lassankint, az elkészülés és felszerelés sorrendje szerint vette birtokába az ifjak serege. A késő őszi egyik délutánján, melynek csalékony nyári melege pillanatnyilag a Lőte hanyatló erejét is felélénkítette s tán csüggedt reményét is megcsalta, a szabadba kikocsikázása után, visszajövet, a főiskola udvarára hajtatott. Onnan a kocsiból magyarázgatva szorgos gonddal és nézte sóvár szemekkel, hogyan lépi át a határt a harcra kész bátor sereg. hogyan foglalja el új lakása minden egyes részét külön küzdelem után, miként hajdan Izrael honfoglaló népe az ígéretnek földjét. Valóban, mintha csak a hajdankor nagy prófétája lett volna Lőte is. aki elvezette az új nemzedéket az ígéret földéig, de ő maga a határt át nem léphette, már csak a Nebó-hegyéről kíséri áldó szemekkel a honfoglalás küzdelmeit, mintha csak áldó kezeit emelgette volna az ég felé, hogy lekönyörögje onnan az áldást az új győzelemre . . .

Az új tantermekben a tanulóifjúság már nem hallhatta ajkairól az ő alapos tudományának páratlanul világos tanításait. Pedig minden más jélessége mellett mégis ez volt az ő tulajdonképeni kitűnősége, ebben tűnt ki izmos szellemi erejének hatalma, ez volt az ő professzori professziója. A tudomány és a tanítás. Tudomány, oly széleskörű, oly sokoldalú és az ismeret majd minden régiójában oly alapos ébízatos, hogy azok mindenikéből azonnal teljes bizalommal professzor lehetett volna. Tanítás, mely úgyszólván megtestesülése volt az értelemnek, a szabatosságnak és biztosságnak; tanítás, melyben soha egy felesleges szó nem volt, egy odatartozó rész ki nem maradt, mintha minden szavát, a szavak és mondatok egész összealkotását előre mértani pontossággal mérte volna ki.

Hogy ő, kinek szaktudománya egészen más téren mozgott, benső ismeretségben állott a klasszikus hajdankor nagy szellemeivel, apróbb rejtekeiben is ismerte e szellem kincstárát, Hellász és Róma bölcseinek és költőinek remekműveit: ezen még kevésbé lehet csodálkozni oly embernél, ki még a régi rendszer szerint és oly tanintézetben nőtt fel, melynek rigORIZÁLÓ vagy maturizáló jelesebb növendékei a klasszikusok egész halmazát vitték fel magukkal

magánstudiumképen a vizsgálatra; és bámulatba ejtette hallgatóit, midőn vitatta e nyelveknek hol alsóbb nyelvtani, hol magasabb nyelvészeti sajátságait, oly alaposan és mindenekfelett oly biztonsággal, mintha akkor is az képezte volna éjjeli-nappali stúdiumát.

Hogy szaktudományának eredeti kútforrásaihoz juthasson, az evégből szükséges modern világnyelveket annyira elsajátította, hogy nemcsak szabatosan fogalmazott rajtuk, de képes volt felismerni és kijavítani az esetleges botlásokat azoknál, kik azokat a nyelveket anyanyelvükképen beszéltek és írták.

Anyanyelvünk szabályainak buzgóbb kutatója s tisztaságának lelkesültebb őre senkisésem volt Lőténél. A tízperces szüneteket – a tanári találkozóban – nagyon sokszor az ő szellemes és az egész tanári karral szemben folytatott nyelvészeti vitatkozásai foglalták el. Sokoldalú ismerete birtokában nem is tarthatta volna magát távol ama tudománykörtől, melynek éppen az a feladata, hogy az összes emberi ismeretet és tudományt összefoglalja, rendezze és alapelveire vezesse. Igaz, hogy az előleges okoskodásokra alapított ideális, vagy jobban mondva abszolút bölcsészetnek éles ostorozója volt, de nem azzal a lekicsinyléssel, mely rendesen a tárggyal való ismeretlenségből származott. Hajlama és tanulmánya e reálirányú bölcsészet felé vonta. Csakhogy magasröptű szelleme nem tudott megmaradni abban a szűk látókörben, mely az eszményi világot kizárja s igaznak csak a kézzelfogható érzéki valóságot ismeri. Művészi szelleme fel tudott emelkedni a költői ihlet, a zenei összhang örökfényű hónapja; puritán jelleme az örök erkölcsi világrend zavartalan vizében fürödözve nyerte meg szeplőtlen tisztaságát. Egységre törekvő lelke a gondolkodás és kedély szükségérzetével hódolt meg az egység alapfeltétele, az abszolút szellem előtt. A lelketlen materializmusnak nem volt hazánkban kérlelhetlenebb és fegyverzetesebb ostorozója, mint ő.

Saját szaktudománya a természettudomány és ifjúkori stúdiumának tárgya, a teológia közötti érintkezési pontokat és határvonalakat élénk érdeklődéssel, alapos tanulmánnyal kutatta. Nyomatásban is megjelent egy nagy munkája »A teológia és természettudományunk közti viszony története« (Nagyenyed, 1882), mely az emberi szellem fejlődésének e nagyértékű, változatos processzusát, ennek egész történetét, első kezdettől a jelenig részletesen, mélyreható lélekkel rajzolja.

Löte ilyen tehetség, vasszorgalom és éles ítélet birtokában óriási magaslatra emelkedett tulajdonképeni szaktudományában, A természettudományok és főképen a mennyiségtan körében. Sohasem elégedett meg e tudományok vívmányainak kommentátoraival, hanem mindenütt a tudomány nagy hőseinek óriás szellemeihez fordult. Amit valaha olvasott és tanult: elfeledhetetlenül és önálló ítélettel tudta sajátjává tenni s azt, amit tanított: már mindig sajátjából merítette és azt, ami sajátja volt: bámulatos világossággal tudta közölni. Kár, hogy az, aki a tananyag oly teljes ismeretével rendelkezett, miért nem dolgozta ki tantárgyait tanítványai számára megfelelő kézikönyvben. Lőtere nézve ugyan mentségül szolgálhat, hogy tankönyvek készítésére az övénél kevésbé zaklatott viszonyok és hosszabbra nyúló életremény kívántatott volna. Hajdan hasonló kérdésekre és sürgetésekre Lőtének közvetlen elődje, *Kasza Daniel*, azt felelte, hogy »tankönyvíráshoz egy kicsivel több ambíció kellene«.

De mortuis nil, nisi verum. Lőte tanári működéséről szólva, nem hagyható szó nélkül az akkori időben egy széles körben elterjedt panasz, hogy tudniillik tanítványaitól igen sokat követelt és az érdemjegyek kiosztásában túlságos szigorú volt. A panasz első része valóság, mert ő csak a teljesen tiszta tudással és minden ízében szabados előadással volt megelégedve, de neki joga volt olyant követelni, mert ő tudott is olyat közölni. A fölötte tartott búcsúbeszédében azt mondja egyik kartársa: »a számok törvényeihez szabta a magad akaratját és a megmérhető dolgok szabályai szerint mérted és ítélted a tudást és cselekedetet magadnál és másoknál. Magadnál ugyanazon szigorral, mint másoknál. A tudást éppoly részrehajlatlanul, mint a cselekedeteket. Magadról szerettél mértéket venni és az nem közönséges mérték vala sem a tudásban, sem a cselekvésben«.

Az is való, hogy a tanjegyek kiosztásában az 1849-iki forradalom után sok igazolható okból divatossá vált bőkezűséget a Bethlen-kollégiumban Lőte változtatta először szűkmarkúsággá. Lehet, hogy az akció és reakció váltakozásának régi törvénye szerint az első kezdet túlszigorú volt, legalább a régi szokáshoz mérten, olyannak látszott. De ha ez hiba, úgy elsősorban a törvény hibája volt, mely a gimnáziumhoz intézett követelményében abból az eszményi feltevésből indult ki, hogy az a tudományos pálya előkészítője. Pedig a valóság és élettapasztalat még mindig egyebet

követel, mert akkor még mindig a gimnáziumra voltak utalva azok a vagyonos ifjak, akik nem tudományos pályára készülni, hanem csak általános humán műveltséget akartak szerezni. Lőte csak megkezdte a törvény követelményének nagyobb mérvű tiszteletbentartását és teljesítését, de aztán lassankint általánossá lett ez más tanintézetekben is.

Annyi egészen bizonyos, hogy a Lőte Lajos keze alól egész sora került ki a mathezis és fizika terén kitűnő és jelentékeny tanári vagy technikai pályán működő ifjaknak, ami kétségtelenül amellet bizonyít, hogy az elért eredmény összefüggésben állott az ő szokatlan szigorával.

Derék tanítványainak szép csoportja éppoly hálás elismeréssel emlékezett az ő komoly szigorúságának áldásos hatására, mint az általa hagyományozott gazdag tudományos öröksége. Emléke kitörölhetetlen betűkkel van bevésve «nemcsak a nagyenyedi Bethlen-kollégium kritikus napjainak évkönyvébe s nemcsak az új épület díszes homlokára, hanem jeles tanítványai háládatos szívébe is.

Mert akik benne nemcsak a szigorú kötelességteljesítés rendíthetetlen férfiát, nemcsak a tudományokban és előadásban egyaránt kimagasló komoly tanárt ismerték, de szívének az érzelmekben is szabályozott higgadt és bölcs, de nem kevésbé mély és forró szeretetét is érezték egykoron: néma megadással hordozták az ő gyászát azzal a tudattal, hogy olyan tanárnak, kartársnak és barátanak az emlékére mindig méltóknak és büszkéeknek kell lenniök.

A Lőte Lajos elköltözése óta más mederbe terelődött a világ folyása, csakhogy ez a folyamat nem volt és nem is lesz soha más, mint ami az emberek gondolkozásában és érzelmében végbemegy. Így kell tehát az egymás után jövő nemzedéket nevelni, hogy a nagy emberek jelleme és emlékezete követendő példányképe legyen azoknak, kik elszántan mennek kitűzött nagy célok felé.

Jókai azt mondja: a rovar története: az *egy* nap; az ember története: az *egy* élet; a nemzetek története: a századok és a világok története: az örökélet és az örök igazság eljön mindenkire az elmaradhatatlan egymásutánban . . .

A Lőte Lajos története csak egy rövid, alig 42 esztendőre terjedt emberi élet, mely tanulságaival a mi *örökségünk*.

A kollégium néhány évszázados történetében egy csodásan szép fejezet, amelynek tanulmányozásában és szemléletében a lélekbúvár elmerül.

Aki a lelkek örökkévalóságában hisz: érzi, hogy mikor egy-egy nemes tettet viszünk véghez: az ilyen nagy szellemek táboroznak körülöttük. És ha olykor reményvesztetten révedezünk a jövőbe s a felzaklatott lelkünk nyugvópontra nem talál s azt véljük, hogy a melegen érző szívek napja immár örökre leáldozott, a távoli múlt idők köréből áttör egy-egy ilyen fényes napsugár s megvilágítja értelmünket, megerősíti csüggeteg hitünket s megacélozza fogyatkozó akaratunkat.

Mi, akik még éreztük e tündöklő napsugarak áldásos hevületét a magyar firmamentumon: az értelem világával és a szív melegével

Lóte Lajos sírja Nagyenyeden.

kell átadjuk az ezekben rejlő erők élő tudatát és bizonyosságait a minden újabb nappal kezdődő egy-egy újabb generációnak, hadd szívja magába e szép múltú – bár szomorú jelenű – nemzetnek minden hűséges gyermeke azt a hitet és tudatot, hogy nemzetünkre elmaradhatatlanul el kell jönnie a dicsőséges jövődőnek, mert annak lehetőségeit és bizonyosságát életükben előkészítették azok a nagy emberek, akiknek szívük arany, akaratuk acél és jószáguk kenyér volt.

Az ilyen lelkeknek a földi élete nem szakadhat meg a sír határinál!

Elekes Károly.

1844 március 22 – 1922 december 12.

Abból a neves háromszéki székely családból származott, melynek ősei az erdélyi fejedelemtől kaptak nemességet *albisi* előnévvel s amely családból a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban már 1793-ig *heten* tanultak felsőbb tanulmányokat.

Elekes Károly Gyulafehérváron született 1844 március hó 22-én, meghalt Nagyenyeden, 1922 december 12-én. Édes atyja – szintén Elekes Károly – a Bethlen-kollégium egykori kiváló tanulója, odavaló pap és esperes volt, a későbbi időkben jelentős szerepet vitt az erdélyi kálvinista egyházi életben, mint egyházkerületi főjegyző és püspökhelyettes.

Elemi iskoláit Gyulafehérváron, gimnáziumi és főiskolai tanulmányait pedig Nagyenyeden végezte.

Neki a sors négy korszakot engedett megérni nemzetünk történetéből. Mint kis gyermek a szabadságharc alatt már hallott a magyar dicsőségről s ott volt, amikor a *Bem* apó csapatai öt hónapon keresztül döngették a gyulafehérvári vár falait, mindaddig, míg Lüders orosz tábornok föl nem mentette azt. Ez volt életének *első* korszaka.

Mint enyedi diák már átélte az osztrák abszolutizmus örökké gyülőletes korát s ő maga is többször látta, mikor a kollégium másik szárnyába egyidejűleg beszállásolt cseh katonákat fellebbvalóik, a kollégium udvara kellő közepén, valamely fegyelemsértés miatt megbotoztatták. Ez volt Elekes Károly ifjúságának második korszaka. Repeső szívvel s boldogsággal volt tanúja az 1867-i kiegyezésnek, amelytől a nemzet legjobbjai közül is oly végtelenül sokat vártak! Ez volt életének legboldogabb, *harmadik* kora. Végre tanúja volt a világháború után egypár évig annak a rettenetes katasztrófának, amelynél nagyobb nemzetünket sohasem érte. Ez a pár esztendő volt életének legszomorúbb – mondjuk *negyedik* – korszaka, amely valósággal megtörte úgy testileg, mint lelkileg.

Elekes Károly gimnáziumi tanulmányait 1853-ban kezdte, mint maga írja: »Ekkor léptem be először a főtanodába, vagy helyesebben: ennek dudvával és gyommal benőtt udvarára, fedetlenül égnék meredő falai közé, a szegényesen egybetakolt két-három tanterembe«. A gimnáziumot 1861-ben végezte, mikor tiszta kitűnő eredménnyel tett érettségi vizsgálatot, 1861-1866-ban pedig a bölcséleti, jogi és a theológiai tanfolyamokat végezte s 1866-ban tett papi vizsgálatot, szintén kitűnő sikerrel. Az 1866-67. évben a kolozsvári ref. kollégiumban volt az ötödik osztály vezetője s a latin, görög nyelv és történelem tanítója. E tanév végén tanári pályára határozta el magát s a m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium által három erdélyi tanárjelölt részére kihirdetett ösztöndíjak egyikét – hatszáz forintot – pályázat útján elnyeré s 1867 október 1-től 1870 februáriusáig a *berlini, jénai és heidelbergi* tudomány-egyetemen a természetrajzot, vegytant és a bölcséletet tanulta.

Együttal a legnagyobb szorgalommal vett részt – miről nagy pontossággal vezetett jegyzetei tanúskodnak – a *Bunsen* kémiai, a *Pagenstecher* zootómiai és a *Helmholz* fiziológiai intézeteiben, hol gyakorlati tudományokat végzett. Hallgatta még *Kirchoffot, Althaut, Blumot* és *Häckelt* is. Mint egyetemi tanulótársával: itt, ismerkedett meg báró Eötvös Lóránttal, a későbbi világhírű tudóssal és a Magyar Tudományos Akadémia elnökével, akivel sokáig levelezésben is állott. Az 1869. és 1870-ik években a szünidők alatt járt Hollandiában, Svájcban, Francia- és Angolországban; Parisban a Louvre, Londonban pedig a British-múzeum természetrajzi anyagát és elrendezését tanulmányozta.

Valóságos rajongó szeretettel emlékezett meg mindig – még élete hajlottabb korában is – világhírű nagy professzorairól, akiknek munkáit tanulta, vagy azokat megszerelve, egyrészüket az ő szép és világos stílusával magyarrá le is fordította.

1869 szeptember havában az erdélyi ref. egyházkerület főconsistoriuma a *marosvásárhelyi* ref. kollégiumhoz választotta meg a természetrajz és vegytani tanszékre, hol tanítását 1870 márciusában kezdette meg. Itt újra szerelte a kollégium chemiai laboratóriumát. és rendezte annak becses ásvány gyűjteményét.

1873 november 4-én az erdélyi ref. egyházkerület közgyűlése pedig a *nagyenyedi* Bethlen-főtanoda gimnáziumához választotta meg rendes tanárnak, hol 1874 márciusban kezdette meg tanítását s 1875 június 27-én a várbeli ref. templomban az egész ifjúság és nagyszámú, díszes közönség előtt tartotta meg székfoglaló értekezését: »*A fény hatása az élő természetre*« című rendkívüli értékes tanulmányával.

A beköszöntő beszéd megtartására az elnöklő *Kemény* István báró főgondnok szólította fel Elekest, mely után a tanári kar nevében az igazgató, az ifjúság nevében pedig a senior meleg szavakkal köszöntötték az ifjú tanárt. Ünnepey után az egész tanári kar, a főiskolai hivatalnokok, a városi hivatalok főnökei és fzamos vidéki tanügy-barát a beiktató főgondnok asztalának voltak szívesen látott vendégei – *Csombordon*.

1889 november 2-án a vallás- és közoktatásügyi miniszter az eddigi tanári működése alapján a középiskolai tanárképesítő vizsgálat alól fölmentette a természetrajz, földrajz, vegytan és bölcsélet tanítására képesítettnek nyilvánította. Ettől az időtől kezdve az volt a legfőbb törekvése, hogy a főtanoda növénytani, de különösen állattani gyűjteményét úgy a maga, mint a tanítványai gyűjtésével minél teljesebbé, értékeesebbé és gazdagabbá tegye.

1874 szeptember 1-től 1877 július 9-ig ideiglenes igazgatója volt a tanítóképzőnek, 1878 júliusától 1882 július 4-ig a rector-professzori hivatalt viselte, mely idő alatt tevékeny részt vett a főiskola vagyon-ügyeinek rendezésében is.

Kiváló pedagógiai érzékéről tanúskodnak a rectori évről beszédei, melyek az ifjúságot – mint jövő nemzedéket – nevelik, a hallgatóságot eltöltik háládatos emlékek meleg érzetével. 1878-1879. iskolai év végén a többek között így szól az ifjúsághoz: »Legyetek mindannyian, egytől-egyig élő jelzőlogai, biztos kezesi

annak, ami e tanintézet minden vagyona fölött a legdrágább, minden kincsei között a legfélétebb: a nagyenyedi Bethlen-főiskola évszázadokon át híven megtartott s a jelenben kétszeres féltékenységgel őrzött *jó hírnevének*«. Egy más alkalommal azt kérdi: »Vájjon ama nagy célt, mely felé évről évre mind fokozatosabban kell haladnia e főtanodának, mennyiben közelítette meg? Vájjon azt a nemes és nagyszerű feladatot, mely nemzeti fejlődésünk érdekében elébe tűzve van: *napról napra mind teljesebben* oldja-e meg, vájjon ügyeinek intézői nemcsak névleg, de a szónak valódi értelmében méltó hívei-e ma annak a történelem ítélőszéke előtt naggyá lett protestantizmusnak, mely fölvének a szabad vizsgálódást ismeri, mely a szabadság, alkotmányosság s általán a közművelődés szent ügyének a múltban oly sok jó szolgálatot tett és magyar nemzetiségünk fönmaradhatásának egyik legnagyobb részese vala, vájjon vezetőit visszaköti-e a kölcsönös egyetértésnek és békés szorgalomnak termékeny melegsége, egybeforrtak-e lelkeik a közös nagy cél iránti buzgalomnak áldásos hevében?«

Ezek mind olyan hatalmas kérdések, amelyeket ma, *ötven év* múltán még nagyobb joggal s még fájóbb lelki érzelmek között kérdezhettünk, mint akkor.

Valóságos elragadtatás hangján szól egyik rektor-professzori beszámolóján régi diákéveiről: »Hiszen mi tudhatjuk leginkább, mi volt nekünk az enyedi kollégium? Egy tündérkastély volt az, melyben a gyermekek aranyálmái szövődtek; egy *szentély*, melyben a tudomány világító szövétnekét előttünk hordozó jelesek *példányképül* állítók magunk elé; a nagyratörő tervek *ültetvényes* kertje, melyben az ifjúnak pezsgő vérébe a *haszaszeretet* termő ága oltatott bele«. Így ír az Alma Materről és az ott töltött tanuló évekről a már akkor harminchat éves tanár, az igazán háládatos tanítvány.

Egész tanári pályája alatt személyes összeköttetésben állott az erdélyi református egyházi élet legkiválóbb vezéréberekivel: *Mentovich* Ferencsel, *Szász* Domokossal és Bélával, báró *Kemény* Istvánnal, *Zeyk* Károlyal és Domokossal, gróf *Teleky* Sámuellel, az afrikai utazóval, *Zeyk* Dániellel stb.

Munkálkodásának igen szép és maradandó eredménye és emléke: a legnagyobb részben általa gyűjtött és rendezett természettajzi múzeum. A nagyenyedi Bethlen-kollégium természettajzi múzeumának alig akad párja. Az a rend, szakszerű elhelyezés és konzerválás és azok a mintaszerűen kiállított leltárak és magyarázó jegyzetek,

melyeket az utolsó betűig sajátkezűleg írt meg, gyönyörűséggel lepik meg a laikus embert és elismeréssel töltik el a szaktudós látogatót.

Egyik kiváló kartársa így jellemzi Elekes Károlyt, mint didaktikust és pedagógust: Hogyan fogta fel és alkalmazta azt a művészetet, amelynek anyaga az emberi lélek? Ha megidézzük Elekes Károlyt, ha a visszaemlékezés fáklyájával végighaladunk azon a szép képcsarnokon, amelyben az ő hosszú tanári pályájának és működésének változatos megnyilatkozásait megrögzítette, ha lelki szemeink elé állítjuk testi mivoltában: ma is éppen úgy sugároznak az ő komoly, nemes arcából a tanári hivatásnak vonásai.

Nézzük csak őt a tanítás munkájában, a katedrában: Bemegy lassú, mindig együtemes, méltóságos lépésekben; arcán, testtartásában teljes nyugalom. Leül. Szétnéz a legnagyobb csendben. Előveszi jegyzőkönyvét. Kiszólitja a felelőt. Feleltet. Ha jó, ha rossz, soha közbeszólással meg nem akasztja, de ha teljesen elakad, egy-egy indító lökést ad neki. Azután következik az ítélet: a jó feleletre megnyugtató fejbólintással, a kevésbé jóra vagy rosszra kézlegyintéssel, vagy ezzel az elmarasztaló ítélettel: »Menj bé!« Magyarázata előadása világos, nyugodt és meggyőző.

A legszigorúbb következetesség kísérte végig életfolyásának minden nyilvánulásában. Állandó kísérői voltak: az *igazságszeretet*, a puritán *becsületesség*, a meleg *emberszeretet* és a mindent előre megfontoló, számító *bölcsesség*.

Tanítványaival szívesen érintkezett az osztályon kívül is. Ilyenkor láthatóan felolvadott arcának, tekintetének látszólagos merevsége és ridegsége s szemeiből biztató sugárzással áramlott a szeretet melege. Külső megjelenése szoborszerű volt, zárt modorú és nem közlékeny. De ha megtalálták azt a kulcsot, mellyel szívének závarját föl lehetett nyitni, mindjárt érezni lehetett, hogy ez a szobor a legmelegebben érző szívet rejti magában. Nevelési elve volt a *lényeknek* a tudása s nem a *részletekkel* való túltömése az ifjú agyvelejüknek.

Jelentékeny irodalmi munkásságot is fejtett ki, melynek nagyrésze – összesen *kilenc* tekintélyes kötetben – gondosan, sajátkezűleg írottan, a család birtokában van.

1881-ben nősült s boldog családi életét két fiúval és két leánnyal áldotta meg az ég. A mintaszerűen gondos családapa rajongásig szerette gyermekeit s a leggondosabb nevelésben részesítette őket.

Emlékét hálás kegyelettel őrzi a Bethlen-kollégium, a volt tanítványok s az egész erdélyi magyarság, melynek kultúrájában s ezzel együtt a faji öntudatának felismerésében s így életképességében *Elekes* Károlynak is része van, azzal az áldozatos, odaadó munkájával, amelyet a magyar kultúra szolgálatában 32 éves tanársága alatt kifejtett.

Eljön tehát – ha később is – az a boldogabb idő, mikor az ilyen lelkek emléke minden magyar szívbe hazajárva, benne édes otthont talál s megtölti nemes indulattal, kölcsönös bizalommal és megértéssel, határtalan hazafisággal és az istenáldotta anyaföldhöz való rajongó szeretettel. Es a hálás utódok az ilyen ősök emlékét követendő példaképpül állítják az újabb és újabb nemzedékek elé, hogy e fáklafények után haladva, a nemzet útjai sohase keresszék egymást, de egyenes irányba ívelődjenek, végéremehetetlen folyamatban.

Én ennek a kornak mielőbbi elérése jóleső reményében, *Elekes* Károly egykori kedves professzorom sírját behintem a hálás szeretet örökzöld repkényével. . .

Elekes Károly sírja Nagyenyeden.

Dr. Kovács Ödön.

1844-1895 május 16.

Dr. Kovács Ödön a régi Marosszék *Mezőbánd* nevű falujában született 1844-ben. Atyja, Kovács János, nagykiterjedésű nemes családnak volt sarja. Nem volt gazdag, de jelentékeny kis nemesi birtokot örökölt. Mint jogot végzett nemes ember, a fiait felsőbb tanintézetben, a marosvásárhelyi református főiskolában neveltette. Összesen *hat* fia volt. Ezek között *Ödön* a második. Az 1850-es évek elején lépett az első gimnáziumi osztályba. Érettségi vizsgát tett 1860-ban, jeles eredménnyel. Ettől kezdve még egy évig a bölcsészeti és két évig a jogi tanfolyamot hallgatta ugyanott. Az akkori rendtartás értelmében »Főtanodai bizonyítványt« nyert és hároméves bölcselmi és kétéves jogi tanfolyam végzéséről az 1863-ik esztendőben.

Családi körülményei nem engedték meg, hogy további tanuló-pályáját szabadon választhassa meg. Kénytelen volt az *enyedi* papnevelő intézetbe lépni, ahol az Alma Mater emlőin annyi kevés-vagyonú vagy éppen vagyontalan tanulónövendék vált az egyháznak s a nemzetnek hasznos tagjává.

Kovács Ödön jellemében már tanuló korában megvolt a határozottság és a szigorú kötelességérzet; azonkívül jeles tehetségű,

kitűnő és szorgalmas tanuló volt. E jellemvonásánál fogva, mikor elhatározta, hogy a papnevelő intézetbe lép, egész erejével és buzgóságával tanulta a teológiai tudományokat a kétéves teológiai tanfolyamon. El is végezte és 1865-ben papi szigorlatot tett jeles eredménnyel. 1866-ban megnyervén az *utrecht*i egyetemen levő 600 forintos ösztöndíjat, Hollandiába utazott és beiratkozott a teológiai fakultásra. Két évig hallgatta az *utrecht*i tanárokat, a harmadik évben a *leydai* egyetemre iratkozott be s az ottani híres tanároktól hallgatta az újabb tudományos alapon előadott teológiai tudományokat.

Elkészítette tudori értekezését, letette a szóbeli vizsgálatokat s 1869-ben, május 31-én, az egyetem aulájában – nyilvános vitaközös után – a teológia doktorává avattattott.

Még *Leydából* meghívta a nagyenyedi főiskolai előljáróság a felállítandó *negyedik* teológiai tanszékre. Tanítását 1869 szeptemberében kezdte meg. A tanszéket egy évvel később, 1870-ben rendszeresítették s ekkor dr. Kovács Ödönt rendes tanárrá választották.

Közel 26 évig tanított a Bethlen-főiskola teológiai akadémiáján, fényes sikerrel és áldással. 1870-ben megnősült, Hegedűs János teológiai professzor leányát vette feleségül. 1895 május 16-án hunyta le örök álmra szemeit. Mint Váró Ferenc írja: Dr. Kovács Ödön tulajdonképpen a P. Szathmáry Károly helyére, történelemirodalom tanárának volt már jóelőre kiszemelve. Azonban Enyedre érkezvén a hollandi egyetemről, ő maga ad új berendezésre és új irányra tanácsot. A jogtanítást meg kell Enyeden szüntetni, a papképzést alaposabbá kell tenni. Az 1862 óta fennálló rendszer szerint a papjelölt érettségi vizsgálat után két évig jogot tanult, kettőig teológiai leckéket. A jogi évfolyamokat ejtsük el a papképzésben. Tanuljon az érett papjelölt egy évig filozófiai s legalább három évig teológiai tudományokat.

Az eszme tetszett, elfogadták, jóváhagyták. S Kovács Ödön az azonnal háromévesse tett (majd 1875-ben négyévesre kiegészített) teológiai tanfolyamon megkezdé a tanítást.

Tudással, lelkesedéssel, meglepően tárta fel az igazságokat a vallás lényegéről s a vallástudomány mivoltáról és feladatáról. E kérdéseknek átlátszó és szabadelvű felfogása eszményi világításba helyezé a papi hivatást, amelyet sokan a legjobbak közül is már csak szokványos hivatalnak néznek vala.

Kovács Ödönnek tanszéken s egyszersmind irodalmi munkásságban erős kiegészítője lett *Keresztes* József tanár (1873-1888), mindkettőjüknek pedig az irodalomban dr. *Bartók* György enyedi lelkész, későbbi püspök, akinek *Egyházi és Iskolai Szemle* című lapja 1876-1883-ig nagy szerepet játszik az erdélyi anvaszent-egyház s a Bethlen-kollégium forrongásaiban.

A szervezet és irány, amelyet Kovács Ödönék az enyedi teológiai akadémiának adtak, később mintául szolgált a magyarországi egyetemes ref. egyház konventjének is a papképzésre vonatkozó intézkedéseinél.

De a nagy lendület és átalakulás, amelynek a Kovács Ödön kiváló szelleme volt a szerzője, a Bethlen-kollégiumra nézve nagy, korszakalkotó *rázkódtatást* is készített elő.

A hír, mely a Hollandiából hazajövő ifjú tudóst megelőzte, a hatás, amelyet tanári első fellépéseivel okozott, családi összeköttetések, melyekben volt s melyekbe jutott, saját – és hiúnak korántsem mondható – becsvágya, az ő szemében az enyedi tanárt – mint sok volt előde volt már – az egyházkormányzat magasabb polcára méltónak eleve kijelölték, főleg székfoglaló értekezésének elhangzása óta.

»*A teológia helye az egyetemen*» volt az értekezés tárgya. Meggyőző, hogy csak a különleges egyházi hitélet és gyakorlat felekezetes, a vallás: *tudomány* maga *nem* az s így méltó helye a többi egyetemi tudományok között s azok kapcsolatában van.

Várható volt e nézetnek az éppen akkor tervben volt *kolozsvári* egyetem szervezése körül való érvényesülése, várható az új egyetemen evg általános protestáns *teológiai fakultás* felállítása. Es nem Eötvös miniszter szabadelvűségén múlt a dolog, hanem a közvélemény fölszines áramlatai hiúsították meg.

Mikor azonban a teológiai tudománykar nélküli kolozsvári egyetem megnyílt: *Szász* Domonkos kolozsvári pap, az egykori nagynevű enyedi tanárnak a fia, apjához méltó s nagy alkotásra elhivatott érző szellem, a Kovács Ödöntől fejtegetett, de elpendült eszmét más oldalról kívánta gyakorlatilag megragadni és minden áron megvalósítani. Előtte világos volt, hogy az erdélyi országos rendek 1622. évi határozatát és szándékát nézvéen, a Bethlen-kollégiumnak ma kolozsvári református egyetemnek kellene lennie, mint ahogy a Bethlennel versenyző *Pázmány* Péter által alapított nagyszombati egyetem Magyarország egyetemévé fejlődött. S ha

azt az idők viszontagságos változásai nem engedték s Kolozsvárott végre is más úton kellett egyetemnek létesülnie, hát legalább a Bethlen-kollégium lelkészképző és tanárképző szemináriumának ott van, amennyire lehet, az állami egyetemmel kapcsolatban, a megillető és célszerű helye.

Ezt a gondolatot Kovács Ödön nem ismerhette el a magáéval azonosnak. Ő és Enyed és a meglevő állapotok jogosultságának hívei az enyedi Bethlen-kollégium szervezeti és vagyoni érintetlensége szempontjából ellene mondtak e gondolatnak, mely körül több mint *húsz* évig nyíltan, vagy lappangva folyó emlékezetes és nagyarányú háború keletkezett.

A háború két szakaszban folyt le. Mindkettőnek kitörése, csatározásai, fordulatai, végeredményei a harcmező előterében, a Bethlen-kollégium vagyonát tüntetik fel, mint védelem, támadás, »elbitorlás«, »megmentés« céltárgyát.

Gondatlanul, hűtelenül kezelik az enyedi kollégium vagyonát, visszaélnak vele, ki kell venni a gondozást a helyi előljárárság kezéből: Kolozsvárt kell belőle fakultást tartani; ez volt a viszályok eszmetartalmának durva kifejezése a harc első szakaszában, 1873-1878-ig. A forrongó erdélyi anyaszentegyház közgyűlési intézkedései, meg az enyedi párt ellenséges magatartása, együtt megrázkódtató vagyonügyi bonyodalmakba sodorták a kollégiumot. így a kollégium sínylette a háborút, amelynek e szakasza azonban az enyedi pártnak jogi és másnemű erkölcsi diadalával végződött.

1884-ben Nagy Péter püspök meghalván, a püspöki tisztet Szász Domokos nyerte el 1885-ben; Kovács Ödön kisebbségben maradt. De nem elhagyatva, hanem még nagyon sok ki nem használt erkölcsi erővel rendelkezve.

Szász Domokos mint már püspök újra kezdte a theológia Kolozsvárra helyezésének háborúját.

Végre is »verbum caro factum est«: megépíttette, meg is nyithatta a kolozsvári fakultást. De a győzelmet nagy erőfeszítésekkel, mások gyengéinek bátor és eszes felhasználásával, saját tévedéseinek még elszántabb fődözésével is csak Kovács Ödön halála (1895) után csikarhatta ki. S most a diadal anvagi következményeit az egyházkerület sínylette meg. A Bethlen-kollégium vagyonjogi szempontból – végeredményében – mondhatni sértetlen maradt: azonban theológiai tanszékeinek megszüntetésével eredeti rendeltetése lényeges csorbát szenvedett. Úgy, hogy az intézet – a leg-

utóbbi időkig – már csak közvetve gimnáziumának teljes önkormányzatú református jellegével, a tanulók segélyezésének méreteivel, közvetlenebbül pedig az egyházkerületi néptanító- s legújabbban a tanítónőképzés dajkálásával felel meg eredeti célzatának.

Dr. Kovács Ödön halálával csüngött a Bethlen-főtanodán; annak hagyományai fejlődésének alapfonalát képezték. Sok fájdalmat, bánatot és keserőséget érzett a teológia-akadémia jövője miatt. Romboló hatással volt egészségére, hogy veszélyeztetve látta a teológiai akadémiának, az ő sok munkával, küzdelemmel és lelkesedéssel ápolta eszményének sorsát.

Ha eszméinek, törekvéseinek diadalát nem is érte el, kiváló egyénisége és áldásos működése maradandó emléket hagynak az egyházban és a nemzeti műveltség életében.

Dr. Kovács Ödön síremléke Nagyenyeden.

Keresztes József.

1846-1888 november 26.

Egyszerű földművelők gyermeke volt. Szülői a nemzet azon rétegéhez tartoztak, amely a magyar faj relatív tisztaságának ma már csaknem egyedüli képviselője. Mert a nép a nemzet alapépítőménye, melyből a felsőbb rétegek magukat kiegészítik. Az istenadta nép életkörülményeiben és viseletében még ma is egyszerű, szokásaiban konzervatív, modorában nyugodt, méltóságteljes, – gondolkozásában türelmes, érzelmeiben mély és – makacs, kevésbeszédű, humoros és tréfás, idegenekkel szemben barátságos, de egyszersmind gyanakodó is, azonban nem bosszúálló; erős eszű, tanulékony művészi érzésű; mint hazafi: hűséges, megbízható és jókedvű.

A magyar népnek ez a karaktere, alaptermészete s Keresztes József ebből a típusból való.

Ez a faji jellemvonás, hacsak úgy futólagosan gondoljuk is át a kollégium háromszázéves történetét, mint termékenyítő, áldásadó napsugár vonul végig a Bethlen Gábor intézete csaknem mindenik professzorának biográfiáján s éppen ez a dönthetetlen bizonyítéka az Alapító messze jövőbe néző éleslátásának, amely Erdély magyar társadalmát az erkölcsileg romlatlan, minden szépre és jóra képes és fogékony *néprétegből* akarta friss erővel gyarapítani olyan generációk nevelésével, amelyekre a haza minden körülmények között

számíthat. És ez az áldás egyaránt kihatott nemcsak az erdélyi, hanem az *általános* magyar érdekekre is.

Keresztes József Csombord, Nagyenyed melletti községben született 1846-ban. Tanulását az enyedi kollégiumban kezdte és végezte. 1865-ben érettségi, 1869-ben papi vizsgát tett. Egy évig az V. gimnáziumi osztály tanítója volt. 1870 szeptemberében az *utrecht*i egyetemre ment, hol két évet töltött, azután egy fél évig a *tübingai*, egy fél évig a *lipcsei* egyetem hallgatója volt. 1873-1879-ig mint segédtanár működött az enyedi kollégiumban, mígnem 1879. év novemberében rendes tanárrá választatott.

Keresztes ifjan, férfiúi munkássága kezdetén, még mielőtt rendes tanárrá lett volna, az egész magyar protestáns irodalomban köztiszteletben részesülő tudós hírnévre tett szert, sőt a bibliafordítás terén legelső tekintélynek tartották. Hanem akik közelebről ismerik az utat, amelyen áthaladt, tudják, hogy életében soha semmihez könnyen nem jutott; minden lépten szokatlanul nagy akadályokba ' ütközött, minden sikerét sok erőfeszítéssel, hosszú és terhes küzdelmek árán nyerte meg. Nemcsak rendes tanári székét, hanem a családi életet, sőt bizonyos tekintetben még az ismeretet, tudományt is. Az akadályokat részint a körülmények is gördíték útjába, de nagyrészen önmaga. Soha a munka könnyebb végét nem választotta, soha pártfogást, idegen segítséget nem keresett, sőt el sem fogadott; ha felajánlották: kitért előle, vagy visszautasította.

Tanulói életében otthonról anyagi támogatást alig nyert, de hiszen az enyedi kollégiumban, abban az áldott édes anyai gondoskodásban, a jeles növendékek úgyszólván soknemű segedelemben szoktak részesülni; azonban neki egyszer azt mondták: »neked nincs szükséged, mert akinek kell, az kér« és ő inkább nélkülözést szenvedett. De amit saját emberségéből, önálló munkássággal megszerezhetett, annak derekasan utána látott. Diák korában minden pályázaton övé volt a nyereség pálmája, még pedig kitűnő versenytársak felett. Ő nyerte meg a görög irodalmi, majd a héber nyelvtani, vegytani, jogtörténelmi és a teológiai kurzus mindkét évén a legjobb prédikációra kitűzött pályadíjakat.

Külföldi élete harmadik évében a híres Merxtől tanulta nagy szorgalommal az aethiop nyelvet. Merx biztatta, hogy Henoch-könyve aethiop szövegének bemutatása által szerezze meg a doktori diplomát. Az idegen típus nyomása tetemes költséggel járt volna.

Merx ajánlotta, hogy ír Magyarországra és pátronusokat szerez. Inkább lemondott a diplomáról.

Nehezen és későre lehetett rendes tanárrá. A méltatlan mellőzés önmagában is sértette, de önmagáért nem törődött vele, hanem időközben gyengéd érzelmekre gyuladt későbbi hitvese iránt, amit bizonytalan állásában még csak bevallani sem akart. Ekkor máiboldogság, sőt életkérdés lett volna ránézve a biztos állomás. És – tekintve ekkor már elért hírnevét – tán elég lett volna részéről egy lépés, egy szó az akadály elhárítására, amit a mai világban konvencionáliter aggodalom nélkül megtesznek az emberek. De ő nem tette meg. Sőt tanártársainak, legjobb barátainak is megtiltotta, hogy megtegyék. Inkább kockára tette élete boldogságát. Mint diákkorában: nélkülözött, de nem kért. Aztán el is jött az idő, midőn az egyházban nem volt többé ember, ki tovább is tagadni mertte volna tőle azt a helyet, amit olyan fényesen kiérdemelt.

Szelleme e kimagasló vonásának hű társa volt az a lankadatlan kitartással, vasszorgalommal párosult, szilárd, hajthatatlan *akarat*, melyből erejét méríté, mely pályáján gyermekkor óta fenntartá s nem engedé, hogy irányától akár csábításra, akár fenyegetésre valaha letérjen. És az akaratnak az a hajthatatlansága volt az a forrás, melyből folyt modorának némi oly vonása, ami nem mindig és nem mindenkinek tetszett. Keresztes sohasem tudta a mai világ tojástáncait járni, nem tanult meg alkudozni sem meggyőződéseiben, sem tetteiben, sem a tudományban. Amit rossznak tartott, azt egyenesen rossznak nevezte s nem leplezte nézetét a diplomácia sima szavaiba. Elnézést, engedékenységet nem gyakorolt sem a közéletben, sem a tanítványai magaviseletének és tanulásának megítélésében. De önmaga javára sem alkudott, le soha semmit. A munkában, kötelességteljesítésben saját magát sem kímélte. Még könnyítést sem fogadott el soha másoktól, inkább egészségét és életét emészette fel éveik sorain át makacs kitartással, hordozva a kétszeres terhet, csakhogy a tudományból, miket szükségesnek tartott és azok terjedelméből semmi el ne maradjon.

Valamivel gyengébb akarat a tanuló gyermekben és csakhamar az ekevassal cserélte volna fel az egy cipó mellett tanulmányozott kölcsönkönyveket; valamivel hajlíthatóbb kitarás a pályakezdő ifjában és a nehezen kiküzdött tanszék helyett régóta valamelyik templomi szószéken hirdethette volna az Úr igéjét; valamivel több elnézés és engedékenység a tanárban és a ref. papság akkori ifjabb nemze-

déke félannyit nem tudott volna a bibliából. Életében egyszer kedvezett és akarta könnyűvé tenni útját a szerencse. De ő azt is nehézre fordította. Midőn külföldre készült, megnyerte a jelentékeny utrecht-i stipendiumot és irányadó férfiak előre biztatták, hogy készüljön az exegézis tanszékére. Olyan szerencse és akkora kitüntetés, ami alig jutott még valakinek oly korán osztályrészül. Erre ő méltólag neki is feküdt – tán az okos határon is túlmenő szorgalommal – a készülésnek. Két év multán ugyanazon irányadó férfiak égisze alatt könnyen, akadály nélkül elfoglalhatta volna a számára előre előkészített helyet. De ő utrecht-i tartózkodásának már kezdetén átlátta, hogy némely – az alapos exegétának szükséges keleti nyelvekben – ott teljes kiképzést nem nyerhet. Ezért újra – túlságig vitt takarékoskodással – hozzákezdett pénzt kímélni, hogy még egy évet tölthessen Németországban a szir-éthióp és arab irodalom tanulmányozásában a *tübingai* és *lipcsei* egyetemeken. Két évig takarékoskodott, hogy még egy harmadik évig tanulhasson nélkülözések között. Aztán mikor három év múlva hazakerült, otthon egészen megváltozott világot talált. Segédtanárnak már egy évvel előbb meg volt választva, de alkalmazást csak a gimnázium ötödik osztályában nyert, hova abban az időben végzett teológusokat szoktak alkalmazni s hol azelőtt négy évvel ő is tanító volt. A theologian pedig csak nehéz küzdelem után bizatott rá egy tantárgy, a kezdőknek a *héber nyelvtan*, mit abban az időben az ifjak megszoktak oly kemény diónak tekinteni, hogy még csak kezüket sem nyújtják ki megtörésére, – nagyrésze még a betűkkel sem ismerkedett meg. Midőn az első év végén vizsgáztatott és pályázatot tartott, a leggyengébbek is otthonosak voltak a nyelv alaktanában s a jobb rész könnyűséggel fordította az ó-szövetség prózai darabjait. Ily eredmény elérésére nem volt elég az ő buzgalma; azt sem lehetett gondolni, hogy tantárgya, a zsidó grammatika iránt, tán csodaképen egyszerre valami nagy lelkesedés szállta volna meg az ifjakat, ide az a hajthatatlan szigor kellett, mit a kezdő tanár már az első alkalommal gyakorolt, amiből azután sem engedett soha; csakhogy gyakorlására hovatovább mindig kevesebb szükség lett, mert tanítványai lassankint nemcsak tudományt sajátítottak el tőle, hanem a tanulás és tudomány iránti kedvet, kötelesség-érzetet, kitaró akaratot, egyszóval: *jellemet*.

Két év múlva dr. Kovács Ödöntől átvett még pár tantárgyat s a Décsey Károly lemondásával üresedésbe jött állás végleges

betöltése is Keresztesre várt. Az általa előadott tudományokból valódi tudós gonddal terjedelmes vezérfonalakat készített s azokat évről évre, újra meg újra bővítette, alakította, át- meg átdolgozta, mindaddig, míg kihullott kezéből a toll. Fordításai, melyek a legszebbek közül is kimagaslanak az eredetivel való hűség, egyszerűség és fenség, törzsgyökeres magyarság és zengzetesség által: minden időben ékességei lesznek a vallásos irodalomnak. Csak példaképen iktatom ide a negyvenkettedik zsoltárból e sorokat:

Mért vagy olyan beteg, lelkem,
Mért vagy olyan csüggeteg,
Sorsod felett búbánatod
Miért jajgat, kesereg?
Bizzál, remélj Istenben,
Megsegít ő mindenben.
Fölzeng még a hálaének:
Idvességem Istenének!

Keresztes 1888 november 28-án hunyta le örök álmra szemeit. Kora halálát méltán siratta a kollégium tanári testülete és gyászolta

Keresztes József síremléke Nagyenyeden.

a magyar protestáns irodalom, melyeknek büszkesége volt s további munkálkodásától oly dús sikereket remélt!

Küzdelmes élete minden időben ragyogó példája lesz az erős akarat diadalának és annak, hogy a boldogság csak akkor érték, ha azt önmagunk szereztük meg magunknak. A melegséget és fényt nem másoktól kapta, mint a bolygó csillagok, hanem saját maga teremtette és fejlesztette magának, hogy aztán másokra is kiáradjon és áldásthozó legyen. Ezért lesz a Keresztes pályája örök példányképe a fölfelé törekvésnek, erős akaratnak, szorgalomnak és kötelességteljesítésnek, egyszersmind ékesen szóló bizonyosága az alapító fejedelem kultúrpolitikájának, ki – mint előbb említtem – a társadalom felfrissítését céltudatos nevelés által a nép rétegéből kívánta eszközölni, ahol romlatlan az őserő.

Mikor utolsót lobbant az isteni szikra, amely csodaszép fényével 42 évig világolt Keresztes József lelkében: sötét borulat szállott a kesergő nevelő édes Anyára s fátyolos arccal sokáig gyászolt és zokogott a magyar Múza. Ma már büszke biztatással mutat a csombordi kicsiny földműves hajléktól a teológiai professzori katedráig vezető útra és arra a glóriás sírhalomra, mely a nagyenyedi tanári sírkertben tudós professzor *Keresztes* hamvai fölött domborul...

Szilágyi Gyula.

1858 januárius 9 – 1898 januárius 18.

Született Kolozsvárt az 1855-ik évben, januárius 9-ik napján. Atyja könyvkötő volt és azok közé az önérzetes polgárok közé tartozott, kik nemesi származásuk tudatát gondosan ápolják, kiknél a családi címer, mint szent hagyomány, házuk legelőkelőbb helyén függ. A gyermekáldásban bőven részesült, kilenc gyermeke közül azonban csak *Gyula* és *Ida* nevű nővére maradt meg.

Gyulának második szülői háza a reformátusok *kolozsvári* kollégiuma volt. 1860 szeptemberében adták be ennek elemi iskolájába. Ott végezte az összes elemi és gimnáziumi osztályokat. Ott tette le az érettségi vizsgálatot *kitűnő* fokozattal. Különben egész tanulói pályáján mindig eminens volt s osztályának vezérlő tanulói közé tartozott. Tanulótársai, főleg a klasszikus nyelvekben, mindig kész támogatót, korrepetitort találtak benne. Jutalmát megtalálta ragaszkodásukban és szeretetükben, de az anyagi haszon sem maradt el, mert a jobbmódú s főleg a főúri szülők mindig szívesen látták házukból gyermekeik társaságában a megismerő külső szellemi, eremes hit s ismerve Szegedy sorsát, gyakorlati megjutalmazták. Ekképen már gyermekkorában mintegy vérebe ment a később választott pálya iránti szeretet.

E tulajdonságai mellett természetesen tanárainak is egyik legkedveltebb tanítványa volt. Jól megérdemelt szeretetük révén bőven részesült az intézet jótéteményeiben. A diákosztályokban mint magántanítót a legvagyonosabb és legelőkelőbb szülők gyermekei környékeztek. Az így nyert szép jövedelem módot adott a szerető gyermeknek, hogy elaggott és keresetükben is megfogyatkozott szüleit, testvérét segíthesse, ami neki végtelen nagy lelki gyönyörűséget szerzett. Sokszor mondta, hogy milyen kimondhatatlanul jóleső érzés járta át egész valóját, mikor *először* adhatott azoknak, akiknek – Isten után – a legtöbbet köszönhetett.

Gimnáziumi tanulmányainak befejezése után, 1872-ben – követve tanulókorából származó hajlamát – a kolozsvári egyetemen a klasszika-filológiai szakra iratkozott. Itt előbb mint állami ösztöndíjas, a tanárképzőnek rendkívüli, majd tanárképzői ösztöndíjjal rendes tagja volt. Az egyetemi élet eredményeit összegező végbizonyítvány a legszorgalmasabb, legjelesebb növendékek egyikének vallja.

Az oktatás és nevelés munkájához szító erős hajlamának kielégítésére egyetemi tanulmányai folyamán is bő alkalma nyílt abban az intézetben, mely őt felnevelte és az életpálya kivívására képessé tette. 1873 áprilisától 1876 júniusáig, mint szak- és magántanító, ismét a kolozsvári református kollégium falai közé kerül. Ily módon nála a tanárképzés a legtermészetesebb úton, az *elmélet* és *gyakorlat* együtthaladásával történt. Az anyaintézet is nemcsak az alapműveltséget adta meg neki, hanem visszahívta édes otthonába, hogy az életpályára érlelésben is munkatársa legyen a magasabb testvérnek, az *egyetemnek*. De másfelől ez a körülmény egyesítette benne oly szerencsésen a kálvinista professzor típusát a mintaszerű állami tanárral.

Egyetemi tanulmányainak végeztével azon melegében hozzálátott tanári vizsgálataihoz. 1876 júniusában már kezében volt a tanári oklevél. Az alig 21 éves ifjú teljes felszereléssel indulhatott a küzdelmes életpályára, amelyet egy hónap múlva a *nagyszombeni* állami gimnázium egyik klasszika-filológiai katedráján – állami kinevezés alapján – meg is kezdett. A munkára, küzdelemre edzett tanárnak mindjárt életbelépésénél olyan küzdőtere nyílt, amely őt valóságos misszionárussá avatta. Az a feladat várt reá és vele egyidőben kinevezett két tanártársára, hogy azt az intézetet, melyet a *Bach*-korszak éppen a németesítés céljából alapított, megmagyaro-

sítsák s az ottani és a nagyon gyér vidéki magyarság megmentéséért. A vezéri zászló a Szilágyi Gyula kezében volt. Hogy a nehéz feladat nemcsak mulékony és gyorsan ellobbanó buzgalommal, hanem céltudatos, erős elhatározással és számottevő' eredménnyel haladott lépésről lépésre a valóság felé, a többek között mutatja a nemzetiségi sajtó többször ismételt heves támadása, ami csak fokozta az immár erőrekapott üdvös áramlat hatását. Szilágyi Gyula nagyszebeni tanársága éppen a legküzdelmesebb évekre esik, mikor a német nyelv és szellem végső erőfeszítéseit kellett úgy elnyomni, hogy többé föl ne támadhasson. Erre büszke is volt. Általában nem szerette emlegetni a tevékenységében elért eredményeket, de erre mindig bizonyos diadalérzettel emlékezett vissza. Erős hazafiúi érzése legyőzte szerénységét.

De nemcsak az intézet szellemének átalakításában hagyott maradandó nyomokat az ő munkássága, nemcsak a nevelés és tanítás feladatait teljesítette mintaszerűen, hanem benne volt szóval és tettel a tanári karnak minden olyan tevékenységében, amelyben a tanári hivatás és működés már nemcsak egyazon intézet falai közt érvényesül, hanem általánosan is hasznosítható eredményekkel viszi előbbre azt az ügyet, amelynek fejlesztésére vállalkozott. Nagy része volt az ismeretközlésnek abban a nemében is, mellyel a tanárok egymásra és a közoktatásra hatnak. Már a kolozsvári kollégiumban több tanújelét adta a könyvtárkezelési és rendezési ügyességének s úgy a nagyszebeni gimnázium, valamint később az enyedi kollégium nagy könyvtára is alig méltányolható hasznát látta Szilágyi Gyula szakszerű hozzáértésének.

Ő kezdte meg Nagyszebenben és tette rendszeressé Enyeden is az *iffúsági kirándulásokat*, a szemléltető oktatásnak legközvetlenebb és testet-lelket egyaránt üdítő nemét. Ez az ő közvetlenséget kereső lényének – úgyszólván – természetes kifolyása volt. Nála minden ilyen kirándulás egy-egy kedves és minden ízében alapos *tanulmány* volt. Mikor tanítványait vezette, a megismerésre kiszemelt helynek minden tanulságos és érdekes részét leolvasta, lelkükbe véste, emlékeztetéssé tette.

Nem csoda tehát, ha ennyi buzgalommal és sikerrel gyakorolt tanári működése hamar feléje terelte a külső társadalom figyelmét is” ha az is igyekezett kivenni a maga részét abból a nemes buzgóságból és munkaszeretetből. Elévülhetetlen érdemeket szerzett a nagyszebeni csekély számú magyarság együtt-tartásában, erőinek foko-

zásában. A magyar daloskör felvirágoztatása kizárólag az ő érdeme. Éppen oly kedves és bálás emlékezet őrzi nevét a szebeni református egyházközségben és egyházmegyében is, amelynek jegyzője, tanácsosa és tanácsbírája volt, sőt a nemzeti ügy lelkes ápolása mellett, az idegenajkú megyében is, viselte a *tanügyi előadó* tiszteletét.

Mindezekből méltán lehetne azt következtetni, hogy az idegenajkúak gyűlöltek, mint valami nemzetiségfalo kuruc magyart. De ellenkezőleg, több ízben volt alkalma az akkor alig 24 éves Szilágyinak úgy a városi hatóság, valamint a társadalmi egyesületek részéről is felkérve és megbízva *hivatalosan* is meg-megcsillogatni fényes tehetségét s hovatovább kedveltebbé tenni az általános rokonszenvnek örvendhető, köztisztületben álló egyéniségét. Tanári pályáján is elért sikereit nagy részben e kiválóan finom tapintatának köszönhetette.

1882-ben, a Mihályi professzor tanszékének megosztásával, egy klasszika-filológiai tanszék is betöltésre várt. Erre az állásra az egyházkerületi közgyűlés – csaknem egyhangú szavazással – ültette Szilágyi Gyulát a tanári székbe. Olyan időben került Enyedre, amikor a gimnáziumi tanítás tervének átalakítása az államnál a megvalósulás napirendjén volt s ennek szükségességét a felekezeti körökben is mindenki érezte. A teljesen elavult osztályrendszert, az *egy ember* mintájára nevelést, jóformán már ott is a *szakrendszer* váltotta fel. A régi rendszer mellett a tanuló legfennebb a *két felső* osztályban válogathatott a mintaképekben. Csakhogy addig az ideig az osztálytanító, különösen ha több évig vezetett egy osztályt, teljesen a maga képére nevelhette tanítványainak gondolkozásmódját és érzületét. Szerencse volt, ha a mintakép mindazokkal a kellékekkel rendelkezett, amelyek az ifjúság szellemi és erkölcsi képzésére alkalmasok és szükségesek. Szilágyi Gyula előtt Enyednek egyetlen olyan tanára sem volt, aki teljesen kívül állhatott volna a régi hagyományok befolyásán. Bizonyos mértékig még a legmodernebbeket is kötötte a kegyelet. Szilágyi ezeket csak hírből, vagy osztálytanító korából ismerte. Ellenben az új irányzat, az *élet követelményeivel* is számotvető *szakrendszer*, a tanuló tehetségeinek lehetőleg többoldalú kifejtése megterhelés nélkül: nagyszzebeni tanársága alatt – majdnem véérébe ment. Enyeden is hamar hódított s a hagyományok nyűgeiből amúgy is bontakozni kezdő tanártársaival karöltve, gyorsan hozzászoktatták az intézet vezetését az új csapáson járáshoz, közelebb hozták az államhoz, illetőleg rést ütöttek azon a

kínai falon, amely a felekezeti nevelést az államtól eddig *elzárta*. Szilágyi döntötte meg azt a régi s éppen nem üdvös hagyományt, hogy a rendes tanárnak nem egyezik a méltóságával *alsóbb osztályokban tanítani* s ennek ellentétét, hogy segéd- vagy helyttestanár felsőbb osztályokban nem taníthat, akármilyen képes is arra. Es ez a helyes pedagógiai elv a gimnáziumi nevelés szervezetében egészségesebb vérkeringést és a tanároknak változatosabb munkakört teremtett. Kitértek az intézet szellemi életnek eladdig csukott ablakai, zárva tartott ajtóit s friss levegő, pezsdülő életre keltő áramlat forgószele váltotta fel a fülledt légkört. Az erdélyrészi reformátusok tanügyének intézésében alig volt nevezetesebb mozzanat, vagy újítás, melynek előkészítésében Szilágyinak része nem lett volna.

A pénz- és vagyonyügyi kérdésekben különösen szaktekintély volt s e tekintetben is végtelen sokat használt az enyedi kollégiumnak. Örömmel működött mindenütt, ahová a közbizalom elhívta s valamennyiben a főmunkát vállalta magára. Idejét, életerejét nem kímélve, minden irányban alapos vizsgálatra épített jelentéseket szerkesztett bármely bonyolult ügyben. Az enyedi kollégium sajátos vagyoni viszonyainak vezetését külön utasításban kellett szabályozni s azt az *utasítást* is Szilágyi Gyula szerkesztette és azt, mint inspektor-professzor, kilenc éven keresztül, maga-magán ki is próbálta. Ugyanő szerkesztette 1899-ben s a legújabb fergeteges időnkig fennállott ügyvédi utasítást is, egyszóval: az ingatlanok jövedelmét fokozó, ősz-termőerejét óvó intézkedésekben gondos és lelkiismeretes kezének nyomai mindenütt meglátszanak.

A kollégium vagyonyügyeinek intézésére különösen a báró *Splénxi* Henrik jószágigazgató halálával nyílt újabb alkalma, 1893-ban, amikor a jószágigazgatói állás betöltéséig az Elöljáróság rábizta e tisztelet. A vagyonyügyek intézésére azután is nagy befolyást gyakorolt szavának, tanácsának mindig nyomós, mélyreható súlyával s véleményének a legkényesebb kérdések tisztázásában nem egyszer döntő hatása volt.

Mindezek mellett még tudott elég időt és erőt fordítani egy másik, éppen olyan nagy munkára: a főiskola *könyvtárának* rendbehozására. Ez a nagy kincs azelőtt, főleg a helyszűke miatt, inkább felhalmozott anyag, mint rendezett és könnyen használható gyűjtemény volt. A Szilágyi avatott kezében, az új épület tágas helyiségében, egy év alatt, rendszeresen kezelhető, könnyen hozzá-

férhető könyvtárrá változott. 1890-ben annak felügyeletével és kezelésével is őt bízta meg az előljáróság. A gyarapítására szánt tekintélyes összeg okos felhasználásával minden évben beszerzett legalább egyet a ritkább és magasabb árú művekből is. Most ez a könyvtár nem igen áll hátrább annál, melyet az 1848-iki zivatar elpusztított, sem értékben, sem a művek számában.

Az erőpazarlásig fokozott munkásság még az övénel erősebb szervezetet is megviselte volna, az övét valósággal megrendítette s majdnem sürgetőleg figyelmeztette a pihenés szükségére. De az előljáróság bizalmát sokkal inkább magára szoktatta, semhogy az újabb megbízások elől kiterhetett volna, főképen olyan feladatokban, amelyeknek sikeres megoldását és tovább vezetését leginkább az ő kipróbált munkaszeretetétől és szakavatottságától lehetett várni.

Ilyen feladat volt az 1895-ben – lemondás folytán – megürült gimnáziumi igazgatóság betöltése, amikor a Bethlen-kollégium szervezeti egysége ellen indított áramlatokból majdnem biztosan lehetett következtetni, hogy az intézet többi alkotó részével, alapítása óta mindig szerves kapcsolatban állott teológiai akadémia rövid időn megszűnik s a csonkán megmaradó részt egészen más alapokon, más terv szerint, de nagy körültekintéssel kell majd átszervezni s az új helyzetbe átvezetni, hogy a vivisectió okozta mély sebet – amennyire csak lehetséges – be lehessen hegeszteni. Éppen a helyzet nehézségének hangoztatásával volt rábíráható *Szilágyi Gyula*, hogy e komoly feladatra, megrongált egészségi állapota mellett is, vállalkozzék.

Igazgatói működése alig két és fél évre terjedett, de tényleg már 1897 őszén megszűnt. Ekkor már a romboló kór teljesen erőt vett meggyöngült szervezetén s még így is ő végezte az igazgatói teendők egyik legnehezebb részét, a beiratást, melynek végeztével szabadságot kapott egészsége helyreállítására, voltaképen a hosszú haldoklásra. De ezalatt sem tette félre hivatásával járó gondjait. Sűrűen ellátogató barátjaival folytatott beszélgetéseiben, amikor egy-egy órára el tudta hallgattatni borús sejtelmeit, mindig az intézet érdekei képezték a főtárgyat. Voltak pillanatai, amikor megvillant lelkében az életreménynek egy-egy halvány sugara s ilyenkor a jó kedv és enyelgő tréfa is megejtette a gyötrelmek éberségét. Majd a családjá jövőjéért, nejjéért, öt gyermekéért töprengő atyai szív küzdelme fojtott el minden más érzést. Mindaz, ami fáj, ami szívet marcangol, ami az elhaló remény utolsó jaj kiáltását sikoltja

fülünkbe, ami ízekre tépi a részvevő lelkeket: egyesült ama borzalmas éjszakán, amikor magához szólítá szeretteit, barátait: értelmének világa fel-fellobbant, meg kialudni látszott, vagy erős fényt lövelt a múlt homályába, mint sötét, zivataros éjben a villám, hogy még egyszer föltárja előtte mindazt, ami neki örömet vagy fájdalmat okozott, mindazt, amit el kellett veszítenie. 1898 januárius 18-án reggel borult el életének világa. Az utolsó nagy pillanatkor a csendes lelki béke áradott el arcán s minden rázkódás nélkül vezette át – a negyvenhárom éves férfiút – az örök nyugalomba.

Szilágyinak eleven észjárása, mindent a maga súlya és természete szerint mérlegelő tapintata, széleskörű tudományos műveltsége nemcsak szaktárgyaiban, hanem általánosan is kiválóan alkalmassá tették a gyermeki léleknek a korához mért és azt könnyen fel is dolgozható ismeretek nyújtására.

A különféle tudományszakok becsülése és méltatása mellett a klasszikus műveltséget annyira elsajátította s abban olyan éles szemmel fel tudta fedezni azokat a mozzanatokat, jelenségeket, amelyekkel a messze ókor és a jelen közti nagy hézagot ki lehet tölteni, hogy tanítványai a klasszikus íróknál rajzolt világba, a képzelő erő minden nagyobb megerőltetése nélkül, bele tudták élni magukat. Legkedvesebb költője – mint ő szokta mondani – a »jó öreg« *Homeros* volt. Vele olyan szoros barátságra lépett, hogy egy-egy találó idézet alakjában élete minden körülményei között kikérte tanácsát; világát annyira kiismerte, tanítványait olyan biztosan kalauzolta benne, mintha csak kirándulásra vezette volna őket. Értette a tanítás közvetlenségének azt a ritka művészetét, hogy miként kell tárgyának tartalmát, szereplő személyeit megéleveníteni, sőt meg is idézni, a távolít közel hozni és a multat a jelenbe varázsolni. Azok közé a ritkuló klasszikus tanárok közé tartozott, akik, mikor haladottabb tanítványaikkal egyik-másik ünnepélyes alkalommal – pl. az érettségi vizsgálati lakomákon – vidám együttlétben mulatnak, *latin*, vagy éppen *görög* nyelven mondják el tanítványaikhoz intézett búcsúszavukat. Szilágyi Gyula ezt mindig szép, klasszikus nyelvezetű felköszöntőkben tette meg.

Mindezekben, magas értelmi képessége mellett, nagy segítségére volt ritka jó emlékező tehetsége. Valóságos élő krónikája volt nemcsak a tárgyai megvilágítására szükséges adatoknak, hanem mindannak, ami tanári működése alatt az intézetben előfordult. Adatszerűen ismerte nemcsak a saját családjának és rokonainak, hanem

a vele jó barátságban álló családoknak életében előfordult nevezetesebb mozzanatokát. Sokszor megtörtént, hogy az ismeretségi körében történt családi események évfordulóját hamarabb és pontosabban megmondta, mint maguk az érdekeltek.

A kollégium érdekeiért vívott nyílt és férfias küzdelmeiért sokáig fenn kell maradnia a Szilágyi Gyula emlékezetének, habár az ő gyenge idegzete nem igen bírta az áldatlan hosszú harcokat, amelyeknek a legnehezebb sebesültjük: maga a Bethlen-kollégium s halottjaik közé néhány legjelesebb tanára került.

Lelke megbomlott egyensúlyának helyreállítását szeretett és szerető családja körében kereste és találta föl, abban a kis világban.

Szilágyi Gyula sírja Nagyenyeden.

amelynek napja ő volt s amelynek minden tagja, mint megannyi bolygó, körülötte forgott, őt megértette és viszonzta szívének minden érzelmét, lelkének minden gondolatát. Ebben a családi körben éledett melegség, szívének ez az áldott verőfénye kiáradott a társadalmi élet arra a rétegére is, amelyben hivatalán kívül élt.

De volt még egy világa, ahol arcának bornlatát derültté varázsolták és redőit simára mosolyogták a föld szelíd, szép leányai, a kerti virágok: az illatozó violák és rezedák, lengedező sugár liliomok, harmatozó rózsák. . .

Gyakran láttam – hazafelé menet vagy jövet alkalmával – birodalmában, a Magyar-utca végén levő, barnára olajozott, tekintélyes nagyságú házának szépen gondozott kertjében szép, magas-termetű alakját a méhes körül, a virágok között kertészkedni foglalatkoskodni.

Ezek a hervatag virágok és a körülöttük zümmögő, döngicsélő méhikék tanígták az ők titkos beszédjükkel a filológust – bölcseségre: – csak *hervadásig* tart az illat, a szín, a méz, a báj . . . Csak a fagyos szellő leheletéig gyűjthetsz és szorgalmaskodhatsz s akkor is – oh hányszor üresen maradnak kaptárjaid, vagy más emésztí meg munkád gyümölcseit . . . És eljön a korai lombhullás s zöld erdő harmatát, piros csizmád nyomát: hóval lepi be a tél . . .

Jó Szilágyi Gyula, egykori kedves professzorom te csak álmodj tovább is soha el nem múló tavaszról, zümmögő méhecskékről s a föld örök szép, mosolygó, szelíd leányairól –: kerted virágairól!

Mi az avart járjuk.

Bartha Zsigmond.

1855-1925.

Nem egészen egy évvel azelőtt, hogy az erdélyi egyházkerület főpapja Nagy Károly, elkísérte utolsó útján egykori mesterét, Bartha Zsigmondot,” az egyház egyik legbecsületesebb szolgáját, – mikor a temető oldalán elhaladva, tekintete a tavaszi napfényben tündöklő Marosmentén végig a ködös távolban, a *fogarasi* és *szebeni* havasok hófedte csúcsain révedezett –: feltört kebléből a sóhajtás: Oh, milyen szép ország ez az Erdély! Vájjon felébredt-e a főpásztor lelkében a sejtelen, hogy nemsokára egy szebb, békésebb és örökkévaló országnak lesz lakója ő is?! Mikor az Órhegy sárga agyag-göröngyei dübörögve hullottak a megtört testet rejtő koporsóra, vájjon nem döbrent-e szívébe a Házsongárd árnyas fái alatt örök pihenést kínáló föld szava? Az elmúlt idő hány kedves emléke, az élet egykor nagyinak, de az idő távlatából most már kicsinynek tetsző – mennyi harca újulhatott fel elméjében, míg a szép múlt egyik előtte annyira tisztelt, szeretettel szívébe zárt alakját fonták körül gondolatai.

Mindketten egybe voltak forrva a Bethlen-kollégiummal, mindkettőjüknek – távolról ideszakadt, melegszívű, éleselméjű, acélos akaraterejű gyermekeknek – második édes anyjává lett. Mindkettő emlékét szeretettel, kegyelettel őrzi és eleveníti fel.

Amikor 17 évvel ezelőtt e helyen a Bartha Zsigmond örökét átvettem-írja emlékbeszédében Dóczy Ferenc kollégiumi tanár – ifjú szívében önkéntelenül felmerült a kétség, vajjon ezt a nagy úrt, amelyet távozása után ennek az intézetnek életében hagyni fog, lesz-e erőm, tehetségem, bátorságom betölteni? Pedig akkor még csak inkább sejtettem, mintsem tudtam, hogy ki volt és mi volt ő e kollégiumra nézve. Négy gondtalan boldog esztendő eltelt alatt alig volt ok és alkalom arra, hogy személyének nagysága, súlya felől tájékozódjam. Csak mikor megnehezülni kezdett felettünk az idők járása, mikor az örökség nemcsak a tanügy, hanem egyéb téren is munkába szólított, mikor a nyugalombavonulás után a tényleges szolgálatnál nehezebb feladatok teljesítésére *önként* és *szíve szerint* felajánlotta még mindig nagy tetterejét, mikor naponkint reggeltől estig láttam őt munkálkodni, tapasztaltam rengeteg ismeretét, kifogyhatatlan ügybuzgóságát, páratlan türelmét, odaadását, gondoskodását, nemes szívének percről percre való megnyilatkozását: akkor tárult fel előttem az az ember, akinek legendás alakja addig csak hírből jutott hozzám. Akkor láttam, mit kíván a protestáns kálvinista intézet az ő szolgájától, akkor ismertem meg, milyen felemelő a csendes, zajtalan, de nyugodt lelkiismerettel, odaadó buzgósággal végzett munkálkodás.

Amit személyes tapasztalat bennem bizonyossággá érlett, annak alapját a múltba mélyen nyúló és messze szétágazó gyökérezet képezi. A gyökér erdélyi földben, az erdélyi föld szívében vette eredetét, *Harasztoson*, egy tordaaranyosmegyei kicsiny faluban, ahol annyi más mellett a *Bartha*-család volt az egyik termő fa. Az egyszerű család fáján 1855-ben új gyümölcs termett. Egy erős testalkatú, eleven eszű, inkább befelé, önmagába néző, tépelődő lelkű fiúcska; társait inkább kerülő, mint kereső, -játék helyett gondolatokba merülő.

A gyermekévek alig múltak el, már elhagyja otthonát, hogy mint *második elemista* belépjen abba az intézetbe, amellyel a belépés percétől kezdve: élete egybeforr. Az iskolában is megtartja alaptermészetét. Az ifjak hajlékonyságot, gyors mozgást, testi ügyességet igénylő szórakozásait kerüli, mert – saját kijelentése szerint - már akkor sem hajlott a dereka. A szabad időt tanulmányai szorgalmas elvégzésére, társainak segítségnyújtására használja fel. Jó szíve megesik a gyengébb tehetségűn és ha az hozzáfordul: készséggel magyaráz neki mindaddig, míg végre derengeni kezd, majd

teljes világosság támad a gyenge koponyában. Mások tanítása vele a rendesnél jobban is megtanultatja a leckét s még ő hálás azért, hogy másokon segítve, alaposabb, maradandóbb ismeretet szerezhetsen.

Az enyedi kollégium elvégzése után minden tárgyból *kitűnő* eredménnyel 1875-ben érettségi vizsgálatot tesz és módjában áll tehetsége szerint a kolozsvári egyetemen kedvenc tárgyait: a matematikát és fizikát hallgatni, azoknak igazságaiba elmerülni és olyan alapos képzést szerezni az 1875 76-tól 1878 79-ig terjedő esztendőekben, amely lehetővé teszi számára e tárgyak terén a további tudományos kutatást. Egyetemi évei végeztével, az 1879/80. tanévben, a tanári oklevelet *dicséretes* fokozattal megszerezvén: visszatér a Bethlen-kollégiumba és hat és fél éven át, mint segédtanár, két és fél éven át mint helyettes tanár, a gimnázium és tanítóképző osztályaiban, a szakjába tartozó összes tantárgyakat a legszebb sikerrel tanítja. A természettani gyűjteményt, mint helyettes tanár, három éven át mintaszerűen és teljes szakértelemmel kezeli; négy éven át, mint *contra* és senior (1880-1884-ig) a bennlakási rendet kiváló eréllyel, pontossággal és szembetűnő sikerrel biztosítja. A főiskolai levéltár rendezésében és rendbentartásában *hét* éven át jelentékeny és előjárósági elismerésre méltított része van. Mint helyettes tanár, az előjárósági jegyzői tisztelet viselvén, e megbízatásnak is egész odaadással felelt meg.

Ilyen minősítés alapján – rendes tanári állásokra – benyújtott sikertelen pályázatok után, az 1888. évi őszi egyházkerületi közgyűlés a Bethlen-kollégium főgimnáziumához rendes tanárrá választja, a mennyiségtan-természettani tanszékre. Mint rendes tanár tovább folytatja a munkát, a tanítványok egész seregét bocsátván útra, tanári működésének még hátralevő húsz esztendeje alatt.

Ezt az időt nemcsak az ismeretek közlésére, az ifjak naponkinti nevelésére fordítja, hanem mint a természettani szertárnak egyhuzamban 24 éven át (1885-1908-ig) kezelője: a legmodernebbül rendez be azt és nemcsak az iskolában, hanem szabad liceumban tartott előadásai során, a felnőttek oktatásánál is felhasználja a természettudomány újabb haladásának ismertetésével kapcsolatosan a szemléltetés céljára.

Tanítványai tisztelettel, sokszor félelemmel, de már az iskolában és különösen onnan kikerülve, mindig szeretettel viseltettek iránta. Amennyire szigorú és kérlelhetetlen volt a hanyag, léha, nagy elfog-

laltságát kihasználva, őt kijátszani akaró növendékek iránt: éppen olyan szerető atyai szíve volt azokkal szemben, akik bizalommal csüggték rajta, figyelemmel kísérték tanítását, vagy jóindulatára rászorultak.

Az előbbinek bizonyossága az egyik (1901. évi) érettségi vizsgálat eredménye, amikor a VIII. osztályos ifjak egy része előbbrevalónak tartva a Magyar-utcán való sétálgatást, mint a matematika-fizikai órákon való pontos megjelenést: az osztályvizsgálatot tett 34 tanuló közül csak 17-nek sikerült átmenni az érettségi vizsgálaton.

Az utóbbira vonatkozó számos példa közül csak néhányat említünk meg:

Egy szászsebesi szász szülő célszerűnek látta gyermekével a magyar nyelvet elsajátíttatni. Legalkalmasabbnak kínálkozott erre a célra a Bethlen-kollégium. Bevitte tehát nagyobbacska fiát. A fiú nagyon törhette a magyar nyelvet, mert az első fizikai felelete alkalmával az egész osztály hatalmas hahotára fakadt. A tanár megőrizve komolyságát és higgadságát, az osztályt előbb rendre-utasította, azután a felelőhöz néhány megnyerő, biztató szót intézett s az eredmény; a felelő két év alatt teljesen megtanult magyarul s ez eset után 25 esztendővel – megemlékezvén e jelenetről - alapítványt tett olyan szász anyanyelvű Bethlen-kollégiumi tanulók részére, akik a magyar nyelvben a legnagyobb előhaladást tanúsítják s ennek eredményeképen a magyar-szász barátságot munkálni hivatottak lesznek.

Hogy mennyire nem volt elfogult saját tárgyaival szemben, mennyire meg tudta érteni és méltányolni, hogy nem lehet mindenkinek minden iránt egyformán fogékony lelke, annak bizonyossága az a tény, hogy az olyan tanulót, aki egyebekben, vagy legalább néhány tárgyban kiváló volt, de a reáltudományoknak általa tanított két ága iránt hajlamot nem mutatott, pályáján sohasem akasztotta meg, sőt kegyesen elnézte, ha az illető nem éppen megengedett módon segített magán, csupán annyit jegyezvén meg öngazolásul a dolgozat javítása alkalmával: X úr, a szomszédja Y úr itt elvettette a feladatot.

De más tanár részéről sem szerette a felette való igazságságot, még kevésbé az elfogultságot. Egy növendék minden tárgyból jeles eredménnyel tett magánvizsgálatot, azonban egy tárgyból elbukván, javítóvizsgálatra utasított. A javítóvizsgálat ideje szeptember hóban érkezett s a tanuló rettenetes félelmek között

készült előállani. mert annál többet már úgy sem tudhatott, mint amennyit az év végén tudott. Bartha Zsigmond látva a növendék sápadt arcát, remegő ajakát: hozzáment és csak annyit mondott: Ne féljen, én leszek a vizsgálobizottság elnökei. A javítóvizsgálat jóra sikerült.

Tanítványai érdekében még saját meggyőződésén is képes volt erőt venni. Egyik tanuló megsértette a bennlakási rendet és szembe szállt a seniorral. amikor emiatt az felelősségre vonta. A senior jelentést tett a rector-professzornak, aki a fegyelmi vétség elbírálása végett tanári székét hívott egybe és példás büntetést helyezett kilátásba a senior előtt. A tanári székhez a fegyelmi ügyben beterveztett javaslat súlyos büntetést tartalmazott. Minthogy a javaslat mellett és az ellene beadott szavazatok száma egyenlő volt, az elnöklő rector-professzornak kellett döntenie. Az elnök a javaslat ellen szavazott s a bűnös enyhe büntetést kapott. Amikor a senior méltatlankodva kérdezte meg a rector-t: hogyan szavazhatott a I avaslat ellen, hiszen előtte éppen az ellenkezőről tett ígéretet, Bartha Zsigmond csak ennyit felelt: Kedves Kolléga úr, a Votuin-Minerve csak felmentő lehet.

Nem csodálatos tehát, ha valahányszor régi tanítványaival találkozott, az egykori tanár és a névszerint szólított tanítvány olyan szeretettel közeledtek egymáshoz, amelyről rögtön fel lehetett ismerni, hogy az olyan mélyen gyökerezett, olyan erős szálakkal fűzte össze a találkozókat, hogy az élet vihara, az élet gondja, az élet megpróbáltatása sem volt képes azt kitépni, elszakítani, kiirtani.

S Bartha Zsigmond képes volt erre a tanító-nevelői munkára akkor is és azalatt is, mikor és ami alatt a kollégium vagyongyűjeinek gondja-terhe nyugodott a vállán.

1894 óta az intézettől való ideiglenes megválásáig, 14 éven át volt szakadatlanul a gazdasági ügyek felügyelője s ez idő alatt két ízben helyettes jószágigazgatója.

Előbbi ügykörét, amelyhez a seniori, előlj árosági-jegyzői, levéltárosi, díjkezelői állások képezték a lépcsőt, nemcsak a szabályzatban előírt ellenőrzés által kívánta betölteni, de mint a kollégium gazdasági vérkeringés egész folyamát ismerő és különösen a kollégium vagyongyűjeire. a vagyon érintetlenségeire a legapróbb részletekig féltékenyen és lelkiismeretesen örökös ember, kötelességének ismerte minden alkalommal a kis és nagy kérdésekbe való teljes elmerülést, a fel-feltűnő ügyeknek minden oldalról való megismerését és az abban

intézkedni hivatott testület előtt sok nappalón és éjszakán keresztül szakadatlanul folytatott munka árán készített előterjesztés útján való megismertetését. Ennek az emberfeletti munkának az eredménye mutatkozott nemcsak a jogi kérdésekben, mint amilyenek voltak az adóslevelek, úrbéri kárpótlási kötvények, a regálépör, korcsma-arányosítási ügyek, zsellérrelki adományok tisztázása, – hanem a kollégium vagyonának tetemes gyarapodásában. Azon a téren, ahol mint inspector-professornak döntő szerepe volt, a költségvetések készítésében olyan mesternek mutatkozott, amilyen előtte aligha volt valaki. Mikor hivatalát elfoglalta, a napi kiadások fedezetén kívül másról nem történt gondoskodás és 14 év múlva tartalék- és nyugdíjalapok növelésére évi 14.000 K szolgál. Ugyanezen idő alatt a kollégium tőkegyarapodása egynegyedmillió koronát tett ki. Természetes dolognak tartotta, hogy a kollégiumi vagyon növelése előtt minden személyi érdeknek háttérbe kell vonulnia. Ez jutott kifejezésre az 1894. évi nyugdíjtörvény végrehajtása alkalmával, mikor 17.000 koronával váltotta meg a tanárok lemondása rendén a jogutódaikat megillető 54.000 koronát. Megszüntette a tanárok, tisztviselők, azután a papok, kántorok fajárandóságát, megváltván azt az akkori értékben. Az erdélyrészi tanárok özvegy-árva gyám-intézetének feloszlásával megalakítja a gazdasági tisztviselők nyugdíjalapját,- elismeri azonban, hogy ezekben az eredményekben a tanártársai áldozatkészsége és a kollégium iránti rajongó szeretete követeli magának az oroszlánrészt. Ha a kollégium vagyonügyi és az igazság úgy követelték, a jogrendet nem sérthette meg sem az állam, sem pénztáros, sem ügyvéd büntetlenül, de mindenik kénytelen volt a napfényre került igazságot elismerni, hibáját helyrehozni, mulasztását pótolni. A kollégium vagyonának legbiztosabb elhelyezését a *földbirtokban* látta, ezért volt rajta – minden gáncs ellenére – s az ellenáramlással szemben kitartó küzdelemmel azon, hogyha valahol, a kollégium birtokának szomszédságában *eladó* föld volt: azt megszerezte. Négy községben nyolc tulajdonostól 2200 hold területet szerzett meg, félmillió koronáért. A már tulajdonában volt és újonnan szerzett birtokokon, mint jószágigazgató, kiváló gondot fordított a gazdasági épületek karbantartására. Ezen a téren érte szolgálata végén mindenki ámulatára az a meglepetés, hogy felsőbb hatósága *szabálytalanságok* és a hivatalos hatalommal való visszaélés címén fegyelmi eljárás alá vonta s igazolásra szólította fel. E tény mélyen leverte. Az egyházkerületi bíróság

elnökségéhez igazoló iratának betérjesztésére haladéknak engedélyezése iránt beadott kérésében írja: »Megrendült hittel kérdem magamtól, hát érdemes-e egy emberöltőn át odaadó, önfeláldozó munkássággal, lelkiismeretes becsületességgel szolgálni anyaszentegyházunk magasrendű érdekeit, hogy pályámnak végén aztán töviskoronával bocsátassak útra? Az elnökség a kérésnek helyt adott, egyfelől, mert a megzavart lelkiállapotnak, a megbántott akarat erőnek időt kellett engedni, hogy egyensúlyát és rugalmasságát visszanyerje, másfelől, mert a hivatalos halaszthatatlan teendők, amelyek hivatala átadásával kapcsolatosan jártak: idejét teljesen lefoglalták. Igazolói irata alapján a bíróság a vád és következményei alól felmentette, mert hibája túlbuzgóságból eredt s mert »a Bethlen-kollégium szolgálatában eltöltött egész élete a kollégium iránti odaadó munkásság egész sorozata volt«.

Eme nemcsak felmentő, de a töviskoszorút babérkoszorúval helyettesítő ítélet után az 1908. évben tartott évváró beszédében »nyugodtan« teszi le az inspector-professzori, jószágigazgatói s az utolsó két év alatt viselt rector-professzori tiszteletet, hogy a hatalmas és csak kiválasztottak által elbíráható munka után a jól megérdemelt nyugalomba vonulhasson és saját dolgainak, mindennekfelett pedig .szeretett családjának élhessen.

Eddig erre, minthogy a kollégiumon kívül élénk részt vett a közigazgatásban mint városi képviselőtestületi, megyei törvényhatósági bizottsági tag, az egyházi életben mint egyházmegyei képviselő, a gazdasági életben mint takarékpénztári felügyelőbizottsági elnök —: alig volt alkalmá, alig volt ideje. A család reá nézve az a forrás volt, ahonnan munkájában megfáradva erőt nyert, ahová küzdelmes pályája harcai után pihenni tért, ahol nagy szívének a tanítványokra kiáradó szeretetét merítette. Későn nyervén el a rendes tanári állást, házassága is későbbre esett. 1891 július 12-én esküdtek örök hűséget egymásnak Derzsy Ilonával s az esküt mindvégig megtartván, házasságukat, a későbbi megpróbáltatásoktól eltekintve, boldog és zavartalan volt. Meghalványult kedves sorok tanúskodnak ma is arról a szeretetről, tiszteletről, amely a házastársakat egymáshoz és szüleikhez fűzte. Házasságukat Isten gyermekkel áldotta meg, akinek növekedése, fejlődése, jövőjüknek előkészítése s a későbbi életük iránt táplált szépséges reménység a szülők szívét boldog örömmel töltötte el. E reménység egy része teljesült akkor, mikor leányát a kollégium egyik legderekabb fiatal

tanára vette nőül, az egész reménység beteljesülését azonban, amely arra lett volna hivatva, hogy félévszázadon át örökös munkában eltöltött élet utolsó éveit megaranyozza – *nem* engedte meg a a sors.

A nyugalombavonulástól kezdve még három év sem telt el s már ismét mindennapi munkása Bartha Zsigmond a Bethlen-kollégiumnak, amelytől úgy látszik, maga megválni nem tudott s amelytől a kifürkészhetetlen végzet: életben végkép megválni nem engedte.

1912 április 1-től kezdve ismét reggeltől estig ott dolgozik a megszokott, a megszeretett falak között. Címleg mint *pénztáros*, tényleg pedig mint a kollégium minden dolgának legjobb ismerője – örökös *tanácsadó*. Új jószágigazgató, új inspector, sőt az új rector is, valahányszor régebbi dolgokról van szó, valahányszor új terv merült fel: bizalommal és azzal a teljes megnyugvással fordulnak hozzá, hogy ismerete csakis alapos, pontos és igaz lehet. Tanácsa hosszú évtizedek tapasztalata alapján a kollégiumra legjobb meggyőződése szerint csak jót hozhat.

A világháború kitörése hoz neki örömet, de hoz bánatot is. Örömet azért, mert a még mindig tetterős akarat, az alig csökkent munkakedv, a háborúba vonultak helyén alkalmat nyer a régi munka folytatására. Újra látogathatja azokat a területeket, jószágokat, erdőket, amelyekhez annyi kedves emléke fűzi, újra irányítólag folyhat be a kollégium gazdaságának folytatására, sőt visszaviszi a régi időkbe azáltal is, hogy ismét odaállítja a tanári katedrára hadbavonult veje helyett, ajakán ismét megszólalnak a szeretett tudomány átlátszó igazságai, szíve ismét megtelik a tanítványok iránti gyöngéd szeretettel és figyelemmel.

De az örömbe sok bánat vegyül. Az az erély, amely azelőtt egész alakján elömlött, minden szavában, tettében kifejezésre jutott, nem annyira az évek, mint inkább az egész emberiségre rászakadt nehéz viszonyok, örökös aggodalmak súlya alatt – megroppant. Mintha előre érezte volna a csapást, amely *veje elestével* gyászba borította a családját és gyászba borította szeretett intézetét. A gyáson keresztül felé a kis *unoka* szeméből sugárzik a fény: de azt is elhalványítja a legszebb reményekre jogosító *fiának* tanuló pályája végén bekövetkezett halála. Az apai szívet kemény próbára tevő csapások mellé járul a lelket megpróbáló változás, mikor az a

biztos alap, amelyre a szívéhez nőtt intézmény épült, amelynek szilárdítása élete legnemesebb és legsikeresebb feladata volt – *inogni kezdett.*

Vájjon a mindegyre jobban önmagába zárkozó, szótlanná váló, befelé tekintő természetet mi kínozta jobban: a szülőfalubeli családi birtok, vagy a fejedelmi örökrendeltetésű földek sorsa? Panasz nem kélt ajkán soha, a Gondviseléssel harcba nem szállott még akkor sem, mikor a lelki fájdalmakat testi szenvedésekkel tetézte a végzet. Egy szerencsétlenségből kifolyólag, egy évi ágyhoz kötöttség után, mankóval hóna alatt, keresi fel újra hivatalát. Micsoda lélekerő kellett ahhoz, hogy még három éven keresztül, minden reggel, órákat igénybevevő nehéz út után, estig tartó munkában töltsse idejét *i*

E lélek állja keményen a csapásokat, győzedelmeskedik a test egyre mutatkozó erőtlensége felett mindaddig, míg egy hirtelen.

Bartha Zsigmond síremléke Nagyenyeden.

jött villámcsapás éppen a lélek működését állítja meg a megtört testben. Ez pihenni tér a sírba, a szeretett fiú hamvai mellé, amaz elszáll az Örök Bíró elé, számotadni arról, ami reábizatott.

Ezzel véget ér az 1925-ik évben, ezen a földön az az élet, amely annyira egybeforrott a nagyenyedi Bethlen-kollégiummal.

Azóta eggyel több sírdombot keres fel az Órhegyen a kegyelet. Elköltözése óta eggyel több hazajáró lélek figyel odafeletről munkájának folytatását – idelent.

Megáll az emlékezés egy pillanatra e sírdombnál is. Lelkünk egybefonódik a közöttünk tovább élő lélekkel. Áldja a *múltat* és könyörög a *jövendőért*.

Berde Sándor.

1856 Július 18 – 1894 október 13.

Háromszék vármegye egyik kis falujában: *Fotóson* született 1856 július 18-án. Atyja, Berde Sándor, egyszerű székely gazdaember. Szülői egyszerű viszonyok között éltek, akiknek az alig pár darab földből álló székely kis birtokból *kilenc* gyermekkel megáldott terhes családot kellett eltartaniuk. A kilenc gyermek között Sándor volt az *ötödik*, vagy amint maga szokta megjegyezni: a »középpont«.

Tanulását a szomszéd *Martonos* községének iskolájában kezdte meg, mivel e község és szülőfaluja egy egyházközséget képeznek, közös pappal, a két falu között elterülő mezőn épített templommal és a tekintélyesebb Martonoson fenntartott közös iskolával. Ő – mint fotosi gyermek – társaival egész napra jól feltarisznyázva, kezükben egy-egy hasáb, iskolai fűtésre szánt fával, minden hajnalban útrakelt, hogy idejében megérkezzék a néhány kilométernyire fekvő iskolába. Télen sokszor fujt a »Nemere« és porzott a hózivatar, de ezek dacára is menniök kellett. Ilyenkor egynéhány percre biztosan pihenő- és menedékhelyül a mezőn magánosan álló templomot, vagy amint ők nevezték, a »mennyországot« használták. A továbbinduláskor sokszor sóhajtott: »bárcsak a templom is jönne velünk!« »E helyhez – írja Berde Sándor – annyi kedves emlékem fűződött, s kétség-

telén, hogy későbbi pályaválasztásomnál ez emlékek is szerepet játszottak. Miért ne szolgálhatna menhelyül a templom az élet viharai közt a férfinak, ha már mint olyan szolgált a gyermeknek az elemek bőséges harcában!« így folyt ez három télen keresztül s így már akkor tapasztalta, hogy az anyagiakban szűkölködő ember csak küzdelmekkel teljes úton át juthat a szellemi kincsekhez is.

A három év elteltével, 1865-ben Sepsiszentgyörgyre került a német eredetű normális iskolába azzal a hő vágyakozással, hogy vajha aztán onnan a kollégiumba juthatna. Ez a vágy azonban távol állott a megvalósulástól még akkor is, amikor a normában az előírt négy évet bevégezte, mert atyjának az egész család által feltétlenül respektált akarata más életpályát gondolt számára. Bátyja, ki szorgalmas, éleseszű s különösen jó számoló fiú volt, már gimnáziumban tanult s hogy legalább »egy« a familia tagjai közül ott is legyen, atya azt szánta tudományos pályára s e nézet mellett reá nézve életpályaként az várt, hogy »becsületes, pénzes mesteremberré«, nevezetesen tímárrá legyen.

Azonban ember tervez, Isten végez! így történt vele is. Bátyja rövid idő múltán megszökött a kollégiumból s ő ez alkalmat felhasználva, buzgó kéréseivel s édes anyja pártoló támogatásával végre kivitte, hogy atya 1869-ben Sepsiszentgyörgyön a kollégium első gimnáziumi osztályába adta azzal a megjegyzéssel, hogy ő sokat nem költhet reá, mert nagy a »háztáj« s terhes az »életgondja«. Vágyai tehát teljesedtek s ő igyekezete által szerzett örömmel fizette vissza szülői jóságát. Komoly, magába vonult gyermek volt, szerette a magányt, hol elvonulva folyton tanult és olvasgatott.

A szünidőket rendszeren otthon töltötte, nappal végigdolgozott minden gazdasági munkát, este pedig – és vasárnaponként – ő volt a család felolvasója. így végezte 1873-ban a sepsiszentgyörgyi négy alsó gimnáziumi osztályt.

Szentgyörgyön abban az időben csak algimnázium lévén, tanulmányait ott tovább nem folytathatta. így újból előállott a megoldandó gordiusi csomó, hogy *hová és mi céllal?* Atyjának az volt a véleménye, hogy olyan pályára lépjen, melyen hamar állásba jut, mert sokat nem költhet reá s különben is »úgy sem lesz belőle semmi, mert mindig csak a szobában ül, a könyvekkel babrál s nem szereti a dolgot«. Ilyen körülmények között *mesternek* szánta, mert annak nem kell sokáig tanulni, sokat költeni, hamar eklézsiába jut s még hozzá »belső ember« lesz. De volt egy nagy és döntő akadály: a

fiú énekelni *nem tudott!* De nem is akart. Így történt aztán, hogy ismételt kéréseire, szegénységi bizonyítvánnyal s kevés útravalóval ellátva: Isten nevében útnak bocsátották a *nagyenyedi Alma Mater* felé, mely cipójával annyi szegény gyermeket táplált s szellemével annyi derék embert nevelt századokon át. Felvették szolgatanulónak s az ezzel a minőségével járó különböző kötelezettségei teljesítése mellett, szorgalmasan és eredménnyel tanult, mint már felső gimnazista. Szíves örömmel tett mindent, csak tanulói pályán maradhasson. Gyorsan repült az idő. Két év múlva diáki szigorlatot s még két év múlva, az 1877-ik évben, *érettségi* vizsgát tett. Így lett a szegény székely fiú, akadályt nem ismerő erős akarattal, már »valamivé«. Ekkor már természetesen az atyja véleménye is teljesen megváltozott.

Berde elhatározta, hogy mint egyéves önkéntes, az érettségi vizsga utáni évet *Bécsben* fogja tölteni. E terve megvalósításában nagyban segítette az a körülmény, hogy a nyári két hónapra harminc forint tiszteletdíj és teljes ellátás mellett az örmény székesi Szalánczycsaládhoz jutott magántanítónak, hol principálisa közbenjárásával, bizonyos térképek lemásolásáért, a községtől is hatvan forintot kapott. Így *kilencven* forint tőkevagyonnal s szívében a Szalánczycsalád iránti hálás tisztelettel, mely a későbbi hosszas és állandó összeköttetés által folyton gyarapodott és fokozódott: felment *Bécsbe* katonai évet szolgálni és németül tanulni. Beiratkozott a a teológiai fakultásra is, melynek előadásait, a katonai akadályokat leszámítva, szorgalmasan látogatta. Szabad asztalt is nyert, de azt, mint katona, csak vacsorára vehette igénybe. Ez év eltelte után visszatért Nagyenyedre, hol bécsi bizonyítványa alapján felvették a teológia második évi folyamára, azzal a kikötéssel, hogy *három év* alatt minden tárgyból vizsgát tesz. Evenkint két-három tárggyal többől vizsgázott, mint pályatársai s minthogy némely tárgyból csak a nehezebb helyekre vonatkozó előadásokat hallgathatta: Décsey Károly professor »*félmunkásnak*« nevezte. De a félmunkás teljes erejéből igyekezett *egész* munkát végezni. Amellett, hogy a négyéves tanfolyamot három év alatt végezte s a Szalánczycsalád különböző osztályokba járó ifjú sarjainak magántanításával foglalkozott: már a harmadik évben a tanítóképzőben egy pár tantárgy tanításával és a *negyedik* elemi osztály vezetésével bízott meg a tanári kar által. A kollégiumi nagy könyvtárnak kezelője, az ifjúsági önképzőkörnek pénztárosa, majd elnöke volt. Ezekén kívül nagy

erőfeszítéssel különböző teológiai és általános tárgyú pályakérdések megfajtásával foglalkozott, még pedig oly szép eredménnyel, hogy a sokféle és szép összeget kitevő pályadíjak elnyerésével általános feltűnést keltett s azok kiutalása alkalmával a rector-professor megletpetve kérdezte, ha vájjon »szándékozik-e még másnak is valamit hagyni?«

Szorgalma, sokoldalú és eredményes munkálkodása biztosította számára tanárainak jóakarató támogatását és szeretetét, de utolsó iskolai évében egészségét is keményen megrongálta, elannyira, hogy hosszas és súlyos betegsége alatt nem egyszer aggasztó félelem lepte meg amiatt, hogy papi szigorlatot nem tehet s így azt a rég táplált vágyát, hogy külföldi egyetemre menjen, nem valósíthatja meg. De vasszorgalma és bámulatos akaratereje itt is győzött. 1881. szeptember első napjaiban leteszi a papi szigorlatot, melyen kitűnő bizonyítvány mellett még külön kiemelő dicséretet is érdemelt.

Ez azonban csak ösztönül szolgált a továbbhaladásban. Enyeden töltött utolsó három éve alatt részint pályadíjakból, részint magán- és osztálytanítói fizetésekből *háromszáz* forintnyi összeget takarított meg, azzal a céllal, hogy *külföldi egyetemre* menjen. A szándékot tett követte és 1881 októberében *Jénába* megy, hallgatni az ott levő nagyhírű teológusok előadásait s gyarapítani tudását s építeni ismereteinek már itthon lerakott szép alapjain. Jénában pénzsegélyt nem, de szabad asztalt kapott, miáltal lehetővé vált két szemeszteren keresztül való ott tartózkodása. A közbeeső nyáron – miután elhatározta, hogy még egy évet külföldön tölt – nagyobb utazást tesz Tirol és Svájc festői vidékein s mivel Egerben és Innsbruckban nem fogadták el jelentkezését, mint katona Vorarlbergnek, a szép *bódeni tó* partján fekvő Bregenz városában szolgálja le a kötelező tizenhárom napos fegyvergyakorlatot. Innen Zürich városát útba ejtve, leginkább gyalogszerrel s az ottani magyar egyetel által támogatva, megérkezik *Baselbe*, hol a második egyetemi évét szándékozott eltölteni. Itt a teológiai alumneumban első szemeszterre ideiglenes, a másodikra teljes felvételt kapott s kevés költséggel, de annál nagyobb szorgalommal és buzgósággal igyekezett idejét értékesíteni s minden óráját céljának megfelelően használni. Külföldön töltött e két éve alatt a legkiválóbb és világhírű professzorok előadásait hallgatta, szerevezve azok útmutatásai szerint tudományának biztos és egészséges irányzatot s anyagi viszonyaihoz képest tett kisebb-nagyobb utazásai által öregbítve általános ismeretét és tapasztalatait.

A Baselben töltött év után hazajönni szándékozott, s bár ott mint figyelmet keltő „szorgalmas teológust igen marasztották, kapott jövőre is stipendiumot s az »Allgemeine Schweizer Zeitung«-tól a Jókai beszélyeinek fordításáért tekintélyesnek mondható tiszteletdíjat: szándékát nem változtatta, mert vágyakozott már erejét próbára tenni az élet nagy és nehéz harcában is. Még külföldről folyamodott volt az akkor szervezett *kaczkói* körlelkészi állomás elnyeréséért, amit megkapván, hazaérkezése után egy hónappal, 1883 október 1-én el is foglalt. Ez időtől kezdve 1890 szeptember haváig Kaczkón működött, mint kilenc fő- és 18 mellék egyház-község valláserkölsi vezére és adminisztráló körlelkésze. E nem közönséges terhekkal járó és nagyfontosságú munkálkodása közben mindig híveinek szeretete, bizalma, nagyrabecsülése és egyházi hatóságának teljes mértékű megalégedése s méltánylása kísérték, buzdítva a haza, nemzet és vallás érdekében kifejtett működésének lelkiismeretes végzésében.

Kaczkói papságának első évében alapított családot s terhes és folytonos munkában, egyre gyarapodó kedves családja körében élvezett szeretetben és megalégedésben töltött el – mint kaczkói körlelkész – hét esztendőt.

De a sok elfoglaltatással, nagyfokú lelki és testi fáradozással járó körlelkészi hivatala folytatása közben is minden szabad idejét tanulásra, a teológiai tudományok művelésére fordította. Papi hivatalával járó feladatának igyekezett valóságos apostoli buzgalommal megfelelni, de külföldön töltött évei után állandóan az a vágyakozás tölti el lelkét, hogy nemes ambíciójának kielégítésére, szép ismereteinek tágasabb mezőn való értékesítésére, más működési térre, nevezetesen tanári katedrára jusson. *Akarat, tehetség és szorgalom* azt is megszerezték neki! 1890. évi augusztus végén[^] miután a nagyenyedi teológiai akadémia tanárvizsgáló bizottsága előtt az újszövetségi tudománycsoportból és dogmatörténetből tanári vizsgát tesz. O volt a második, ki a nagyenyedi teológiai akadémián ilyen vizsgálatra állott. Mihelyt a vizsgálója megvolt, az igazgatótanács – Szász Domokos püspök ajánlatára – azonnal meghívta a Kolozsvárott felállítandó teológiai akadémia egyik rendes tanári székére s mivel a nevezett akadémia ekkor még csak tervben volt készen, addig, míg az »*ige testté lesz*«: Berdét, mint az egyházkerület által fizetett kolozsvári tanárt, már 1890. év szeptemberében exmittálták az enyedi négy teológiai tanár mellé

ötödiknek. Itt, hogy anyagi viszonyai teljesen biztosítva legyenek, a főiskola előjárósága, az egyházkerület által számára folyósított, de inkább szerénynek mondható javadalmazás mellé, saját rendes tanári illetékével teljesen egyenlő szállás- és fületménnyel látta el. Mint ilyen működött ő négy éven keresztül a nagyenyedi főiskola teológiai akadémiáján, tanítván nagy buzgósággal és szorgalommal a szükséghez képest, különböző tudománycsoportokból vett tárgyakat s ott is fejezte be tanári működését, mert fájdalom, nem érte meg, hogy hivatásának ígéretföldjére eljuthasson. Tanári székének terhei mellett az enyedi egyik papi hivatal teendőinek hordozását is nemsokára felvállalta, midőn dr. Bartók György lelkész Szászvárosra történt eltávozása után, az egyházközség által felkérve, mint helyettes lelkész, az ő örökébe lépett s két éven keresztül – 1892 tavaszától 1894 tavaszáig – ebben a minőségében is, bár kettős teher hordozásával téve próbára erejét, nagy lelkiismeretességgel szolgált az Úr anyaszentegyházának kiépítésében.

Azonban körlelkészsége alatt tanúsított lelkismeretes, mondhatni önfeláldozó működése, a szakadatlan és erejének túlfeszítésével űzött tanulás, később pedig tanári és papi, külön-külön is nagyon terhes kettős hivatalának a törvény minden pontjáig kiterjedő pontos betöltése: az egykor csodált testi erővel rendelkező férfiú testi szervezetét keményen megrongálja s az 1894-ik év tavaszán aggasztóan megtámadja. Ugyanazon év július havában gyógyulást remélve, magát alaposan kigyógyítani, ha orvosainak nem is tanácsa ellenére, de tanácsa nélkül egyik külföldi fürdőre utazik, honnan hatheti tartózkodás után, a keresett gyógyulás helyett, kinézésében a halálnak már félremagyarázhatatlan jeleit hozta haza. Ezután még nyolc hétig vívta lelki és testi gyötrelmek között a fájdalmas haláltusát, mígnem 1894 október hó 13-án, az Úr akaratán való vallásos megnyugvással, nemes lelke elszállt gyöngé porsátorából. Az önfeláldozó hitves és gondos édesapa gyöngéd szeretetének hiányát nemes lelkű hitvese és öt kis árvája siratta, a magyar protestáns egyházi társadalom, a papnevelés ügye és az általános magyar közélet gyászolta, mélyen érzett fájdalommal.

Berde Sándor – mint *pap* – beszédeivel és életévek úgy a buzgó vallásosságban, mint az önzetlen hazafiságban: vezérszövétnék, követendő példa, az anyaszentegyház hűséges őrállója, hasznos szolgálója és híveinek igazi lelkipásztora, népének apostola volt. Mint *professzor*: a tudományoknak hivatott

művelője, a tudományossággal ikertestvér modern teológiának fennkölt szellemű hirdetője, kinek előadása vallásos hitből jövő, meggyőződést keltő volt s kiben tanítványai szellemi vezérüket, szerető atyjukat vesztették. Mint *ember*: egészen jellem, egészen derékség és becsületesség s minden tettének irányítója az őszinte vallásos hit, jóság, embertársaiba helyezett bizalom és krisztusi szeretet volt. Végül mint *férj és családapa*: az önfeláldozó szeretetben mintakép, kiben a férj és atya eszményképe nem utánozva, hanem megvalósulva volt jelen. Es eszménykép marad élete az önerejükből nagyra törő és szabad szárnyalású lelkek előtt is, kik a Berde Sándor bár rövid, de magas ívelésű életét ismerik.

Berde Sándor síremléke Nagyenyeden.

Dr. Farnos Dezső.

1862-1924.

Egy lelki portré vázlatát kíséreltem megrajzolni az alább következő sorokban. Csak *vázlatot*, mert mostoha idő és ellenséges körülmények nem adtak elegendő alkalmat arra, hogy *dr. Farnos Dezső* életének és munkásságának izgalmasan érdekes problémáival az anyaghoz méltó részletességgel foglalkozhassam. Pedig az emberi lelkek rekonstruálása a benyomások és írások emlékeiből mindig vonzó és megoldásra izgató feladat, többszörösen csalogató az olyan léleké, mely örökölt és szerzett vonásaival el tudta kerülni az átlagembereket jellemző tulajdonságok léleknivelláló szürkéseit. A rövid idő által kiszabott fizikai korlátokon belül megpróbáltam szembesíteni magammal a problémát, melyet a Farnos Dezső lélekrajzának megírása jelent a vele foglalkozónak. S a halott, mintha csak megérezte volna a nehézségeket, melyet a múltból visszamosolygó egyéniségének írásos ábrázolásával le kellett győzőm, segítő kézzel sietett munkám megkönnyítésére. Ha életének változatos fordulatait kutatom: *önéletrészeinek* töredékeit és naplójegyzeteit kínálja; ha érzésvilágát akarom elemezni: egy hatvankét esztendőre terjedő élet gazdag lírai termését tartja vizsgáló szemem elé. S ezzel már el

is árultam egyéniségének egyik legérdekesebb vonását, mely irodalmi hagyatékának átnézése alkalmával a legerősebben megragadott.

Farnos Dezső, akinek szabad egyéniségét távolról sem lehet a száraz pedanteria hibájával megvádolni, egy feminin-lélek gazdag napló közlékenységével örökítette meg és rendezte el pedáns kronológiai rendben életének emlékeit. Ez a naplózó ösztön, az élmény spontán írásbefoglalásának ez a lankadatlan hajlandósága csodálatos hűséggel kíséri végig az egész életen, lírai alapjává lesz kifejlődő irodalmi munkásságának, majd pedig ezzel párhuzamosan haladva, lelki életének Petőfieszen közvetlen és bizalmas kifejezőjévé válik. Irodalmi produktív erővé terebélyesedik az élmény megörökítésének ez a mélyen gyökerező ösztöne s ez az irodalmi és művészi hajlam - sejtésem szerint – sorsát és mások sorsát is alakítóan érvényesíti később a maga hatását a Farnos Dezső életében. S mert őt életében jói ismertem s mert lírai termésén keresztül élete titkaiba beletekinthettem, fölöslegesnek tartom, hogy ez alkalommal, a nekrológ-írók mindenáron idealizáló, de legtöbbször semmitmondó módszerével közeledjem nagyon is emberi egyéniségéhez. Farnossal szemben nincs szükség semmiféle eszményítő mesterkedésre.

Először is az ősökre gondolok, akiknek képeit olyan sokszor láttam szobájának falain. Különös, régi ruhájú, finom arcú dédapákra és dédanyákra, akiket akkor nem tudtam megtölteni lélektartalommal s akiket önéletrajzának elolvasása után most már jobban ismerek. Most már tudom, finom idegrendszerű, lelki lények voltak. Az egyik talán olyan lehetett, mint az önéletrajz »galamb-lelkű Eszter nagymamája«, a másik bizonyosan vérmes és szenvedélyes, mint az édesapa, a harmadik szeszélyes és bizarr rajongója a természetnek, mint az önéletírás szertelen s férfimódra politizáló »pipás kereszt-nagymamája«, a negyedik talán első muzsikus, csupa művészi temperamentum s együtt utódok életét és sorsát alakító finomhúrú, idegrendszer átörökítő, nem mindennapi zenei lélek valamennyi. Azután kézenfog az önéletrajzíró finoman érezett, nőiesen puha keze s vezetni kezd. Először Kolozsvarra megyünk, a szülővárosba (ahol a naptárak 1862-öt írnak születéskor) s ahol a Magyar-utca végén, a távoli Péter-templom tornya s a szülőháztól nem messze, a Fő-téri templom óriása emelkedik az égnek, mint a gyermekkor titáni méretű dekorációi. Olykor súlyos hangulatú emlékek vonulnak át a múltat őriző emlékezés mozzanatai között; a halálba távozó nagyszülők misztikussá megnőtt alakjai. Nyáron

Oláhkocsárdra megyünk az örökségből vásárolt falusi birtokra, ahol a falu magányában a Parsival gyermekkorának zavartalanságával fejlődik a koraérett kis lélek, kisebb testvérekkel, elég sűrűn változó nevelőkkel, de többet a természet titkaival, felvonuló felhőkkel és rejtelmes csillagokkal társalognak. Most a leírásban a gazdasági kert képe következik, melyet varjúpihentető százados tölgyek koszorúztak; azután a nagy teknőszerű mélyedés, melynek ölében csörgedező csurgóhoz kígyózó ösvény vezetett. Ez a forrás már ismerősöm. Halálos ágyán erről beszélt, lázas álmaiban ezt a jéghidegvízű forrást idézte vissza, a gyermekkorba visszamenekülő képzetet, a sorvasztó láztól eltikkadt beteg csillapítására. A jegesvízű kocsárdi forrás gyermekkori valósága és a forrás makacsul visszatérő beteg káprázatképe között ível át a 62 esztendő élet, a Farnos Dezső egész pályafutása.

Magábavonuló, a lét és természet titkairól szívesen elmélkedő, élénk fantáziájú gyermeket ismerünk meg az önéletrajzból, aki a felnőtteket képzeletének villanó játékaival, a tünemények éles megfigyelésén alapuló meteorológiai jóslataival gyakran lepi meg. Rajongója a tűznek és a zivatarnak s mert apja nem engedi meg, hogy olyat tanuljon meg, amit nem ért: tízéves korában már minden dogmatikus elhívéstől idegen s ha van vallása, annak a természet imádása az alapja. Vizsgázni a marosvásárhelyi református kollégiumba viszik testvéreivel a kis pantheistát, akiben akkor már egy szabad nevelés által is megerősítve, minden dispoziciója megvan a kialakuló individualistának.

A gyermekkor fájdalmas válságai hozzá is beköszöntének. A magántanulóság otthoni kedves éveit után eljön a szeptemberi válás ideje. Ha ezekre a mélységesen fájdalmas percekre később visszagondol: meglett ember korában is könnybe lábad a szeme. Nemcsak a szülőktől kellett ilyenkor búcsút venni, hanem az egész környező teremtet világtól, a külön egyéniséget mutató fáktól s az egész parsivali kis szigettől, melyen ismeretlenek voltak az irigység, hazugság és álnokság, a legrútabb emberi tulajdonságok. Nem lehet csodálni, hogy ebben a kolozsvári látogatásokkal tarkított kocsárdi gyermekkorban később annyi egységet érez s részleteivel sokkal többet és sokkal szívesebben foglalkozik, mint diákkorának emlékeivel. Nem is kell túlságosan éles szem hozzá, hogy meglássuk: az általa jellemzett családi ösökben és szülőkből és az iskolázást megelőző kocsárdi gyermekévek teljességében Farnos Dezső egyéniségé-

nek majdnem minden jellemző alaptulajdonsága együtt van, 1871-től 74-ig van a vásárhelyi kollégiumban. Kényes idegrendszere sokáig tiltakozik az internátusi élet szokatlan durvaságai ellen. Azután megszokja az új környezetet, játékban való ügyetlenségét levetkőzé s élénk szellemével nemsokára társai fölé kerekedik. 74-ben nagyot változik a család élete, az édesapa az enyedi Bethlen-kollégiumban gazdasági tisztviselőséget vállal. Az enyedi pedánsabb, többet követelő iskolai rendszer új próbára teszi a fiatal idegeket.

A parsivali lélekfejlődési trilógia első része, *a gyermeki boldogság időszaka*, le is záródott ezzel. A tizenöt éves gyermek lelki életében két erős hullám következik: az *édesanya elvesztése* s talán a sors által küldött vigasztalásul: az *első szerelem értéke*. Az önéletrajz bájosan intim lapjai, melyekbe itt-ott belejátszik a Heine memoárjának lírai hatása, ezzel véget érnek. A pubertás Sturm és Drang korszakának küszöbéről Farnos Dezső a parsivali lélektörténet második fejezetébe, a viaskodó nemesebb lelkek válságos korszakába lép.

A továbbfejlődésnek erről a legérdekesebb periódusáról már nem számol be az önéletrajz. A nagyenyedi kollégiumban töltött egy esztendő után újabb iskola, a kolozsvári ref. kollégium következik, ahol a három utolsó osztályt végzi, mint az intézet egyik leg-
 éberegbb szellemű tanulója.

A kép alapján, amelyet az egyetemre lépő 19 éves idealista versei és feljegyzései mutatnak, könnyű visszakövetkeztetni a középiskolai utolsó három osztályának irodalomért, természettudománvkért és nemsokára bölcséletért és zenéért is lelkesedő, az egyetemre magas célkitűzésekkel készülő, jeles diákjára. Az egyetemi élet komoly lendületet ad a tanári pályára készülő ifjú egyéniségének teljes kialakulására. Gyermekkori kérdőjeleire feleletet adnak a bölcséleti tanulmányok, az általános szépért lelkesedő lélek határozottabb utat talál az irodalom és zeneművészet irányában; apja tragikus halála sötét alapszínnel festi alá életfelfogását, sejtelmei tudássá, határozatlan megérzései programmá válnak s mire az egyetemet elvégezte, teljes egészében áll előttünk múltban gyökerező, de tanári egyénisége és tanulmányok hatása alatt kialakuló világnézete.

Berlini és bayreuti tanulmányútjai után szellemi horizontja még szélesebbre tágul s későbbi külföldi tanulmányútjai is mind egy-egy hatalmas lökést jelentenek az ő erdélyi lelkének a humánus felé mutató fejlődésében. Tanári egyéniségének hatásáról beszéltem, de

tulajdonképpen egy tanárra gondoltam, aki döntő és irány jelölő erővel avatkozott bele a Farnos Dezső lelki életébe. Ez a professor *Meltzl* Hugó volt, a kolozsvári egyetemen a német irodalom és nyelvészet tanára. Találkozásuk a lelkek találkozása volt: ez magyarázza meg a személyes viszonyt, mely a közös ideálok szolgálatában a tanítvány és a mester között kialakult és ez érteti meg azt a fontos szerepet is, melyet *Meltzl* játszott lelkes és fogékony tanítványának lelki történetében.

Bármilyen nehéznek és nagyobb elmélyedést követelőnek érzem is az egyetemi évek alatt kialakuló világnézet elemzését, meg kell kísérelnem. Nemcsak azért, mert a nagy jövőre készülő tanárjelölt későbbi életében aránylag kevés eltérést látok az akkor kialakult ideáloktól, hanem azért is, mert ezen a ponton minden erős egyénisége ellenére is tyrust látok benne, a nyolcvanas évek minden szépért lelkesülő, kissé polyhistsorságra is hajló széplelkeinek typusát. A szabad gondolkodó, dogmáktól idegen s a világirodalom legnagyobb nagyságaiért exaltáltan rajongó *Meltzl* Hugó rendkívüli fogékonyságú tanítványra talált a fiatal bölcsészettani hallgatóban. Nem csoda, hogy a világirodalmi értékeket átfogó, hatni akaró nyugtalan szelleme olyan nagy bőséggel rajzolta reá ismereteit és elveit a vele sok tekintetben kongeniális tanítvány lelkének fényérzékeny lemezére. A világirodalom három óriásán keresztül kapcsolja magához *Meltzl* Farnos Dezsőt; hatalmas vízi csatorna mind a három, amelyen keresztül a szomjasan kereső, humanisztikus hajlandóságú lélek bekapcsolódik az emberiség szélesen hullámzó tengerébe. Ez a világnézetformáló három óriás: *Petőfi.*, *Goethe* és *Schopenhauer*.

Hogy *Petőfi* mit jelentett a 900-as éveket megelőző nemzedékek szellemi történetében, azt ma már teljes tisztességgel látják a magyar szellemi élet múltjának ismerői. *Petőfi*ről szóló legújabb tanulmányában *Schöpflin* Aladár néz legélesebben a mélyére ennek az ideológiai kérdésnek. Tőle idézem: »Lírárt olvasni és lírát érezni az azóta felsorakozott nemzedékek *Petőfi*től tanultak . . . Az ő érzésének és pályájának romantikája ragadott magával, az ő alakja volt mintaképünk élet-stílus és erkölcsi érzület dolgában. Gondolatban mind szabadsághősök voltunk, vele együtt gyűlöltük a zsarnokságot, igyekeztünk hetykék, egyenes beszédűek lenni, olyan leányokról ábrándoztunk, amilyenekről *Petőfi* írt; lenéztük az iskolai fegyelmet, némi meleg humorral tekintettünk apánkra, gyöngéd ellágyulással

anyánkra, okoskodó fölennyel öcsénkre, lenéztük a finomkodó érintkezési formákat . . . Petőfinek nagy része volt abban, ha a későbbi kor fiatalságának politikai gondolkodása a kuruc-tradíció irányában fejlődött . . . Számptalan embernek Petőfi vágta fel a nyelvét: ő tanította meg érzéseinek kifejezésére. Petőfi tanította meg a magyar fiatal embereket érezni . . .»

Szándékosan nem rövidítettem az idézetet, mert Schöpflin megállapítása és vallomásai, véleményem szerint, aligha találhatnak valakire jobban, mint a fiatal Farnos Dezsőre. Nemcsak fiatalkori érzéseket és eszményi célkitűzéseket, hanem egész életének lírai munkásságára kiterjedő formanyelvet, verstechnikát is Petőfitől kapott, mert a mindig frissen és első benyomások alapján alkotó lírai titán mindig közelebb áll az ő impresszionista egyéniségéhez, mint bármely más poéta. Csoda-e, ha politikáját is, mely időnkint tartósan elvonta művészi ideáljaitól s lelki életének harmonikus továbbalakulásába zavaróan avatkozott bele, Petőfi liberális, tüzes ellenzéki nacionalizmusa határozta meg? Olykor szinte világpolgárnak látszott – ideológiájának kisebb részében Petőfi is az volt -, de e világpolgárságnak és pánhumanizmusnak gyökerei sokkal inkább keresendők Goethe rajongásában és Goethe-tanulmányaiban, mint a fiatal Petőfi hatásában. Mert annakidején hiába vártuk romantikus sejtellemmel, hogy a halál huszonhat és fél éves korunkban lekaszáll, az életünk ment tovább s Farnos Dezső is, minden megőrzött gyermeksege és fiatalsága mellett is, új mintaképet talált a hosszúéletű és klasszikus művészetű német óriásba. Innen a látszólagos ellentmondás elveiben: ha nacionalista, Petőfi-tradíciók csendülnek meg lobbanékony lelkében, ha internacionalista és kozmopolita kijelentéseket tesz, Goethe klasszikus, általános emberi világnézete és művészete kötelezi. Nem is kell túlságosan mély pillantást vetni életére és írásaira, hogy megállapíthassuk: bármennyire keverten is jelentkezzenek a Petőfi és Goethe tanulmányozásának eredményei irodalmi működésében, a két írói nagysághoz való viszonya mégis a következőképpen fogalmazható meg: Petőfi Farnos Dezsőnek inkább irodalmi munkásságát és fiatal éveit, Goethe inkább későbbi életének és erkölcsi felfogásának kialakulását befolyásolta döntő módon. Az utóbbi talán kissé merészen hangzó kijelentés, igazsága akkor világosodott meg előttem, mikor elolvastam a könyvet, mely Eckermenach Goethével folytatott világirodalmi érdekességű beszélgetést tartalmazza. A könyvnek az a

példánya, melyet elolvastam, azelőtt a Farnos Dezső tulajdona volt. A rendkívül érdekes olvasmány több helyén különös figyelemmel olvastam el azokat a részleteket, melyeket az ő ceruzája aláhúzásával vagy margójelzésekkel kiemelt. A kiemelések között nagyon sok olyan kijelentést találtam, amelyekkel a könyv tulajdonosa a maga érzéseit, erkölcsi felfogását, individualista álláspontját, érzelmi világának szuverén érvényesülési jogait igazolta. Jól tudom, hogy egyének és családok sorsát, az ősök életétől elkezdve, ezer és egy körülmény determinálja. Még sem tudok megszabadulni attól a komoly feltevéstől, hogy a nagy lelkek ambíciójával indult Farnos Dezső, életformálódásában s a vele összekapcsolt lelkek sorsába a Goethe példák döntően avatkoznak bele. Ha volt ennek az életnek alaptévedése, egy volt ez: goethei szuverenitással egy erősen impressionista individualizmus korlátlan szabadságával hozott áldozatokat a maga mindig erős intenzitású érzései és vágyai kiteljesedéseért, a Goethe vagy akár a Hauptmann Gerhardt hatalmas művészi teljesítményeiért kijáró elnézés és megbocsátás joga és reménye nélkül. Életének tragikumba vezető fordulatai nagy részükben erre az alaptévedésre vezethetők vissza.

Nem messze attól a ponttól, ahol a Petőfi és Goethe egyesült vizei beleszakadtak az életébe, egy harmadik mellékfolyó torkollott bele világnézetének kiszélesedő medrébe, mely sötét alapszínével új tónust adott az egyesült hatásoknak: a Schopenhauer filozófiája. Irodalmi hagyatékában egész kötés jegyzet és idézet őrzi a nagy pesszimista bölceletével való tartós foglalkozásának emlékét. 21 éves korában verset is intéz hozzá s szeretete és ragaszkodása iránta oly nagy, hogy még 1895-ben, sepsiszentgyörgyi tanár korában is védelmére kel, amikor a kis város hetilapjában valaki kedvezőtlen kritika tárgyává teszi kedvelt bölceleti rendszerét. Ennek a harmadik hatásnak is kedvelt professzora, Meltzl vetette meg az alapját lelkében, de megfigyeléseim szerint, az előbbi hatásokkal összehasonlítva, kevesebb eredménnyel. Fiatalkori töprengéseinek átmenetileg megfelel Schopenhauernek az életről, szerelemről és halálról vallott komor és tagadó filozófiája. Divatos áramlatnál sokkal többet jelentett számára, de vérévé nem lett s távolról sem itatta át lírai lelkét annyira és olyan végzetesen, mint pl. ugyanabban az időben a Reviczky Gyula melankolikus költészetét. Az életöröm és életigenlés felé haladó fejlődési vonala később nem ragaszkodik a Schopenhauer által kijelölt úthoz s egyéniségének

parancsából sokkal jobban közeledik a nietzschei életfelfogáshoz. A schoppenhaueri filozófiának emlékét irodalmi munkásságában nemcsak egyes költeményei, hanem a budhizmusra utaló nagyobb munkája, életének egyik legnagyobb és legtöbb irodalmi sikert aratott alkotása, a budhista-katé is őrzi. A regény két szerelmes hőse az egymásért vívott harc után elérkezik a fájdalmasan tisztító rezignációhoz, hogy »nyugodt lelkiismerettel nem lehetnek boldogok s a vihar után felkeresik s talán fel is találják a megnyugvás soha fel nem kavarodó tavát, a *Nirvánán*. A versbe foglalt »Budhista mondások s a tahiti szentírás« című nagyobb költemény szintén ezeknek a bölcséleti tanulmányoknak az eredményeihez tartoznak. S ha ehhez a hatalmas szellemi triászhoz negyediknek még hozzávesszük Beethoent, aki lelke muzsikális részének lett rajongással körülvett ideálja, felsorakoztattam az óriásokat, akiknek vezetése alatt az egyetemet végzett ifjú elindult magasan intő eszményeinek megvalósítására. Kitűnő mesterek és elsőrangú vezérkar a szépségek megvívásáért csatába induló művészlelkű katonának.

Poezisáról és készülségéről szólva, szebbnél szebb költeményei közül ideiktatok egy méléző verset, amely lelki világát kedvesen örökíti meg, amelyet ő maga zenésített meg s melyet a kilencvenes években szélében-hosszában énekelt az enyedi ifjúság:

Elbolyongtam, ábrándozó lettem,
Este is lett, mire észrevettem,
Estharang is régóta megszólalt
S én még mindig ábrándozom rólad!

Pásztortüzek gyúlnak fel a réten,
Égnek, mint a múlt idők emléke,
Én is égek, múltam bánatában -
Pásztortűz a néma éjszakában!

1882 nyarat Berlinben töltötte, utána 1884-ig Lúgoson nevelősködött, majd tanári állást vállalt.

Teljesen megérthetjük a várakozást, mellyel enyedi helyettes-tanár korában ismerősei fogadták s az indokolt lelkesedést, mellyel később sepsiszentgyörgyi környezete hitt magas, ívelő jövőjében. 1897-ben került vissza családjával Sepsiszentgyörgyről rendes tanárként a nagyenyedi református kollégiumba, ahonnan azután csak külföldi tanulmányutakra, nyári pihenésre, iskolai kirándulásokra és hivatalos kiküldetések alkalmával távozott hosszabb és rövidebb

időre. 1897-től 1922-ig, 25 éven át volt megszakítás nélkül a Bethlen-kollégium főgimnáziumának magyar, német és filozófia s hosszabb időn át zenetanára s Váro professzor halála után a nagy könyvtár kezelője.

Tanári munkásságának értékéről megoszlanak a vélemények, de kétségbevonhatatlan bizonyossággal állíthatjuk erről a tevékenységről a következőket: Tradícióit, melyeket ősei véréből, gyermek- és ifjúkori nevelésétől és roppant szellemű mestereitől örökbe kapott, nem tagadta meg. Színvonalat jelentő európai lélek maradt a provinciában s kedvelt, költőin és költőfilozófusán – Petőfin. Vajda Jánoson és Madáchon keresztül – a szépség lényegére eszméitető ismereteket közöl az ifjúsággal. Zenei lélek volt, aki nagy összefüggéseket látható magasságból sohasem tudott a kicsinyes pedanteria és prüderia rövidlátó álláspontjáiig leszállani. A természet rajongója maradt s Enyeden talán csak folytatta azokat a kirándulásokat, melyeken sok évvel ezelőtt a kolozsvári határban különös életű keresztmamája a természet lelkével megismertette. Az Erdélyi Érc-hegység, a Páring, a Brassói és Fogarasi Havasok lélekiemelő, idegpihentető nagyszerű hegyvilága sokszor tanúi voltak gyermekkori pantheisztikus hevülete későbbi megnyilatkozásainak. Kedély volt s kedves-ségének apró, de jellemző emlékeit a diákemlékezések az anekdota aranyfényű humorának derűjében sokáig őrzik.

Őszinte ember volt, életének eseményei és állomásai nem ismeretlenek abban a körben, amelyben élt és dolgozott. Irodalmi munkásságának értékeléséről és a törekvések és eredmények bírálatáról szívesen beszélek még, melyekért életében annyi komoly áldozatot hozott.

Irodalmi múltjának felületes szemlélője előtt is kétségtelen, hogy e szívós törekvéseket, erősen lírai temperamentumának sűrű egymásutánban következő megnyilatkozásait a külső siker általában nem igazolta. Amikor e sikertelenség okait elemezni próbálok, lehetetlen meg nem látnom a jelenségek mögött a tragikus vonást, mely abból származik, hogy a dús termelésű poéta néha életét és életének reális értékeit is feltette ezekre az irodalmi törekvésekre. Két okkal magyaráztam meg magamnak azt, hogy e minden művészetek becsületére való kezdet és múlt, sok magasba mutató lendülete dacára, miért kellett Farnos Dezsőnek a középszerű és legtöbbször regionális értékű sikerrel megelégednie. Az első ok kétségtelenül benne magában van, az irodalmi szépléleknek abban az erőtlenségé-

ben, mely nem tud a szabad, színes, erőteljes produktivitás szeniális mértékéig fellendülni. A második s talán az előbbinél is súlyosabb természetű gátlás: az irodalmi korszaknak, melyben élt s melyben komoly tanulmányokkal izmosodó tehetségének ki kellett volna fejlődnie, a nyolcvanas és kilencvenes évek irodalmának sivár lírai vérszegénysége. Ez a korszak, mely ritka kivételekül *Reviczkyt* és *Komjáthyt* termelte ki magából a líra terén, képtelen volt arra, hogy egy Petőfies szárnyalású s Goethe universalitásával gazdagodott, fejlődő léleknek megadja a döntő lendületet, az örök birkózást, de névtelen boldogságot is jelentő diadalmas alkotó munkához. E helyett a kor Petőfi óriási árnyékával feküdt reá a fiatal tehetségekre s csak a legmakacsabb lázadónak engedte meg, hogy a Petőfi-hatások és utánérzések óriáskígyó-büvöletéből kiszabaduljanak. A mi poétánknak ez a felszabadító munka nem sikerülhetett. Az irodalmi *szép* felé kitérő hatalmas receptív képességekkel fogadta be lelkébe a legértékesebb és legtermékenyítőbb befolyásokat, de az utánzóknál anakronisztikussá lett stílus kötötte s a lázadáshoz tehetségének

Dr. Famos Dezső sírja Nagyeyeden.

nem volt elég bátorsága. Meg kellett elégednie vele, hogy a Petőfi-iskola tiszteletreméltó tagjaként könyveljék el költészetének ismerői. Ha húsz évvel később születik, új szint és új erőt kap a hatalmas irammal meginduló modern magyar lírai költészettel, új nyelvet és új technikai lehetőségeket a tehetségében rejtőző eredeti vonások kifejezésére. Az 1918. után titokzatos forrásokból felbuzgó erdélyi magyar líra kissé magával sodorja, új folyóiratokkal és új emberekkel keres kapcsolatot fellobbanó irodalmi érdeklődése. De nemsokára halálos betegség támadja meg s elmegy közülünk anélkül, hogy a benne szunnyadó irodalmi szépségek, a hozzájuk méltó formában, kiteljesedhetek volna. Jellemző, hogy 1921-ben Ady Endre olvasásával foglalkozott s verset is írt az új életet teremtő költő-forradalmár »nagy távolokat sejtető« fájdalmas költészetéről.

Utolsó napjaiban nála voltam. Hatalmas életvágya összeroppant. Örökéletűnek hitt ifjúsága hirtelen lehervadt róla. »Nem félek a haláltól, vágyom reá.« Ezek a szavak maradtak meg emlékezetemben élesen, ebből az utolsó beszélgetésből.

A Parsival legendájának analógiás alkalmazásával indítottam el Farnos Dezső gyermekkorának ismertetését. Parsivallal, az emberi élet örök szimbólumával, akinek útja a boldog gyermekkor magányán keresztül az ifjúkori eszmélkedés kételyes, viharos éveibe vezet s azután a meghasonlások és súlyos küzdelmek árán eljut a boldogító lelki harmónia tiszta birodalmába.

Ha a Farnos Dezső életén még egyszer végigtekintünk, emberi szomorúsággal láthatjuk, hogy az ő életfejlődése megállt teljes megtisztulás és kiteljesedés üdvösséges országának határán. De ki az közülünk, aki azzal merne eldicsekedni, hogy valaha át tudta lépni a parsivali üdvösség titokzatos küszöbét?

Józsa Zsigmond.

1863 februárius 6 – 1893 augusztus 14.

Mikor apám 1880 szeptemberében felvitt a kollégiumba beiratás végett, a »tanvezető tanár úr« *Balogh Sándor* akkori seniorhoz utasított, hogy vizsgálja meg, mennyire tudok olvasni. El is mentünk. Szegény, jó apám kézen fogva vitt s bátorított, hogy ne féljek semmitől. De én bizony féltem. Nem tudom mitől, de féltem. Az a sok nyüzsgő diák, »kollégysta«, a nagy zsvaj, pajzánkodás, mit eladdig látni se láttam, a nagy-nagy épület és az én kis lityi-fityi mivoltom érzete: erősen a lelkemre nehezedett. Balogh Sándor senior úr az Alsó-sor 5. számú szobában, a »Seniori-lak«-ban rezideált. Mikor beléptünk, körülötte még hasonló ügyben járó, magamfajta delikvens várapozott sorra, szintén szüleikkel. Körülötte több ifjú, de már pelyhesedő úr. Mind diákok. Sor kerülvén reám, Balogh Sándor senior meg-megsimogatta borzas fejemet, kérdezte: hát te is tudsz már olvasni, fiacskám? Én apámra néztem, mintha kérdezni szerettem volna, hogy ilyenkor mit szokás felelni? Félénken »igent« rebegettem, mire a senior a kezembe nyomott egy könyvet – nyilván valami Gáspár-olvasó lehetett – s én az ujjammal bökögetve elkezdtem – kerepelni. Nagy buzgóságom további gyakorlásában hirtelen megállított, mondván: fel vagy véve a második elemibe. Apámat ellátva utasításokkal, velünk jött a sok ottlevő közül egy

fiatal úr, Nagy Lajos tan vezető-tanárhoz s ő nyomban beírt egy nagy könyvbe s beosztott *privátára* domine *Józsa Zsigmondhoz*. Ez éppen az az úr volt, aki minket elkísért. Nyomban fel is mentünk a *Középső-sor* 2. számú szobájába s apám jóindulatú figyelmébe ajánlva, vett nekem Birtalantól két krajcárra »amerikai cukrot«, hogy ne sírjak – s ott hagyott, – hogy *szokjak!*

Emlékezetem szerint tizen-tizenketten lehettünk tanítványok, közöttünk Makkai Jenő is, aki ötven év múltán Budapesten lett *seniora* az enyedi öreg diákoknak s Kali Albert, aki per »Zsiga bácsi« merre szólítani a mi tanítónkat, meg mások. A privátársak között én voltam a legbátortalanabb. De aztán lassan-lassan én is nekependültem.

Józsa Zsigmond ekkor elsőéves filozófus volt. Sok idő kellett, amíg megtanultam és ki tudtam mondani ezt a szót. Valami nagy rangnak és hatalmas foglalkozásnak gondoltam e nevezetet.

Elöttem van a képe Józsnak ma is. Mikor először láttam: világoskék színű nyári kabátot és feketecsíkos nadrágot viselt. Telt arcú, derült kedélyű, mosolygós ifjú volt. Járása jellegzetesen jobbra-balra ingadozó volt. Mindig tanult, vagy ha nem: minket taníttatott. Ha közülünk egyik-másik valamiért el-elmaradt a tanításról, még aznap ott volt vagy a staféta, vagy ő maga személyesen, megtudni az elmaradás okát. S ilyenkor rendesen elmagyarázta az aznapi leckéket is.

Engem egypár évig tanított s ez az idő elegendő volt arra, hogy a zsenge gyermekkor emlékeivel lelkembe véssem az iránta érzett örökös hálámat, ki engem -- mikor előttem még minden setét és titokzatos volt – kézenfogva vezetgetett a világosság felé s hozzáértő kezekkel oszlatgatta szét az ismeretlenség homályát. Legelső volt azok közül, akik az én nevelésem körül odaadással és meg nem fogyatkozó türelemmel fáradoztak egy messze jövőben való eredmény reményében.

Hálás kötelességemnek ismerem, már csak ezért is, hogy a *Józsa Zsigmond* harminchatéves sírhalmát dúsan behintessem a tanítványi kegyelet nefelejtsvirágaival.

Kőródszentmártonban született 1863 februárius hó 5-én. Édesatyja odavaló református lelkész volt, édesanyja Kali Eszter. A papi család szerény anyagi viszonyok között élt, de az élet terhe még súlyosabban szakadt a családra akkor, midőn az édesatyát ifjan kiragadta övéi közül egy szárnycsattogással a halál angyala.

Gyámja s nagybátyja: Kali Benjámín állami tanító pártfogásán kívül alig maradt valamivel több támasza az özvegynek és árváknak. A zsenge árva papfiú azonban csakhamar atyát, segítőt, pártfogót nyert a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban, hova tanulni vitték. Megmutatták neki is, mint annyi sok-sok száz másnak, a kollégium régi, nagy asztagjait, hatalmas épületeit és más dominumát e szavakkal: »Ez mind a tied lesz fiam, csak becsüld meg magad!« Aztán ott hagyták, hogy éljen meg a gyermek a maga emberségéből és legyen valami belőle, talán éppen pap vagy tanár.

A kis fiú megértette ezt. De amíg az első beiratástól a tanári beköszöntőig jutott és csakugyan elmondhatta, hogy ez az intézet az *enyém*: addig egy töprengésekkel és gondokkal teljes gyermek- és ifjúkor vonult végig feje fölött. Mert igaz, hogy a főiskola pártolta mindig a szegénysorsú fiúkat, de csak úgy, ha arra szorgalommal és jó magaviselettel rászolgáltak. Az pedig nem volt könnyű feladat! Korán lemondani a gyermekkori édes örömeikről, ártatlan játékokról, néha megfeszített igyekezettel kényszeríteni az elmét arra, hogy a társak mellett megállhasson s részesüljön tanárai szeretetében és bizalmában, lemondani majdnem minden parányi kedveteléről, hogy szennyfolt ne essék magaviseletében, a tanulás mellett megszerezni az életfenntartás sok olyan eszközét, mit az intézet egyenesen kézbe nem adhatott és ezek mellett, ami megmaradt - főlöszlegül – részint hazaküldeni az özvegy édesanyának, árva testvéreknek, részint pedig a jövő céljaira félrerakni: amilyen nemes éppen olyan nehéz is! És Józsa Zsigmond így tett! Ezért még inkább becsülték tanárai s részesítették az intézet javadalmazásában. Ámde ez az örökös komoly törekvés, az a félig-meddig önmegsanyargatás a különben is melancholiára hajló ifjút *zárkóztatta*. visszavonulttá tette s távol tartott tőle minden felületesebben gondolkozó tanulóársat, akik aztán benne egy különcködőnél, meg egy könyvmolynál egyebet nem láttak.

Ő azonban ezzel nem törődött. Egypár jó barátköre elég szórakozást nyújtott neki, ha pihenni akart. Erre azonban nem sok időt engedett magának. Inkább tanult folyton, vasszorgalommal, anélkül azonban, hogy még valamely meghatározott cél lebegett volna szemei előtt. De amikor diák lett, egy körülmény csaknem döntőleg hatott jövőjére s annak egész irányára. Ekkor ugyanis, mint általánosan ismert jó fiút, Makkai Domokos professor családjába vette házitanítóul s az anyagi gondok nagy részétől felmentette.

Sőt – akarva, nem akarva – többet is tett ennél a jóltevő professzor: kedvet keltett benne a történelmi tudományok iránt. A vele való gyakori érintkezés, az ő vonzó, alapos, gyakran találó élcekkel fűszerezett előadásai olyan kedvet keltettek a fogékonylelkű ifjúban, hogy érettségi vizsga után az egyetemen a történelmet szándékozott hallgatni.

E céltól azonban – mint írja – »rajta kívül fekvő okok miatt« el kellett térnie. Könnyű kitalálni, mi volt ez az ok. Sok ifjú elhatározása elé vetett az már elháríthatatlan akadályokat. Hiányzott az anyagi eszköz arra, hogy bár addig biztosíthassa magát az egyetemen a megélhetés gondjai ellen, míg szorgalmával ott is pártfogást és stipendiumot szerezhet. Így »az utolsó percben« kénytelen volt lemondani kedvenc terveiről s »nem valami nagy kedvvel« beiratkozott a *theológiára*.

De amikor már határozott, amikor rávetette kezét a munkára, többet vissza nem nézett, hanem szorgalmasan tanulmányai után látott. Rajta is betelt Arany Jánosnak e szép mondása: »Kedvet, erőt a munka ad, – Folyóvíznek nincs semmi gát!« Az első év végén már azt mondja régi kedves tanárának, hogy a *theológia* »pompásan tetszik«. A komoly, gondolkodni szerető elme s tán az atyai ház emlékein mindig felújuló vallásos érzelem elég anyagot találtak, hogy szeretetének egész melegével, szorgalmának teljes nagyságával karolja fel a *theológiai* tudományokat. Volt azonban egy tárgv. mélyről – bár kitűnő eredménnyel tanulta – így nyilatkozott: »Csak az ne volna! Azzal sohasem tudok kibékülni!« Ez éppen a *zsidó nyelv* volt, melynek később tanára lett. Bizony, ha áll is a közmondás, hogy minden ember a maga szerencsésének kovácsa, mégis gyakran a gondviselés a saját akaratunk ellenére intézi sorsunkat és pedig jobbra, mint ahogy azt mi szándékoztuk. Józsa arra volt rendelve, hogy a nem nagy kedvvel választott *theológiai* pályán szolgáljon Isten dicsőségére s odafűzze nevét rövid életében is a református papnevelés és *theológiai* irodalom ügyéhez. És ahogy *pálma sub pondere ereseit*: ő is a *theológia*, Enyeden legnehezebbnek tartott ágában aratott szép sikereket.

A *theológiai* akadémia mindenik évén, mint első fiút, kitaró szorgalom és komoly alaposág jellemzi. Ha már papnak kell lennie: legyen ott is az elsők között. Hihetőleg az első két évén nem is gondolt egyébire. Már beletalálta magát új helyzetébe s tanáraitól is mind több-több ösztönzést kapott e pályára. Nem is akarta soha

gyenge felelettel jó véleményüket megingatni. Alaposan készült mindig, mert rögtönözni egyáltalán nem szeretett. Tanulótársai között nagy feltűnést keltett egyszer az az eset, mikor Keresztesnek a felszólítására ő, az első fiú, kijelentette, hogy most nem akar felelni, mert nem készülhetett el teljesen. Keresztes jóba vette a melegséget s a makacs tanítvány más alkalommal a magyarázatoknál jóval többről számolt be tudós tanárának.

Az akadémiai évek alatt tanárai közül legnagyobb befolyást gyakoroltak reá dr. Kovács Ödön és Keresztes József, akikről tanári vizsgái értekezésében – Előszavában – különös hálával emlékezik meg.

Fejlődésére igen kedvezőleg hatott az is, hogy szorgalmas tagja volt az ifjúsági önképzőköröknek, sőt az akkor virágzó »tíz baráti körnek« is, mely szombat esténként a tanultakból eszmecsereket folytatott, felolvasásokat és bírálatokat tartott. Józsa különösen ez utóbbiakkal szeretett foglalkozni. Hasznára fordította azt is, hogy mint a nagy könyvtárnak őre – »tékáriusa« – számtalan alkalma nyílt ismereteinek gyarapítására.

A theologiai önképzőkörnek két évig titkára, negyedik éves korában pedig elnöke volt. Ekkor vonta magára először *Szász Domokos* püspök figyelmét. 1886 március 22-én távirat érkezett, hogy a püspök másnap a theologiai konviktus ügyében Enyedre megy. Az önképzőkör azonnal díszülést tervezett, de nagy volt a baj, mert senki sem akart vállalkozni arra, hogy oly rövid idő alatt felolvasást írjon az ülésre. Józsának az elnöki tekintélyt meg kellett mentenie. Fennmaradt az éjjel s másnap »*A szellem csodái*« címen egy talpraesett felolvasást tartott. Az ifjúság tapsolt, a püspök is éljenzett s jegyzőkönyvét elővéve, bejegyezte abba a felolvasó nevét.

Nagy igyekezetéről és szorgalmáról tesz biznyságot az a sok kitüntetés és pályadíj is, melyben mint theologus ifjú részesült. Minden évben az övé a legtöbb és legnagyobb pályadíj. Nem csoda, hogy az így szerzett jó hírnév és készség után 1885 szeptember elején úgy tette le a lelkészi szakvizsgát, hogy kitűnő társai felett még kiemelő dicséretben is részesült. Oly ritka eset ez, hogy a nvolcvanas évek elején még csak két vizsgázóval történt meg.

Papnak tehát kiválóan jól készült. Ámde azt írja: »Én, amidőn oda fejlődtem, hogy a lét és nemlét nehéz problémája felett öntudatosan kellett gondolkoznom: hamar tisztában voltam azzal, hogy a

lét reám nézve nem más, mint az *enyedi tanárság*«. Ezirányban ő valószínűleg a harmadik éven kezdett gondolkodni. Ekkor olvasott nagy szorgalommal német és francia könyveket s már készült, külföldre. A negyedik év végén stipendiumot kapott s tisztán áll előtte a cél és megvolt az anyagi eszköz is a kivitelre, sőt a körülmények folytán remény is kecsegtette, hogy lehet enyedi tanár a theologian. Hogy miért vágyott éppen oda, azt így adja elő: »Zsenge gyermekkorom óta ez intézet falai között nőtem fel . . . szeretni, becsülni megtanultam tanáraival együtt . . . tudtam, mily fontos és nehéz missiót teljesít nemzeti életünkben . . . Másfelől, mint tanár óhajtottam volna némileg megszolgálni azokat a javakat, melyeket mint tanítványa, annyi éven át élveztem«.

A hálás tanítvány törekvésében semmi önző nem volt. »Eszembe sem jutott – mondja – a magas létrán, mely céломhoz vezetett, úgy feljutni, hogy annak valamelyik foga gazdátlanul maradjon. Én a Keresztes vállairól levett – egyik exegetikai tanszék – terhét óhajtottam felvenni, vele együtt általa támogatva szerettem volna az intézetnél munkálkodni.« Ez egyik teher az újszövetségi exegézis volt, melynek letételére Keresztest kartársai is igyekeztek rábeszélni. Csakugyan Józsa a két évig részint *Utrechtben*, részint *Marburgban* folytatott tanulmányozások alatt tüzetesebben az újszövetségi exegézissel foglalkozott s csak a második félévben fordult az ószövetségi felé. Időközben a theologiai magántanári vizsgát létesítő konventi szabályzat az erdélyi egyházkerületben is életbe lépett, annak szem előtt tartásával készült a három tantárgyra és melléktantárgyaikra. A külföldi egyetemeken a legkiválóbb tanárok előadásait hallgatta, akiktől »megbecsülhetetlen szellemi javakat nyert«.

De amíg ezek után fáradozott, részint a nagy elfoglaltatás, részint barátjának, *Csiszér Dánielnek* (privát tanítóm a negyedik elemi osztályban) *marburgi* tartózkodása alatt történt tragikus halála s az emiatt a német rendőrség által ellene indított sok és nagyon kellemetlen zaklatás egészségi állapotát igen megviselte. Így történt aztán, a Keresztes gyöngülésével is, hogy a jól sikerült tanári vizsgát, tanár és tanítvány, 1888 augusztus 31-én már betegen állotta ki. Némely vigasztalásul szolgálhatott az öröm mellett aggodalmas egészségi állapotában is, hogy ritka szerencsével már másnap, szeptember 1-én, az akadémiánál mint helyettes tanár alkalmaztatott az ószövetségi exegézis és a héber nyelv tanítására, évi 500 forint fizetéssel. Céljához tehát még csak egy lépés hiányzott.

Miután jobban lett, hozzákezdett előadásaihoz, kinyomatta magántanári értekezését s november 6-án megtartott a magántanári próbaelőadását. Nemsokára ezután – november 26-án – Keresztes József elhunyan: Józsa megosztotta az előadó nélkül maradt tárgyakat dr. Bartók György helyettes tanárral, de Józsa-nak még a tanév bezárása előtt fürdőre kellett mennie. Őszire egészen jól lett s nemcsak a tanítást végezte pontosan és sikerrel, hanem irodalmi téren is fellépett s neve csakhamar ismeretessé vált a protestáns egyházi irodalom terén. Számos egyházi és társadalmi kérdésekkel foglalkozó cikke jelent meg különböző társadalmi lapokban és tudományos irodalmi szemlékben. Mindenik munkája szép, világos és választékos nyelvezettel van megírva; fejtegetései, következtetései – valódi tudományos alapon állva – érdekesek és meggyőzők. Ha a szépen nekilendült s megindított munkái mind kidolgozva lehettek volna: az ószövetségi főbb eszmék külső és belső történetét egy élvezetes és tanulságos egészben tárhatták volna a magyar teológiai tudományos és művelt vallásos közönség elé.

Ilyen sokat ígérő irodalmi és sikeres működés után megtette céljához az utolsó lépést is. Az 1891-i egyházkerületi közgyűlés szeptember 29-én a nagyenyedi teológiai akadémiához, az ószövetségi exegezis katedrájára *rendes* tanáruul választotta meg. Alig volt ekkor 28 éves. És ő valóban kitüntetésnek vette a nagyenyedi tanárságot: magasan álló s tevékeny munkásságot igénylő polcnak! Alig is volt még Enyeden tanár, ki állására oly sokat adott volna, mint ő s ki azon annyira meglegedett és boldog lett volna, mint Józsa Zsigmond. Az a nemes önértzet, hogy a papnevelés ügye az ő kezében is nyugszik és az a tudat, hogy *önerején* jutott oda s az a szándék, hogy a nála apát-anyát kipótolt intézet iránt hű szolgálata által egy nagy *adósságot* fizet vissza: jogot adtak neki arra! Nem is volt az őt annyira boldogító enyedi tanárságról lemondani hajlandó soha.

Amikor célhoz ért, mint ideálisan gondolkozó ember, csakhamar belátta, érezte és tudta, hogy az a boldogság, amely mást nem boldogít, csak hiúság és önzés. A családszeretet, az ahhoz fűződő édes emlékek nem haltak ki beszédéből a küzdelmek és elfoglaltatások ideje alatt sem, sőt mind eszményibb alakban lebegtek szemei előtt. »A magyar családi életből ma sem hiányoznak – írja – azok a mély vallásos momentumok, melyek azt mindig jellemezték. A gondolkodás emelkedettsége, az emberiség ideális javainak nagyra-

becsülése, a rendíthetetlen hit nemzetünk szebb jövőjében és nagy hivatásában, melyek a magyar nemzeti karaktert alkotják: a magyar családi élet mély vallásosságából képződtek és belőle táplálkoztak.« A család körében boldog, nyugodt napokat vár. Az örömtől s gyermek zajától visszhangzó szobákból kizárja a közélet emésztő gondjait. A gyermekek családu tanártársainál megfordulva: ölébe vette a kis gyermekeket, tréfálkozott, enyelgett velük s egész lelkéből nevetett apró bohóságokon. Ily lelkülettel s a családról ilyen magas felfogással bírván, misem természetesebb, ha állása elfoglalása után családalapításra gondolt. Feleségül vette Ludvig Olgát, Ludvig János alsófehérvármegyei főszámvevő szép és kedves leányát, 1892 október 15-én. E frigykötéssel betetőzte boldogságát. Ennél több, e földi életben, nem jutott osztályrészül . . . Tízónapi együttélés után, 1893 augusztus 14-én örökre lezárultak szemei, öntvén az ifjú hitves szívébe keserű gyászt és fájdalmat, az intézetre pedig megdöbbentő veszteséget.

Józsa Zsigmond alapjában komoly, melancholiára hajló, kissé zárkózott természetű ember volt. Bizalmát nem lehetett könnyen megnyerni. Bizonyos fokú felvillanyozódásra volt szükség, hogy megnyilatkozhasson . . . De ilyenkor jókedvűen társalkodott, sőt humoros megjegyzéseket is tett s egész lelkéből nevetett s kitűnt, hogy belsőleg melegen érez és barátaiért, szeretteiért minden áldozatra kész. Ő valóban a *tett* és az *erős akarat* embere volt. Ez volt az alapja sikereinek, célja elérésének. Nagyon megszokta, hogy erre támaszkodjék már eleitől fogva, mindig számíthatott ennek erejére. De bizalma egy helyen csalódott. Azt gondolta, hogy akaratát szervezetének fizikai hatalmain is úgy érvényesítheti, mint az erkölcsi téren. Nem *akart* soha beteg lenni! De a természet erősebb volt az ő akaratánál s ezt a harcban gyorsan letiporta.

A küzdelmek alatt keresztyéni vallásos megnyugvást tanúsított. Nem zúgolódt, mint illet is ahhoz, aki Isten ígését magyarázta. Bizott folytonosan, hogy sorsa jobbra fordul s szép hivatását még sokáig betöltheti.

Mint tanár szorgalmas, pontos és lelkiismeretes volt. Erre mutat az is, hogy – mint már előbb emlitem – priváttanító korában, ha nem jött fel valamelyik tanítványa, kiment utána a szomszéd faluba is s ott kérdezte fel tőle a leckét. Szorgalmat s pontosságot kívánt tanítványaitól is, akiket kissé távol szeretett tartani magától. A tanulást, magaviseletet szigorúan és igazságosan mérlegelte.

A komoly igyekvőt pártolta, tanácsolta és segítette. Előadása teljesen nyugodt és világos volt s érces, átható hangja jelentékenyen emelte tanításai sikerét.

Ismereti köre széles volt s jóval túlterjedt a theologiai tudományok mezején. De azért az exegezis és történelem terén leginkább otthonos, ahol egészen elemében érzi magát. Egykori történelmi tanárának hatását a theologiai tanárainak befolyása háttérbe nem szorította.

A történelmi érzék a vallásossal párosulva nyilatkozott meg benne s még hazafias nézeteire is rányomta bélyegét . . . A föllendülő szabad szellemben azt a lelket látja munkálkodni, mely az apostolo-
kat meghatotta. A nemzet szerinte csak úgy lehet naggyá, ha a kereszt gyötrő szenvedései között megtisztulva, szellemi életre ébredt, működésének minden mozzanatát e romolhatatlan fundamentumra építi s annak elvei szerint szabályozza. E nézetéből önként folyt, hogy »a szabad, független magyar állam és testvéries érületben összeforrt egységes magyar nemzet« az, aminek megvalósulását óhajítja, amint azt a nemzet jobbjai: »egyenlő kötelességek, egyenlő jogokkal« jelszó alatt kitűzték. Olyan ember ajkán, ki papokat nevel, nagyjelentőségű szavak ezek! Ilyen szabad szellemű tanár kezére jövendőbeli papjainak képzését – e tekintetben is – bátran bízhatta az egyház, mint a hazának egyik leghívebb és legerősebb oszlopa.

A korán elhunyt, Istentől szép tehetségekkel megáldott férfiú életét nem a célhoz jutott és elfáradt vándoréhoz, hanem drága kincsekkel dúsan megterhelt gályához hasonlítom, melynek értékeit – a hajótörtekkel együtt – elnyelte a látkör nélküli tenger . . .

Mennyi jogos remény, méltó várakozás és kívánság lett semmivé az ő alig 31 évre terjedő élete szikrájának elpattanása folytán! Hány egymást felváltó nemzedék elméje és szíve termékenyülhetett volna meg azoktól a magasan szárnyaló eszméktől és gondolatoktól, fenkölt és nemes érzelmektől, amelyek őt a legkiválóbbak között is a legelsővé tették!

De Józsa Zsigmond az Ő korán megvetett síri ágyán is tanít és oktat, ha felkeressük őt.

Csak meg kell gyújtanunk az emlékezésnek mécsvilágait s akkor bizton járhatunk úgy az ő, mint a mások süppedező sírdombjai körül.

Én úgy érzem, hogy *a jövődők* legméltyobban a *múlt* kultuszával áldozhatunk. Azt is vallom, hogy a hagyományokban való nevelésnek nem utolsó iskolája a *temető!* Mert minden nemzetnek jövődője a sírokból virul ki és csak az a nép kapaszkodhatik meg erős kezekkel a Jövendőben: melynek másik karja sírkereszteket tart átölelve. A jövődő talaja: az újabb meg újabb nemzedék és ha ez nem veti meg könnyű lábát szilárdan a *Múlt* nagy halottszíveinek porában: akkor iramlása a *Jövő* felé egyúttal távolodás lesz a hazai rögtől is. Minél több nagy és immár nem gyászos, hanem glóriásan büszke sírhant domborul valamely nép temetőjében: annái több reménye lehet az életre.

Erre tanít az *Őrhegy* nyugati lejtőjén domboruló sok glóriásan büszke sír, melynek mindenike egy-egy fejezet a nagyenyedi Bethlenkollégium történetében.

Ezekkel a gondokkal eltelve állottam meg lelki pihenésre a Józsa Zsigmond porai fölött. Hazajáró lelke feljött hozzám, múltakon merengő tanítványához és ő vezérelt engemet.

Józsa Zsigmond síremléke Nagyenyeden.

Vince Dániel.

1840-1902.

Vince Dániel 1840 október 13-án Gömör vármegye, Gortva-Kisfalud községében született. Atyja Vince István uradalmi gazdaszt, anyja Mihályfi Józéfa, kinek gondos vezetése mellett születése helyén nyerte első neveltetését. Az ötvenes évek elején a rimaszombati egyesült protestáns gimnáziumba ment tanulmányai folytatása végett. Rimaszombaton elvégezte az akkor hatosztályú gimnáziumot s mint hetedik osztályos tanuló került *Sárospatakra*, ahol gimnáziumi és teológiai tanulmányait be is fejezte»

Mint sárospataki teológus, szorgalmasan olvasgatta *Czelder Mártonnak*, a Ballagi Mór által szerkesztett Protestáns Egyházi és Iskolai Lapokban megjelent missziói leveleit s ezeknek hatása alatt lelkesedett föl s határozta el magában, hogyha elvégzi a teológiát és helyet kap Oláhországban: ő is oda fog kimenni.

Ez a vágya 1865 január havában teljesült is, midőn *Bodola Sámuel*, a ref. anyaszentegyház erdélyi püspöke, a *moldva-oláhországi* misszióhoz, *Plojestre* kinevezte lelkésznek.

Lelkesedéssel foglalta el állomását s lelkesedése, ügybuzgalma soha sem lankadott. Templomban és iskolában egyaránt munkálkodott. Konfirmációi ünnepélyei nemcsak vallásos, hanem egyúttal nemzeti ünnepek is voltak. Hívei végtelenül szerették, de misszió-

náriusi későbbi éveiben sok üldöztetést kellett kiállania Czelder Márton misszionárius paptól azért, mert semmi szín alatt sem volt hajlandó Czeldert misszionárius-püspöknek elismerni s a plojesti egyháznak az erdélyi püspökségtől való elszakításába beleegyezni. Nem csekély az ő érdeme a missziói ügy rendezésében és főképp abban, hogy ezen ügyek kizárólag az erdélyi ref. püspök és főkonzisztórium felügyelete alá helyezettek.

Misszionáriusi nagy elfoglaltságától fennmaradt idejét *önművelésére* fordította. Tökéletesítette magát az oláh, német, francia és angol nyelvekben, megtanulta a török nyelvet, sőt foglalkozott a perzsa nyelvvel is. Fordított költeményeket törökből és perzsából s regényeket németből és franciából.

Én 1893-ban nem kis elfoglaltsággal és mélyen érzett benső indulattal jártam Vince Dániel egykori tanárom, plojesti volt állomáshelyén. Elgondoltam az akkor frissen olvasott impressziók hatása alatt a nagyravágyó ember (Czelder) okozta lelki tusakodásait egy felzavart kis gyülekezetnek és lelkes ifjú papjának. A idegenség tengerében vergődő kis magyar szigetnek, szíveket, lelkeket melengető, örökös napsugaras nyárra lett volna szüksége, hogy benne az elhagyott haza iránt való emlékek szép bimbói fakadjanak illatozó virágokká és fejlődjenek érettmagvú gyümölcsoökké egykoron a magyar nemzet javára és dicsőségére. De Vincének ez az akarata és célkitűzése egy ellentétes szándékú ember világnézetébe ütközött s ezért nem elégíthette ki az eredmény Vince Dánielt sem. A misszió érdekeinek megmentése és saját egyéni értékének elismerése eredményezték azt, hogy plojesti állomásáról a *Bethlen-kollégiumhoz* hivatott meg a német irodalom és a modern nyelvek tanáranak.

Új állomását 1871 november 1-én foglalta el, amelyen mint tanár is hasonló odaadással oktatta és vezérelte a kollégium tanulóifjúságát a modern nyelvek gazdag birodalmában, tanári működését pedig mély vallásosság hatotta át, mígnem *harmincévi* hűséges és lelkiismeretes szolgálat után, 1901 november 1-én jól megérdemelt nyugalomba vonult.

De a nyugalmat csak rövid ideig élvezhette. Egy év múlva, 1902 november 23-án *Déván* – hova szeretett gyermekei látogatására utazott – hirtelen elhunyt.

Vince Dánielnek a lelki portréját nem nehéz megrajzolni. Közvetlen, mindig a tanítványai szívét kereső s azt könnyen megtaláló – a tanítási modorában keresetlen szavú, nyílt, egyenes

jellem, a tréfálkozásokra könnyen hajló –: éppen ezért a tanítványai igen szerették.

Az egész tanítási módszerén erős fénysugárban világít végig az öntudatra ébresztgető magyar faji karaktere.

Én csak ez utóbbi lelki motívumaiból húzok ki pár halovány vonást, a rendszeres kidolgozás minden szándéka és keresése nélkül.

Mint volt misszionárius-lelkész, már ifjú korában magába szívta az olthatatlan tűzű s színes lángokban föl-fölcsapdosó hon-szerelmet, melyet a mi lelkünkre sugároz, de amelyet mi akkor – harmadik, negyedik gimnazisták – még nem igen tudunk kellőképpen értékelni. Azonban később, ahogy az évek tündek, multak s a reális élet mindinkább felrázott a mesék tündéri álmvilágából: hovatovább jobban fülünkbe csendült a Vince Dániel egykori tanítása a maga tiszta, igaz és szomorúan szép valóságában.

Külföldi missziói működésem alatt – derűben-borúban – vezérszövetnekem volt. Elindulásom idején – a kollégium előtt sétálgatva – soha el nem fogyó útravalóul: ő adott nekem szerető édesatyai tanácsokat. Működésem helyén – a bukaresti Stirbeyvódai-utcában – a kilencvenes évek elején meglátogatott, irányított, bátorított s munkásságomnak kijelölte az általa jól ismert utat, a helyes irányt. En – erőtelen, zsenge lélek – követtem őt s lépésről lépésre éreztem a tőle nyert erőt és bátorságot.

A dévai várrom alatt porladozó áldottlelkű professzor emlékezetét kegyelettel őrizi meg az Alma Mater s minden volt tanítványa, kinek lelkét megérintette az ő nagy magyar szívének kipattanó gyújtószikrája.

Az ilyen tüzek csak akkor hamvadnak el, mikor az utolsó tanítvány lelkében is végsőt lobbant az a láng, mely tőle nyerte gyújtó, égető erejét, hogy aztán a patinázott emlékezés ringassa át nevüket nemzetségről nemzetségre.

A gömörmegeyi kis falutól a dévai sírdombig hosszú és kanyargós út vezetett. Ezen az úton Vince Dániel – teljes szellemi fegyverzetben – két tábornúzz mellett őrködött. Az elsónél minden ereje próbára tétetett, és az emberül kiállott ádáz tusa után – jutalmul – a második, jelentősebb őrállomásra kerül, hogy egy emberöltőn keresztül onthassa szerteszéjjel szívének, lelkének melengető s termőerőket fakasztó sugarát, hogy méltó helyet foglalhasson el a nagy Bethlen Gábornak tradíciókat megőrző és átadó szellem-táborában, amelynek híre, neve és dicsősége- Istenem! – ne múljon el soha!

Váró Ferenc.

1851-1924 április 17.

A nagyenyedi Bethlen-kollégium tanári gyűléseinek egyik jegyzőkönyvében szószerint ez van írva: »Dóczy Ferenc inspector-professor jelenti, hogy *Váró Ferenc* nyugalmazott gimnáziumi tanár, tiszteletbeli igazgató, 1924. évi április hó 17-én délután 3 órakor, életének 73-ik évében, hosszas szenvedés után elhunyt. A megboldogult *három évtizeden* át szolgálta a tanügyet s ez idő legnagyobb részét kollégiumunknál töltötte, ahol egy évtizeden keresztül gimnáziumi igazgató volt. Mint ilyen, tapasztalatokban gazdag szellemével átalakította gimnáziumunk oktatási szervezetét az állam által kívánt módon, eleven életet és lendületet vitt bele a formaságok hálózatába. Élete feladatául tűzte ki: tudományban, művészetben, erényben az állandó keresést, megvalósítást, elérést s e feladatot oktatás, tudományos, szépirodalmi, társadalmi, egyházi munkásságával egyaránt igyekezett megoldani. Tanításában arra törekedett, hogy a gyermek röpké figyelmét a mulandóról a *maradandóra*, a tényekről az *igazságra* irányozza, hogy a zsenge értelmet az eszmék számára megnyissa, a változó gyermeki ifjú kedélyt a megismert jónak és szépek állandó hatásai befogadására szoktassa.

Ezért kezében minden tantárgy értékessé vált, ezért minden gyermeki lélek fogékony volt vele szemben, ezért volt áldás a tanítása.«

Az előjáróság e bejelentést mély fájdalommal vette tudomásul, emléket jegyzőkönyvileg megörökíteni határozta s a következő iskolai évben – emlékére – a magyar irodalomtörténetből ötszáz leies pályadíjat tűzött ki és emlékezetét alkalmas időben, emlék-ünnep keretében felújítani is elhatározta.

Ha csak némileg is méltók lehetnének e sorok *Váró* Ferencnek, e sokoldalú tudós, művész, éles elméjű kritikus, valóságos polyhisztor nevéhez és emlékezetéhez! Ha bár megközelítőleg is képet nyerhetne róla, aki Őt személyesen nem ismerhette s lehetne eszménye minden ifjúnak, magyar embernek a szorgalomban, érényben s az erdélyi lélek minden kiválóságaiban!

Váró Ferenc életéből több mint *ötven* év a nagyenyedi Bethlen-kollégiumhoz fűződik. Ebből 12 esztendő tanulókorára, a többi: szolgálatteljesítő és nyugalmazott tanári idejére esik.

1861-ben – tízéves korában – lépte át először az Alma Mater küszöbét, mikor apja, a már öregedő református pap, szülőfalujából, a hunyadmegyei *Haró*-ból Enyedre vitte és beíratta a gimnázium első osztályába. S minő hatások alá kerül az értelmes, figyelmes kis fiú? Az iskolán kívül itt is, ott is füst- és koromülte romok, az elült, pusztító zivatarnak beszédes emlékei, sőt az iskolában sem hiányoznak a rombadőlt oszlopok, amint maga írja: »a lelkesedés első magvait az ókollégium eldőlt oszlopai közt hintette vala kebelemben a romok nemtője«.

Az iskolán kívül az önkényuralom által megrendszabályozott élet, az iskola falain belül a diáktársaságnak alkotmányos iiton hozott szabályai közt hullámozó munkásélet, mely fölött a paedagogarcha-professor tartja argusi szemeit. A kisebb tanuló szolgál a nagyknak és viszont, csakhogy az első: parancsszóra, az utóbbi megbízatásból. Meg kell tanulni *engedelmeskedni*, mert ha nekibokrosodva, a rendkorlátból kirúg, avagy alattomosan átbúvik: elkerülhetetlen a tragikus megtorlás. Végül is: *or a et labor a!* Ilyen rendtartás mellett jobb része engedelmessé és szorgalmas munkássá vált. Munkájáról, magaviseletéről – az alsó *hat* osztály tanulóit értve – megszámadoltatta a primárius, a privat- és a publikus-preceptor, kinek személye mindenik osztályban más-más volt.

S ha az alsó tagozaton, *hat* év alatt a megkívánt erényekkel fel-
 ékesítette magát: átlépett a *nagydiákok* sorába. Akkor már *prof-*
fesszorok építették a lelkieken.

Váró szerint a régi professzor »nevelője, pályára vezérlője, sőt
társadalmi karakter-mintája igyekezett lenni tanítványainak: a
 talentumokat porba hullni nem engedte, de lehetőleg magukra
 hagyta s nagy bizalmat helyezett *önképző* munkájukba, mely őket
 valamirevalókká teheti s még nagyobb bizalmat: az iskolai társad-
 dalom jellemképző erejében«.

Tehát az *önmunkásság* útján szerzett ismereteikkel súlyosabbá
 tették a tehetséget s az erények követésében kifejtett versennyel
 alakították egymás jellemét. Önmunkásságuk eredményeinek
 bemutatására szolgált évközben az *önképzőkör*, évvégén a *vizsgálat*,
 A múlt megadta erkölcsi eszményképeiket, tanulmányaik alapján
 kialakult világnézetük. Régi protestáns nevelőintézetekünk így
 nevelték »a társadalomnak nemes érzelmű, kötelességszerető, magasz-
 tos eszményekért: vallásért és egyházért, nemzetért és hazáért
 önmegadásra kész, lelkesedni és áldozni tudó polgárokat«.

A Bethlen-kollégium, mely Váró tanulókorában a székelyek
 gyűjtőiskolája, az egyháznak szellemi erőket kiválasztó szerve, a
 növendékeknek tápláló dajkája, áldott jó anyja volt: büszkén
 hivatkozhatik arra, hogy jeles ifjai kiváló tulajdonságokkal fel-
 ruháztottan vitték zsebükben és szívükben az *érettségi* bizonyítványt,
 mikor elbúcsúztak az Alma Matertől s ezek a tulajdonságok jellemzik
 őket az elfoglalt életpályákon is.

Várót, mint nem közönséges értelmű erővel «megáldott tanulót,
 jellemzi a kitartó szorgalom, a nemes önérzettel nagyratörő lélek,
 az igaznak, jónak és szépnek szeretete. Vallomásaiban ugyan azt
 írja, hogy *kelletlenül* tanulta a leckéket, de az »Évkönyvek« tanú-
 sága szerint, úgy az alsó, mint a felső osztályokat *kitűnő* eredménnyel,
dicséretes szorgalommal és magaviselettel végezte. Emellett nyolcadik
 gimnáziumi osztályos korától kezdve, érdemes munkásságot fejt ki
 az *önképzőkörben* értekezéseivel, bírálataival, műfordításaival és
 szavallataival. Ismeretei a mély értelem szűrőjén keresztül hatnak
 kifelé s ha kell: nem hallgatja el kételyeit, érdekes vitatkozásai
 korán ébredt kritikai szellemét igazolják. Mint bíráló: éles fegyver-
 zettel támad s biztos győzelemre tör. Az önképzőkörben egyik idő-
 sebb tagnak »A magyar dalnokokról« írt dolgozatára kemény bírálatot
 mondott. A bírálat hangja visszatetszést keltett, a kör jegyző-

könyve szavai szerint »szerénytelen vádlónak modora az újonc írótlak«. Ugyanazon év egyik későbbi gyűlésén Váró, mint *értekező* foglalkozik ugyanazzal a kérdéssel és oly alaposan és nagy elismerést érdemlően, hogy a kör ugyanazon év május 20-án tartott Bethlen Gábor-ünnepélyen a dolgozatot újólag felolvastatta. Így szerzett magának elégtételt a bírálatára mondott vélemény után.

Az érettségi bizonyítványt, minden tantárgyból kitűnő osztályzattal, az 1869-ik évben szerezte meg. Az ifjúság, tanárok, sőt a város közönsége is kitüntető elismeréssel tekintett a pályaválasztás előtt álló ifjúra, kinek lelkében nagyratörő vágyak égtek. Apja óhajtása szerint a papi pályát kellene választania, de a maga vágya szerint a selmeczi *bányászati* akadémia felé tekint, mitől azonban elzárja a mód hiánya. Ezért maradt további négy évre is, mint teológus, az Alma Mater szerető karjai között, gyarapítva ismereteit az egyházi tudományokban, egyidejűleg mint magántanító, gyakorolva magát a tanári foglalkozásokban is. Az így töltött négy év alatt nagy forrongáson, nagy változáson megy keresztül lelkileg, míg tisztultabb világnézete kialakul. Az érettségi vizsgálat előtt álló Váró idejében Lavoisier, Mayr Róbert, Bunsen, Kirchoff, Büchner, Darwin, Moleschott, Vogt természettudósok munkái alapján Németországban már évtizedekkel elébb megszólalt az új materializmus, mely Magyarországon is követőkre talált s köztük *Mentovich* Ferenc elébb folyóiratban, később a kiadatásában évekig akadályozott »*Az új világnézet*« című könyvében (1870.) hirdeti az új filozófiát. S ha figyelembe vesszük azt, hogy az enyedi főiskolának akkor még fennálló jogi és teológiai tagozatára különböző iskolából odakerült hallgatói az új filozófia kérdéseivel kapcsolatos élénk vitatkozásokat folytattak a kisebb diákok füle hallatára: nem kétséges, hogy ezek a Váró figyelmét sem kerülték el. Vallomásaiban hivatkozik is arra, hogy »az érett, eszes nagy diákok« vitatkozásait hallgatta s a Büchner »Kraft und Stoff« című művét, valamint Szokoly Viktor »Arcisme és phrenológia« című művét ismerte. Mindezek és egyik tanárának, Jancsó Józsefnek egy-egy elejtett mondása, melynek értelmét magában »jól rosszul« tovább szöveggette: eredményezhették azt, hogy 1869. június 12-én az önképzőkörben, a később püspökké lett *Bartók György* filozófiai dolgozatát bíráló Váró *materialistának* vallja magát.

Ilyen világnézettel s mondhatni kényszerítve lép a teológiai tudományok hallgatói közé. A kiváló szellemű, nagy készülségű

új tanárnak, dr. Kovács Ödönnek tanításai tisztítólag, javítólag hatottak előbbi világnézetére, mit vallomásaiban maga is elismer, mégis majdnem biztosra volt vehető, hogy az igazságok megállapításában, elfogadásában a józan ész jogához megalkuvás nélkül ragaszkodó Váróból nem lesz templomi prédikátor. Hogy lelkében folyvást settenkedett a kétség: bizonyítja a magasztos vallásos és egyházi tudatának ismertetése után felvetődő gondolata: »Nem tudom, lehettem volna vele pap«. Közbelépő körülményei is más pálya felé terelik érdeklődését: mikor papi oklevelét megszerzte, apja már nem él s Váro – tanárainak biztatására – a tanári oklevél megszerzésére indul. Kétségtelen, hogy a tanári pályára hivatottabbnak érezte magát, a hozzá szükséges ismeretek egyrészét gyakorlati és elméleti alapon már a kollégium falai közt megszerzte, amennyiben filozófus korától kezdve mindvégig keresett magántanító volt s mint teológus, a gimnázium egyik alsó osztályában a számtant tanította. Egyik legkedveltebb tantárgya a *neveléstan* volt. Már ekkor ismerte a Bethlen-kollégium múltját s az ebből kifényesedő eszményképei lelkesítették. Az 1872-ik évben tartott Bethlen Gábor-emlékünnepeyre írt és előadott dicsőítő *Ódának* szerzője lelkében az a vágy loboghatott, hogy szellemi erejének javát – mint eszményképeinek hálás utóda – a fejedelmi intézet szolgálatában érvényesíthesse. Magasztos céllal, nagy akarással határozta el magát erre.

A távozó ifjúra visszavárólag tekintettek az ősi falak és az ismert szép készültsége, valamint sokoldalú tehetsége után, a benne kiváló pályatársat remélő egykori tanárai.

A budapesti egyetemen megszerzett oklevelével 1875 őszén, mint kinevezett rendes tanár, a székelyudvarhelyi állami *reáliskolánál* kezdi meg tanári működését és ugyanott folytatja hét-éven át. Ekkor régi vágya teljesült s Nagyenyedre került. Az államnál töltött évek hasznos tapasztalatainak gyűjtését eredményezték, kiérlelték benne a gyakorlott jó tanárt. Ott alakultak ki helyes elvei, melyek mint tanárt jellemzik őt.

A székelyudvarhelyi állami reáliskola egyik évi értesítőjében közölt értekezésében az iskola első feladatának tartja, hogy a tanulót tanítsa meg *érteni* és magát *megértetni* s a megértetteket meg tanulja *logizálni*. Az enyedi kollégiumban megtartott székfoglalójában a tanári hivatásról következőleg szól: »Mi más hivatása van a tanítónak, mint az, hogy a gyermekek röpké figyelmét a

múlóról a maradandóra, a tényről az igazságokra, az önként mutakozóról a mélyebben rejőkre irányozza, hogy a zsenge értelmet az eszmék számára megnyissa? Mi más hivatása van a nevelőnek, mint az, hogy a *változó* gyermeki ifjú kedélyt a megismert *jónak és szépek* állandó hatásai befogadására szoktassa!«

Tehát az értelmi és érzelmi nevelésnek szabatosan megfogalmazott helyes elveit tüzi maga elé. Vallomásaiban írja: »Magamról is megvallhatom, hogy már vége felé közelgő pályámon legnagyobb szükségét mindig annak éreztem, hogy egyre kevesebbet tanítsak, de lehetőleg egyre *sikeresebben*. Az *elvontság* minden tanításban *értelmetlen* betűtanulásra vezet.

Váró mint tanár lelkiismeretes pontossággal és mindig előre kidolgozott tervvel lépett a tanterembe. Az anyagból gondosan kiválasztotta a lényegest s azt az őt jellemző világos, megértető módszerével közölte. Tekintettel volt a tanítványai tehetségének természetes fejlődésére, bennök az értelmi erőt, az ítélő- és alkotótehetséget fejlesztette. Az ismeretek biztosságát olykor mesterkéltnek látszó módon is segítette. Tanítványaitól megkövetelte a gondos készülést, a hanyagot szigorúan megfeddette, az igyekvőt buzdította, jóindulattal támogatta, önmunkásságra serkentette. Mint egykori tanára, Kasza Dániel: nézésével is tudott fegyelmelni. Nagyon bántotta, ha valamelyik tanítványa a kötelességteljesítésben nem volt pontos. Az ifjúsági kör 1903-ik évi farsangi estélyen felolvasott novellájában *Csernátoni* Márton kuruckori diák alakjában tanulságos példát állít az ifjúság elé, hogy a kötelességteljesítésben a pontatlanság mekkora veszedelmet zúdíthat a közre.

Nem elégszik meg azzal, hogy a tanár csupán az iskola falain belül kifejtett munkássága árán igyekezzék elismerést nyerni, de megkívánja, hogy értékes erejének kitermelésével a *társadalmi életben* is tekintélyét építő munkás legyen. Ennek érdekében a kínálkozó alkalmat mindenütt megragadja. Egész pályafutása alatt nagy gondot fordít az önművelésre és az irodalmi munkásságra.

Mihályi Károlynak az 1880-ik évben bekövetkezett halálával az enyedi kollégium előljárósága a megüresedett tanszékből két tanári állást szervez, egy magyar irodalombölcseletit és egy klasszika-filológiait. Az 1882-ik év első felében tartott egyházkerületi közgyűlés az *első* tanszékre megválasztotta *Váró Ferencet*, a *másodikra Szilágyi Gyulát*.

Váró boldogsággal telt szívvel siet új állomásának elfoglalására s mint írja: »elhagyta tisztos állami tanári állását, hogy a Bethlen-főiskolánál, melynek *nagyon sokat köszönhet*, folytathassa pályáját, csak az a kilátás állott előtte, hogy eszményképeinek megvalósítására azok a terek nyílnak meg neki, mérvek felé ifjúkori ábrándjai vonták. Egy jog, melyet mindenekfelett nagyrabecsült, szerényen bár. de közvetlen is együttműködhetnie azokkal, akik egy pár század óta Erdély történelmét jórészt csinálták.

Annál is bizonyosabb, hogy ez a vágy vezette célja felé, mert megválasztása – az enyedi kollégiumhoz – őt már az állami tanárok első harcosai sorában találta s kétségtelen, hogy tehetségével és energiájával minden elérhető állást kivívhatott volna magának, mindezek dacára is boldognak érezte magát, hogy visszatérhetett oda, honnan »egy-két évtized iratos fátyolán áttetsző igézete-képek« hivatogatólag intettek feléje és ahol a jövőre kiható munkában társul, szegődhetik azokkal a »jól érdemesült« férfiakkal, kiknek »atyai áldásával« távozott egykor. Érti, hogy nehéz kötelességek várnak reá. »Ha meggondolom – mondja beköszöntőjében, – hogy épp azok az ismeretek és igazságok közlésével kell értelmi és erkölcsi nevelőhatást gyakorolnom a serdülő nemzedékre, amely ismeretek és igazságoknak tárgyai nyelvünk és irodalmunk, fajunknak lételeért való állandó és diadalmas küzdelméről tanúskodnak; ha meggondolom, hogy e hivatást mostantól kezdve annál az intézetnél kell teljesítenem, mely nemzetünk egykori téli álmának idejében is a fagyos kéreg alatt a magyar faj életrealitásának legdúsabb csíráit ápolta vala: kötelességem sikeres betöltéséhez valahonnan csak kell erőt, bátorságot, reményt merítenem. Csekély erőm nagvobb részét úgyis ez intézetnek köszönöm, bátorságot hadd merítsek ez intézet múltjából, reményt pedig nyújtson a méltóságos eljáróság és nagyrabecsült társaim jóindulata.«

A Váró Ferenc megválasztása idejében már haldokolt a régi osztálytanítói rendszer, mely mellett az egyes tárgyak tanításában a feljebb vezető rendszeres, céltudatos, építő munka nem volt megvalósítható és a többoldalú ismeretszerzés, mit a haladó kor megkívánt, nem volt elérhető. A nagyenyedi kollégiumnak is át kellett térnie megfelelő tantervek alkalmazásával a *szakrendszerre* annál is inkább, mert különben a mindinkább szaporodó állami intézetekké! nem vehette volna fel a versenyt. A sürgető okok hatása alatt – ennél fogva – a rendszerváltoztatásnak többirányú előkészítésé-

vel foglalkozott, nevezetesen az állandó tanerőket szaporította és az új épületszárny megépítésének kérdését napirendre tűzte.

Váró tudását és addigi tapasztalatait egyeztetni törekedett a Bethlen-kollégium hagyományos szellemével, nem tévesztve szem elől, hogy tanári állásához fűződnek a fejedelmi akarat végrehajtásának kötelességei. Eszményképei a nagymúltú intézetnek régi tanárai: Apáczai Csere, Páriz-Pápai, Ajtai Abod, Szász Károly s mások, kiknek hagyatéka a szabadelvűség és a haladó újítás szelleme. Mert a tanítás-nevelés-oktatás állapotában nem lehet bevezetett irányelvekről beszélni, befejezettség ott soha be *nem* következhetik, mert annak folyton fejlődő egésznek kell lennie, mely míg egyfelől megőrzi az ősi alapvonásokat bizonyos elvekre nézve, másfelől az egyes korok követelményei szerint megtermékenyül új elemekkel.

Az új szervezkedés keresztülvitele évében emeli az előljáráóság bizalma Váró Ferencet gimnáziumi igazgatói állásra. Fényesen oldotta meg a reáruházott feladatot, lelkiismeretes pontossággal, körültekintő gonddal irányította a didaktikai és methodikai nevelést s amint az akkori rector-professori beszámoló is megállapítja: »Intézetünk beligazgatása minden nehézség nélkül ment át az átalakuláson«.

A zökkenés nélkül való célirányos eredményekért az akkori tanulói ifjúságot is elismerés és dicséret illeti szorgalmas törekvéséért s komoly magaviseletű igyekezetéért.

Igazgatói működése alatt épül fel a kollégium hatalmas új szárnyépülete s történik annak felavatása 1889 június első napjaiban lélekiemelő ünnepek között. Ezzel kapcsolatosan volt az erdélyi református tanárok értekezlete is megtartva. Váró Ferenc ez alkalommal magas szárnyalású *Ódával* áldoz a nagy Alapító dicső emlékének, melyet *Borsay* Samu, a kollégium akkori ifjú és kiváló zene-tanára zenésített meg és adott elő olyan énekkarral és orchester-kísérettel, mely minden tekintetben méltó volt a fejedelmi intézmény fenséges ünnepéhez. A költemény szövege:

ÓDA.

Pusztulásból, vér- s tűzárból
Menekült a szellemtábor.

Itt tanyát vert kétszáz éve,
Nyugodalmat, vést is érve.

Harcát veszté, újra kezdé,
Táborsáncát megkettőzé,

Dúlt sáncán is helyt marada
Bethlen Gábor büszke hada.

Vára kelt már sánchelyére,
Fény mosolyog fegyverére.

Tjj reményre gyúl a tábor,
Áldva néz rá Bethlen Gábor.

Hozzá népe híven esd föl:
»Fejedelem fényegedből

Láttasd vélünk szellem arcod,
Győzelemre vidd a harcot!«

És itt – bár szűk keretek között mozoghatok – bemutatok még egy remek költeményt is, melyet Váró a kilencvenes évek derekán, a Bethlen Gábor szobra létesítésének és hovahelyezésének mozgalmas idején írt, mely ihletett költőlelkének egyik örökszép terméke, költészetének mintegy fokmérője s a Bethlen-kultusz valóságos apotheozisa:

ENYED A SZOBOR HELYE.

Januári bús nap ködös alkonyába,
Enyedi vár mellől,
Fekete rács kertről,
Gyász-füstfátyolt lenget mécsek vörös lángja
Rá vigasztalásul.
Szemközt a várkerttel, füst nélkül szaporán,
Az öreg Kolégyom hármass ablaksorán
Száz ragyogó láng gyúl.
Aztán vének ajka,
Gyermek s ifjak hangja
Imadalra zendül.
Forró könny sok szemből
A vértanuk fagyos sírrögét áthatja;
S kiket legyilkoltak
Szabadságévének vérkeresztiségében,
Vízkereszt ünnepnek *harmadik* évében
Boldogok a – holtak.
Hamvaik nem kérnek

Történetet mondó márványból emléket;
 Zúzmárásan csüngő szomorúfűz-lombok,
 Hantjuk felett, róluk mindent elbeszélnek.
 A sokat szenvedett
 Romokbul rom felett
 Újult város népe,
 Csöndesen évenként
 Elsírja a könnyét
 S megvigasztal önként.
 Kérkedő oszloppal nem állít meg vándort,
 Úgy se mondhatná el, hogy vésznapja hány volt...

1849 januárius 8-án legyilkolt magyarok közös sírja a kollégiummal szemben.

Mégis a vándornak ha regélő kő kell,
 Mely vészes időkről tanúságot mondjon:
 Ott fehérlik lám, egy a Kápolna dombon,
 Körül zöld fenyőkkel.
 Nem kiomlott vért, csak
 Hős fiak küzdelmét,
 Példaadó tettet hirdetni emelték.
 Ott – a labancúzó diákok sírhantján.
 Fűzfadorongjaik
 Lombja is ki virít,

Minden áldott évnek virágvasárnapján,
 S kiknek vére száradt labanc dárдавason,
 Nevüket olvasom. . . .
 Testük lenn a földben. . .
 Szellemük ifjonnan mostan és jövőben
 Növekvő erőben,
 Istenért, hazáért, polgárok javáért
 Áldozatra készen,
 Áll bátran a résen.
 Ahol a szent ügy kér,
 Nem kímél munkát, vért,
 Elve a jelennek s küzdeni jövőben,
 Elődiért helyt áll százados bástyáján,
 Az Örhegy lábánál, zúgó Maros mellett,
 Tábora Bethlennek.

Mert a Te magasztos, fenkölt szellemednek
 Ore ez a tábor.
 Lobogót ez ottan címereddel lenget,
 Atyjának vall Téged, dicső Bethlen Gábor!
 De vezéralakod nagyságához mérten,
 Mily kicsiny e serged! . . .
 Hatalma nevednek s fejedelmi fénye,
 Nagy messze kiterjed,
 A magyar Sionra,
 Mind az egész honra;
 S messze túllobogva Kárpátok határit,
 Világra világít.
 Ám csak honszerelem tűzhelyén gyúlt lángod!
 A hitért harcolván,
 Csüngve honod dolgán,
 S szívedben magyarok Istenét imádod,
 Hogy ez a dúlt nemzet *nemzetnek* maradjon,
 Jövendő nagyságra, békére virradjon.
 S ád Isten diadalt hős fegyvereidnek,
 Kivíva, kivíva szabadsága hitnek.
 A hármas bérc földe,
 Ölelő, hódoló keblet tárt elődbe,
 Szabadító hősét választja királyná,
 István koronáját fejedre kínálá.
 De, ki győztes voltál harcba, háborúba,
 Százszorta győztesebb, mint önleked ura
 S szent jogért, eszméért, ki nem kíméltél vért:
 Nem áldozod *trónért* nemzeted békéjét.
 Ama munkás békét,
 Amelynek áldását

Hálálva a késő századok is lássák.
 Bizony, akkor épült szilárd kösziklára
 Magvar hit temploma, tudománynak vára.
 Azóta azokban laktanak apáink,
 Nyerünk nemzedéket magunk s unokáink!
 S nem vész az a nép el
 Kit így öveztek fel a tudás vértjével.
 Ekként teljesíted, amit az Úr mondott
 Prófétája által, ez vala főgondod.
 Tanácsért naponta forгатád szent könyvét,
 Segedelmét reggel és estve könyörgéd,
 Őbenne helyezted lelked bizodalmat,
 S életed utolsó órájáig vallád:
 »Kicsoda ellenünk, ha velünk az Isten?«
 im, ez a hit tartja alkotásid itt fenn!

Áldott Fejedelem, üdvözült nagy *Bethlen!*
 Kihez hű szív dobog százezer kebelben,
 Fogadalmat kívánj híveid sergétül,
 Fogadalmi jelül
 Nagy alakod *ércbül*
 Bérces Erdélyednek álljon közepében
 A sokat szenvedett,
 Romokból rom felett
 Újra kelt városnak keljen kebelében,
 Hol címered őrzik,
 Siralmas krónika szaván száz seb vérzik.
 Alljon ott, álljon ott fenséges alakod,
 Hol szellemhadad őrt százados bástyán áll.
 Hű kegyelet néki emeljen alakot,
 Zúgó Maros mellett, az *Órhegy* lábánál!

Az említett tanári értekezleten szintén kivette részét a munkából »A nagyenyedi Bethlen Kollégium a közelebbi években és ma« címen tartott tanulságos előadásával, melyben számszerűleg és különböző nézőpontokból vizsgálva, mutatja ki az intézet harminc évre visszamenő fejlődését.

Amíg Váró a gimnázium színvonalának emelésén fáradozik s az elért eredményekkel a közoktatásügyi kormány elismerését is megnyeri: azalatt az idő alatt foly le a kollégium kormányzó-testületét évekig izgalomban tartó harc, a teológia és a kollégium vagyoni épségének megmentése érdekében. A teológia felvirágoztatása dr. Kovács Ödön működésének köszönhető; a nagy erőfeszítésekkel folyt harcban a védelem vezéri lobogója az ő kezében

van. Ebben a harcban Váró Ferencnek nagy lelki vívódásokon kellett keresztül mennie: lelkében szembekerül egymással az Alma Mater nagy múltja iránt érzett tisztelete és a gimnázium fejlesztésében elért sikerei után a jövőre vonatkozó nagyszabású terveinek megvalósíthatása esetén várható eredményekre sóvárgó és felcsigázott igazgatói ambíciója. A tragikum magva kiérezhető. A támadók táborában érvényesíti szavát, de azt a működési tért, melyben további terveinek megvalósítására gondolt, elhagyja: igazgatói megbízatásáról 1895-ben lemond.

Tízéves igazgatósága alatt az intézet fejlődése érdekében kifejett irányelvei a következők voltak:

A törvények rendelkezéseit az autonómia természetével s a kollektív tradícionális hagyományaival lehetőleg össze kell egyeztetni az alkalmazásban. Az egymásnak ellentmondó, vagy a nevelés érdekeit ki nem elégítő, elavult álláspontú rendelkezések megváltoztatását a maga idejében és a maga helyén kezdeményezni és sürgetni kell. Az 1883. évi XXX. országos t.-c. szempontjából minden jogosult várakozással és kritikával előrenézőleg számot vetni. Atanártársi együttműködés érdekében elvül tűzte ki: a személyi érdekeknek a tanítás érdekeivel lehető összeegyeztetését.

Az előljárásság Váró lemondását annak idején sajnálattal vette tudomásul s érdemeit – jegyzőkönyvileg – a következőkben örökítette meg: »Ezen tíz év alatt, míg a gimnáziumi igazgatói hivatalt viselte: szakértelmével és buzgó kietartással segítette az Elöljáróságot abban, hogy a gimnázium belső felszerelése a tökély lehető fokát elérje és az intézet színvonala emelkedjék addig, amíg a főhatóság és az országos közoktatási kormány elismerései is megnyilatkozhattak.

A gimnáziumi tanulóknak mind értelmi, mind testi fejlesztésében, mind esztétikai kiművelésében előljárt és buzgón közreműködött azon nehéz körülmények között, midőn az 1883. évi országos középiskolai törvénnyel összhangzásba kellett hoznunk a gimnáziumi oktatásunkat.«

Váró e tíz év alatt volt tanári pályájának zenitjén.

A vihar elült. A tiszteletreméltó és nemes bátorsággal harcolók közül rövid egymásután többen az örök békeség hazájába költöztek. A kollégium vagyoni állapota csaknem teljes épségben maradt, várva egy majdani kíméletlenebb harcra. A theológia megszüntetésével azonban tagozati épsége nagy csorbát szenvedett.

Váro Ferenc a homloktérből visszavonultan még további tíz éven át szolgálta az intézetet. Munkaerejét – a gimnáziumi tanításon kívül – igénybeveszi a tanítóképző is, hol magyar irodalmat tanít. Ezenkívül a kollégium nagy könyvtárának, az ifjúsági könyvtárnak és olvasókörnek felügyelője és az ifjúsági önképzőkörnek vezetője. Ez utóbbi megbízatását a kollégiumnál töltött tanári szolgálata alatt egy év kivételével (1892-93) állandóan vállalja. Mintha csak diákkori érdemes önképzőköri munkásságának folytatását kereste volna. Át is ültette buzgóságát az ifjúság lelkébe. Bölcs és buzgó irányítása meglátszott a magas színvonalon álló ünnepeleken, melyeket a kör irodalmunk jeleseinek emlékére tartott, valamint a rendes gyűléseken folyó munkásságon is. Nagy munkásságot fejtett ki az egyházkerületi és egyetemes református egyházi nagy horderejű kérdések megvitatásában. Fontosabb kérdések és ügyek határozathozatalainál az ő véleménye nélkülözhetetlen. Az országos ref. tanáregyesület megvalósításában folytatott tárgyalásokon is derekas részt kért magának. A megvalósítás szükségességét bizonyítva, megvillogtatja felfogását, az igazi tanárról hangoztatja, hogy a régi tanárok »jobban ismerték, akarták is ismerni az egyháznak lényeges szükségeit és érdekeit. Intézeteinknek mai s az országnak különböző részeiből összekerülő tanárai e tekintetben elmaradnak«.

Nagyon fontosnak tartja az iskolának, egyháznak, társadalomnak erős kölesönhatását. Azt írja: »Protestáns és református tanügyünk történelmének meglehetősen elutasíthatatlan követelése, hogy egymásról tudjunk, összetartsunk, együtt eresszünk, egymást bíztassuk múltunk folytatására, régi becsületünk fentartására, az országos versenyben helyünk megállására. Az együttgondolkodás hiányában mindennap letörlődik itt egy, ott más régi életrevaló jellemvonás intézeteinkről«.

Az 1905/06. tanévet – főhatósági engedéllyel – szabadságon tölti. Ezzel az évvel telik le *harminc* évi tanári szolgálata. Ebből az alkalmából a kollégiumi Elöljáróság melegen üdvözli s szolgálati érdemeit jegyzőkönyvében megörökíti. 1906 szeptember 1-én nyugalomba vonul s az egyházkerület jóváhagyásával tb. gimnáziumi igazgatói címet nyer.

Irodalmi munkássága jelentékeny. Művei folyóiratokban, szép-irodalmi lapokban, fővárosi és vidéki újságokban és iskolai értesítőkben jelentek meg, nem egyszer külön lenyomatban is. Óhajtható

volna, ha a kollégium tanári testülete módját ejtené ez értékes, szét-szórta munkák egybegyűjtésének, rendezésének és kiadásának. A volt tanítványok kegyeletes érzéseinek bekapcsolásával felette könnyű volna elérni a biztos sikert, melynek nyertese az erdélyi magyarság lenne, a Váró Ferenc örökbecsű, tanulságos és szívet-lelket gyönyörködtető munkáinak bírhatása által. E tekintetben úgy a tanári karra, mint a tanítványok hatalmas seregére nemes és hazafias kötelesség teljesítése vár.

A nagyenyedi Alma Matert érdeklő legjelentősebb műve »*Bethlen Gábor kollégiuma*«. Sajnos, hogy ez az eredeti felfogással és jellemző csoportosítással megkezdett mű befejezetlen maradt, de úgy, hogy még csak egy *pont* sem kerülhetett a végére. Úgy ez, mint más irodalmi dolgozatai jellemző írásművészetének és forma-érzékének valóságos remekei.

Már diákkorában kitűnt az ifjúsági önképzőkörben *műfordítói* képességével és amit akkor szép reményekre jogosítólag ígért: huszonegy év múlva fényesen be is váltotta, amikor a Kisfaludy-Társaság Szász Károly, Vargha Gyula és Váró Ferenc fordításában kiadta *Schiller* költeményeinek gazdag gyűjteményét, melynek – Beöthy Zsolt értékelése szerint – nem egy darabja a műfordítás magyar művészetének igazgyöngye.

A Jókai örökszépségű beszélyéhez, *A nagyenyedi két fűzfa* történetéhez is megértető illatot lehel s bár a Jókai poemájának nincs szüksége magyarázó útmutatásra: a Váró helyi körülményeket ismerő irányításával és feltűntető motívumaival a még fehérlelku ifjúság úgy magába szívja az események histórikumát, hogy annak történeti igazságai és epizódjai – mint élő fában az évgyűrűk -- az évek múlásával csak nőnek és sokasodnak, de sohasem enyésznek el.

Váró Ferenc kétszer nősült, először udvarhelyi tanár korában. Szép családi életét két leánnyal és három fiúval áldotta meg az ég. A szép reményeket a hozzáfűzött várakozással minden tekintetben kielégítő *Béla* fia, egyetemi tanársegéd korában, éppen ez életrajz írásakor (1927 szeptember 8-án) fejezte be tragikus módon 37 éves életét, foglalkozása helyén, a budapesti női klinikán.

Váró Ferenc nagy lelke egy évnél tovább harcolt a már megtört testtel, mígnem a nagy pillanatkor – egy szép áprilisi reggelen – megválhatott tőle.

Porai nem azon a helyen nyugsznak, ahol gyermekkorának báránnyfelhői mosolyogtak reá s ifjú diákéveinek babéros örömeit éldelé, ahol munkás tanári pályájának mérőköveit rakta le és ahol az évszázadok viharaival büszkén dacoló intézet szellemi fényét messzire terjesztő pályatársak munkájában osztozott. Nem ott nyugszik ő, hol a munka közben kidőlt társait örök pihenőhelyükre könnyezve kíserte ki és sírjukra a megemlékezés hervadhatatlan koszorúit helyezgette. Nem az *Órhegy* tövében hamvadozó professzorok között pihen az elfáradt vándor, hanem ott a *szombatjaival* családi sírboltban, mely körül a szőke Küküllő csobogó hullámai és *Budvár* sziklás omladékainak tündérei regélnek múlt idők dicsőségéről.

Mondjatok dalt Róla ti, madárdalos ligetekben ébredező, termő mezők felett átsuhanó, magyar bánattól terhes napkeleti fellegek!

És te, székely bércek, vad haraggal kavargó, romboló zivatarok sikoltó *Nemeréje*, te is zúgd el harsány himnuszodat a költő álma felett.

Az iratos füvektől balzsamos levegő, mit Udvarhely felé szelíden lenget a szentannai szél, a fenyőillat mámora, a soha el nem haló madárdal és az évezredes titkokat őrző rengetegeg zúgása, mint az erdélyi magyar lelkek fel-felijedő és elhaló siráma: fenséges apotheosisa lesz *Váró Ferencnek*, a tudós professzornak, a széplelkű költőnek, a Bethlen Gábor kollégiuma örökkön élő, hazajáró lelkének.

EPILOGUS.

Az emlékezés egy-egy maroknyi virágát hintettem szét a süppedő sírokon.

Amíg a dicsőséges múlt felemelő érzésével hantról-hantra jártam a tudós professzorok porai fölött: az *élet tanulságait* kerestem. Mert Ők most is tanítanak.

A serdülő ifjú felleli célkitűzéseit. Meríthet erőt, önbizalmat, kitartást a küzdelmes életpályára. Az erős férfi: bátor elszántságot, életenergiát, a kultúra fegyvereivel bännitudást, hogy annak élén minduntalan a *hit világa* és hegyén a rendületlen *hazaszeretet* fénye tündököljön. Az élet véghatára felé közelgető tanulhat életbölcsséget és megdönthetetlen erkölcsi tanulságokat.

Töredék kis darabka ez az emlékezés, amit a háromszázhet éves múlt megdicsőültjeiről, nagy idők nagy embe-reiről, Bethlen Gábor szellemtáborának egynéhány kiválóságáról – a Fejedelem halálának háromszázestendős fordulója emlékére – elmondhattam. Csak egy-egy marék virág, amit elhitegettem imitt-amott, az utamba eső sírokon.

És hogy ezt is tehettem: köszönöm elsősorban is – sajnós, immár szintén elköltözött – *Fejes Áron* rektor-professzor, kedves barátom emlékezetének, aki megértő szeretettel karolta fel az elsősorban Vele közölt szándékomat és segített megvalósítani kegyeletes igyekezetemet.

Az Ő nemes lelke is örködik a szent örökség fölött, dicső elődeinek végeláthatatlan sorozatában.

Lekötelező köszönettel adózom *Dóczy Ferenc* Bethlen-kollégiumi rektor-professzor nagyrabecsült barátomnak, valamint *Járay István* főgimnáziumi igazgató úrnak s általában mindazoknak, kik törekvésemben segítségemre voltak.

És köszönetet mondok *Dóczyné Berde Amál* kitűnő festőművésznőnknek is, aki szép időkre emlékeztető bájos rajzaival feldíszítette szerény munkámat s elfödözgetni igyekezett annak fogyatkozásait.

Hiszem, hogy el fog jönni az az idő, mikor a nagyenyedi Bethlen-kollégium krónikása hivatásszerűen és méltóképen megrajzolhatja szellemi arcképét *mindenik* kulturmunkásának és azt a munkakört, melyet a fejedelmi főiskolában, – hazánk e keleti bástyáján – a dicsőséges magyar nemzet társadalmi életének kialakulásában, a történelmi időkben, megfeszített heroizmussal betöltött.

E tekintetben – különösképpen a történelmi profesz-szorokra – nemes kötelesség teljesítése vár.

Mert alkalmat kell keresni és adni arra, hogy az egymás után következő nemzedék már az ősi falak között és nemcsak évtizedek múltán s akkor is csak relikvia gyanánt őrzött föliánsokról tanulja meg és vésse lelkébe, hogy a hosszú idő alatt – Alstediustól – Fejes Áronig, kik voltak a magas ívelésű, országokra kiható Bethlen-kultusz fenn-tartó pillérei? Legyen alkalma a ragyogó példákból erőt, lelkesedést merítenie s választhasson magának eszmény-képeket azok közül, akiknek lelke egymás érintésétől fogott tüzet és égett messze világító lobogással! Hadd érezze az ifjúság, hogy ez a szellemtábor ma is ott öröklik elűzhetetlenül a Bethlen-kollégium jövője felett!

Ez legyen az a bázis, amelyen minden tudás felépülhet.

Azt a mesét, hogy a zsidók miként mentek át hajdanában száraz lábbal a Veres-tengeren: már mindenki tudja, de azt a *valóságot*, hogy az erdélyi magyar kultúrának kik voltak a vértanúságig menő önfeláldozó munkásai, hogy ki volt Párizz-Pápai, Köteles Sámuel, Herepei Ádám, Benkő József, Mihályi Károly, Kovács Ödön, Makkai Domokos stb., stb. s mit tettek ezek a *Vallás* és *Haza* szolgálatában: bizonynyal mondom, hogy az ifjúság közül talán senki sem tudja.

Ezek élettörténetére, a *haza* és a társadalom javára egyaránt kiható munkásságuk eredményeire meg kell tanítani a nemes ifjúságot, hadd szívja magába a zsendülő lélek már az élet tavaszán az általuk hirdetett és reánk örökségül

hagyott Eszmét és Célét, hogy ezeket a férfikor nyara meg-
érlelhesse a kollégium és társadalom javára egyaránt kiható
érett magvú gyümölcsökké!

E gondolatokba merültem, büszke fájdalommal gyűjtö-
gettem a kegyeletnek szomorúan szép virágait. Valami
borongó hangulat vett erőt lelkemen. Nem tudtam és nem
is akartam szabadulni tőle.

És ekkor éreztem közellétét a legbensőségebben s
jóságos két kezét vállaimon az én Istenemnek, akihez
további vándorlásaimban – bármerre járjak-kelek is -
e hantok felé fordult lelki arculattal, az utolsó nagy pilla-
natig sóhajtozom:

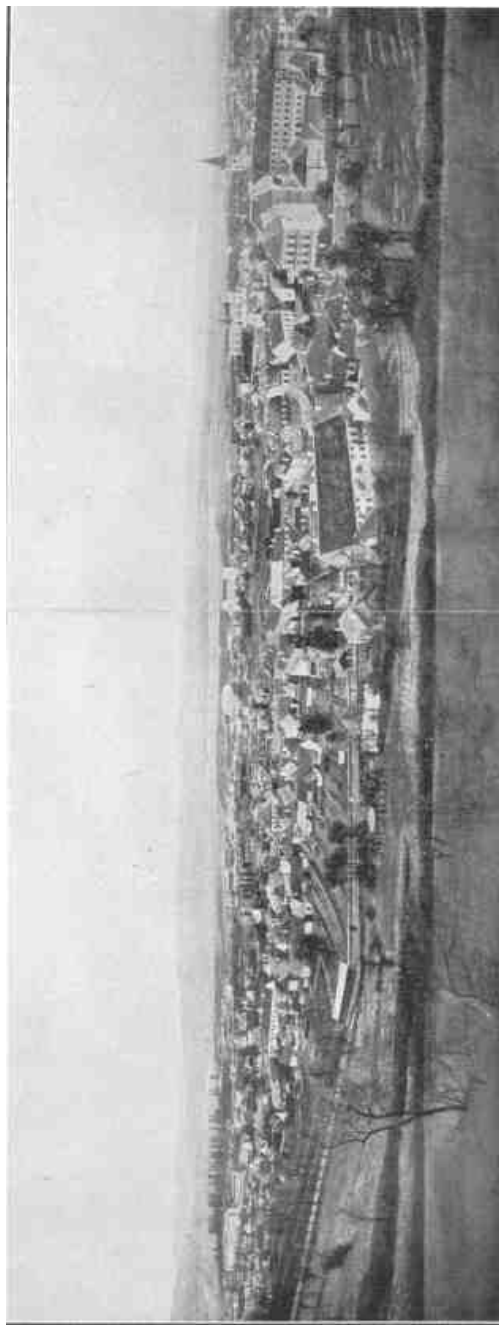
Adj nekik pihenést, üdvözítő álmot,
Legyen csontjaiknak nyugodalma áldott!
Kegyeletes utód szórja be virággal
S tanuljon a portól – századokon által. . .

MÁSODIK RÉSZ.

NAGYENYEDI KÉPEK.

»Gondolatom szárnyán ismét otthon teremek
S barangolom a tájt, kicsiny sápadt gyermek.«

Arany: Toldi szerelme.

Nagasaki litlepe.

Nagyenyed.

Egy darab *történetet* beszélek el erről a kedves kis marosmenti városról, az én szülőföldemről s annak nevezetességéről, a Bethlen-kollégiumról.

Nagyenyed a XIII. században szász telepítés folytán keletkezett. A reformáció és a nemzeti fejedelemség emelték jelentőségre a kis várost. Minthogy az erdélyi fejedelemség létalapját a magyarság és protestantizmus képezték, ezek hatása alatt Enyed is átalakult, amennyiben lakossága csakhamar protestáns és lassankint *magyarrá* lett. 1564-ben Enyeden tartották azt a nevezetes zsinatot, amely kimondta a Luther- és Kálvin-féle egyházak szétválasztását s megalapította Erdélyben a reformált magyar egyházat.

Báthori Gábor 1613-ban nemesi kiváltságokkal ruházta fel Enyedet, 1658-ban pedig II. Rákóczi György a polgárokat felmentette a közterhek viselése alól s egyben *nemesi rangra* emelte őket.

Miután 1658-ban a tatárok feldúlták Gyulafehérvárt, Apaffy Mihály fejedelem 1662-ben a Bethlen-kollégiumot áthelyezte Enyedre s ettől az időszaktól kezdődik a városnak egész Erdélyre. sőt a Királyhágóntúlra is kiterjedő jelentősége.

Ugyanis a nemzeti fejedelemség megszűntével Gyulafehérvár végkép elvesztette régi vezérszerepét, mert az új országos kormány székhelye – ideiglenesen – Nagyszeben lett s bár Gyulafehérvár katonai erőssége s a római katolikus püspökség székhelyévé tétetett – sem Erdélynek, sem Alsófehér vármegyének fővárosa nem lehetett többé.

A katonaság és a püspökség ugyanis az újonnan épült várban helyezkedett el s kitelepítették onnan a régi polgárságot, a megyét, a református egyházat és az iskolákat. Abban az időben a még gyöngye fénnel világító magyar nemzeti szellem sem a katonasággal, sem a katolikus klérussal nem rokonszenvezett, sőt erős ellentétben állottak egymással.

Enyed a Rákóczi-féle szabadságharcban is híven és dicsőségesen állott a nemzeti ügy mellett, amiért 1704-ben szomorú napokat kellett átélnie. De a csapást kiheverte s megmaradt a nemzeti ügy és a protestáns egyház öréül és büszkeségéül – továbbra is.

1784-ben itt talált védelmet a déli Erdély magyarságának jó része a Hóra-féle lázadás ellen s ugyanezen évben lett székhelye az erdélyi reform, püspökségnek is.

1716-tól 1784-ig nem volt állandó székhelye Erdély akkori legnagyobb egyháza püspökeinek. Ha falusi papot választottak püspöknek: az egyház kormánya is falun maradt, így a világhírű tudós, a lelkes magyar író, Bod Péter is Magyarigenben élt és halt meg. – Végre az 1784. évtől kezdve a püspököknek is Enyed adott állandó lakást.

Az 1848-iki szabadságharcot megelőző időkben az erdélyi reformátusoknak sem theologiai akadémiájuk, sem tanítóképző-intézetük nem volt, hanem a kolozsvári, marosvásárhelyi és udvarhelyi főiskoláknál egy-egy, a nagyenyedi Bethlen-kollégiumnál pedig két tanár készítette elő a növendékeket – két éven keresztül - leendő pályájukra.

E rendszer fogyatkozásait érezték is úgy a tanárok, mint az anyaszentegyház egyaránt. 1842-ben gróf Mikó Imre elnöklete alatt a tanügy rendezésére bizottságot nevezett ki a Konsistorium s Bodola Sámuel nagyenyedi tanár, később püspök, a többi főiskolák tanárai-val, 1847-ben emlékiratot dolgozott ki, melyben a »vallás tanítóinak teljesebb mértékű kiművelését« sürgették s Nagyenyedet jelölték meg e célra s mellé egy »népiskolai tanítókat képző intézet« fölállítását is kimondták.

Azonban a szabadságharc, melynek az országban egyik leggyászosabb helye éppen Enyed lett, – útját állotta a jó szándéknak.

A város nagy részével együtt a híres Bethlen-főiskola is – le volt rombolva. A régi Apaffy-féle négyszögben épült egyemeletes, zsindeyes fedelű épület, a nyugatra néző szárny felerészének kivételével – melyben az Auditórium volt – leégett és teljesen rommá lett. Még a földszinti rész szobáinak boltívei is – legnagyobb-részt – beszakadtak. Nem is épült fel többé soha. 1704-ben, virágvasárnapján az enyediek ide menekültek Tige császári ezredes csapatai elől, az égő városból.

Ennek a történelmi nevezetességű épületnek ma már csak emléke él . . .

A XVIII. század vége felé – pontosan 1776-1777-ben – az Apaffy-féle ú. n. ó-kollégium nyugatra néző szárnyával szemben, ez épület hosszával egyenlő egyemeletes épület emeltetett. Ez már cseréppel volt fedve. 1827-ben kezdték építeni s kilenc év múlva, 1836-ban fejezték be.

Déli várkapu.

Ez volt az »Új-kollégium«, melyet 1848-ban leégetni nem tudtak, annak dacára sem, hogy a szobákba mindenféle gyúlékony anyagot összehordottak.

A szobákból kicsapó lángok az épület falát egész hosszában bekormozták. Az épület ilyen szomorú állapotban volt az *ötvenes* évek közepéig. A Bethlen-utca bal során lévő épületek kivételével leégtek az összes tanári lakások, a régi püspöki lak, melyben Bodola

Sámuel a hittan tanára, a városháza mellett levő, hol Szász Károly a jogtudományok és a várbeli, ahol Vájna Antal, a pedagógia tanára laktak.

A szabadságharc lezajlása után Wohlgemuth *főiskoláról* tudni sem akart s Enyeden csak *elemi iskola* felállítását engedte meg!

A kivételes viszonyok kényszerítő hatalma kivételes intézkedéseket tett szükségessé. A tervezett »papnövelde« és »népiskolai tanítókat képző intézet« felállításáról szó sem lehetett. A főkonsisztórium 1850-ben abban állapodott meg, hogy *Török János* marosvásárhelyi teológiai professzor mellé *Bodola Sámuel* és *Salamon József* kolozsvári teológiai professzor mellé pedig *Incze Dániel* nagyenyedi teológiai professzor rendeltessenek át.

1850-ben *Salamon József* indítványára a zsinat elhatározta egy teljes papnövelde felállítását s ezzel kapcsolatosan két ifjúnak külföldre küldetését, hogy az egyik orientalistának, a másik tanítóképezdei igazgatónak képezze ki magát.

1852-ben *Antal János* helyett *Bodola Sámuel* püspök vette át a vezetést.

A gyulafehérvári Bethlen-kollégium.

Ebben az évben tartott zsinat kimondta, hogy a *papnövelde székhelye Nagyenyed legyen* s ha ez most nem kivihető, *ideiglenesen tétessék Marosvásárhelyre*, de az 1854-ik évi *zilahi* zsinat úgy döntött, hogy a *papnövelde ideiglenesen – Kolozsvárra tétessék*.

A Bethlen-főiskola, mihelyt a viszonyok engedték, vissza is követelte mind a teológiai szemináriumot, mind a tanítóképezdét.

Ez utóbbi már 1858-ban, a teológia pedig 1862-ben Kolozsvárról Enyedre került, mígnem a kilencvenes évek közepén – vég-

képen búcsút mondva Enyednek – az »Erdélyi ref. Egyházkerület teológiai fakultása« címmel Kolozsvárra, mint ref. püspöki székhelyre tétetett át.

És így – véges emberi szemmel nézve – a nagyenyedi teológia végképen elintézett ügye után pont tétetett e szavakkal: *Verbum caro factum est.*

Nagyenyed látképe az Órhegyről.

Nagyenyednek Erdély kulturális történetében s magyar nemzeti mivoltának megerősítésében – különösen a mohácsi vész utáni időktől kezdve – jelentős szerep jutott. Es ezt a szerepét fényesen betöltötte a nemzetnek nemcsak derültebb időszakában, hanem gyászos éveiben is.

A székely vármegyék tanulni vágyó fiainak volt igazi Alma Materje. Ha a szegény fiút hetekig tartó utazás után Enyedre vitte atyja s ott azt mondta:

– Látod fiam, ez a te házad, ez a te csűröd, ez a te kerted!
– és az a százados áldott *ház*, a kollégium, annak csüre, kertje táplálgatták, felnevelgették, emberré tették.

A magyar tudományosság egén hány meg hány olyan fényes csillaga van a hazának, mely az enyedi kollégium nélkül ott maradt volna – az örök semmiségben! Ki tudná szerét-számát adni az olyanoknak, akik falujokból úgy mentek el, mint kis gyermek és mint meglett ember úgy jöttek meg! Az Apáczai Csere János. Párizz-Pápai Ferenc, Tóthfalusi Kiss Miklós, Bethlen Gergely, Hegedűs Sámuel, Herepei Ádám, báró Kemény Zsigmond, Bolyai Farkas, Köteles Sámuel, Körösi Csorna Sándor, Barabás Miklós és sok-sok száz magasröptű lélek melengető bölcsője mind a nagy-enyedi Bethlen-kollégium vala.

A sok viszontagságot átélt város az újabb időben szép fejlődésnek indulva haladt a korrallal. Minden volt tanítvány, ki a kollégiumból kikerült, de életútjai ismét Enyedre vezették: tudományuk, hazafiságuk és szabadelvűségük hamisítatlan bélyegét rányomták úgy a kollégium szelleméletére, mint a város társadalmi irányítására egyaránt.

És akik messzire kerültek a nevelő édes anyától, azok is kedves emlékekkel, sírigtartó édes hozzávagyakozással gondolkodnak reá és Nagyenyed városára.

Marosmenti kedves városom, légy százszor üdvözölve!

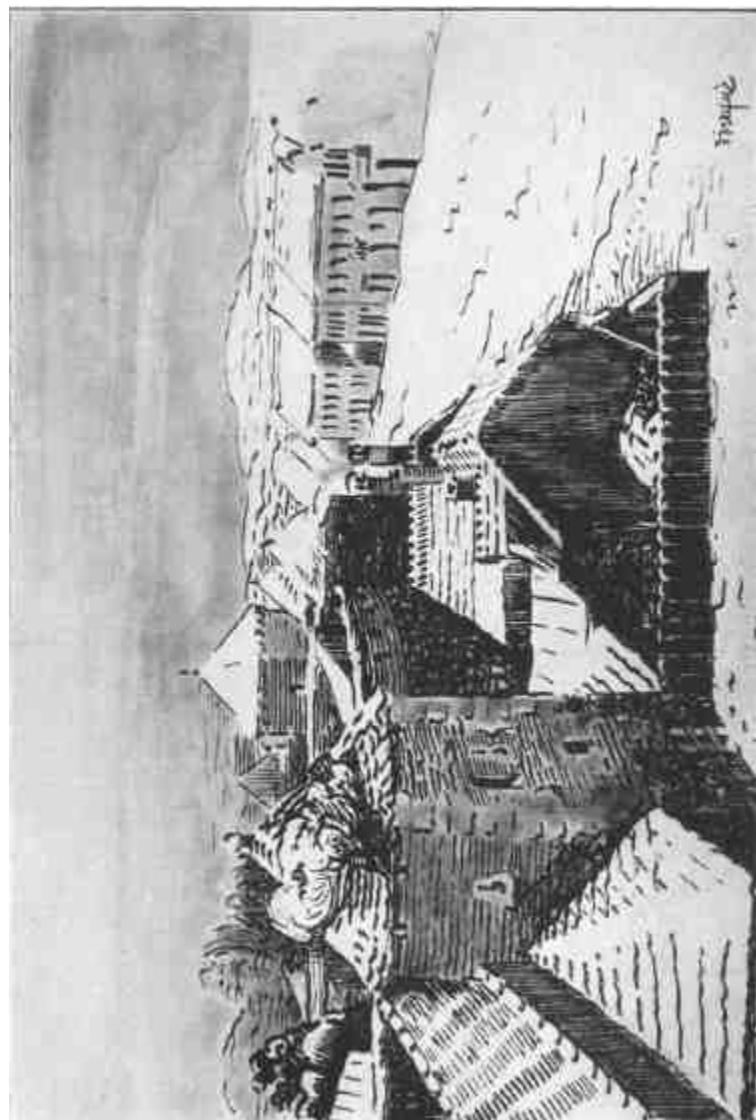
A régi Enyed.

A hetvenes évek végén még nagyon látszottak a forradalom nyomai szülőföldemen. Az egész város egy jókora falu képét mutatta. A Magyar-utcán, a Vár körül s a Búza-piacon még a kilencvenes évek elején is voltak romok, a szomorú idők emlékéül.

Alig volt egynéhány emeletes ház az egész városon. A Kollégiumon kívül a tanári lakások a Tanár-utcában, ennek szomszédságában a Városháza (t. i. a régi, a mai »Nemzeti szálloda«), ettől nem messze, a Magyar-utca kezdetén, a Barátok rendháza, a Círner-féle épület, a Magyar-utca végén a Reznek-féle ház s a Szentkirály-utcában a kórház.

Volt még egy pár a Búza-piacon is; mindjárt a Porond-utca sarkán a Szeszraktár s fölötte a polgári fiúiskola helyisége (akkor még nem volt miniszterileg elrendelt alkoholelles napja a pedagógusoknak).

Ezekon kívül még csak az azóta teljesen nagyszabásúvá és stílszerűvé fejlődött »fogda« és a vasúti állomás szerény, egyemeletes

Kilátás a „felső nyolcból”.

Ötvenhárom rajza.

helyisége tartozott a nagyobb méretű épületek közé; a többi mind földszintes, nagyjából zsindeyes, ritkán cseréppel, de gyakrabban szalmával fedett ház.

Nagyobb utcái a Miriszló felé vezető Magyar-, a Felenyedre vivő Varcagás-, a hasonló nevű falvakra irányuló Szentkirály- és Tövis-utca, továbbá a város legmagasabban fekvő útja: a Tót-utca – voltak, meglehetősen elhagyott, falusias állapotban.

Járdái és a Vár kerülete, a piac, »macskaféjű« kövekkel voltak kirakva. Ha ebéd idején a Porond-utcában lakó Debreceninéhez vonultak a »kosztvezető« vezérlete alatt hosszú sorban, a gomblyukaikban evőeszközökkel s kezükben egy-egy félcipővel fölfegyverzett, bakancsszöges és természetes, patkós csizmájú félkosztos dárdások: olyan zajt csaptak e járdákon, hogy tíz percnyi járásra, minden fő- és mellékvilágítójának irányában bizton hallható volt – lépteik csengése.

Az utcák közepe tört gránit-, vagy békasó prizmakövekkel volt kirakva, a külső területekben azonban – mindennek dacára – megfelelő időjárás szerint, bokáig érő sár vagy por éktelenkedett.

A város természetes középpontja az országszerte híres Bethlen-kollégium s ennek bejárata a Tanár- (a későbbi Bethlen-) utca felől, Wokál felől, az úgynevezett »Kúrszórium« volt.

Ebben az időben a »főtanodának« csak egy szárnya volt a város felől, a Varcagás-utca felé húzódó kétemeletes »nagy-kollégium«. Benn az udvarban valának a kis-kollégium, meg az ó-kollégium egy-egy emeletes épületei. A Tanár-utca bal során, a lakószobák számának megfelelően elhelyezett fánkamarák voltak, helyén az 1848/49-ben leégett és lerombolt hatalmas épületnek.

Enyed lakóinak nagy része, ez időben is, magyar. Száma öthatezer. Vezető szerepet a teológiai és gimnáziumi tanárság mellett a papság és a tekintélyes számú városi és megyei tisztviselők vittek.

Idegenforgalma nagyon kezdetleges, de a hetvenes években kiépült vasút a messze vidékek tanulóifjúságának idejövételét megkönnyítette s a hét-nyolcszáz főre szaporodott diákság elég tekintélyes forgalmat eredményezett.

A Városháza nagytermében voltak a diákbálok, fillérestélyek, piknikes, meg az Enyedre került vidéki szintársulatok előadásai. Előbb fagyú-, később steáringyertya, a kilencvenes évek elején azonban már »fotogén«-lámpavilág mellett kiáltottuk:

– Hej, kutya élet, sohasem halunk meg!!!

A mai korszak fiatalsága, a hasonló érzelemnyilvánításokat villanyfény mellett deklamálhatja – ha ugyan van hozzávaló kedve – Enyeden is.

Látványossága – legalább gyermeki szemmel nézve – nem igen volt a régi Enyednek, hacsak a Bendáné órás-boltját nem nevezhetem annak. Ugyanis volt ott a néhány szokásos módon kiaggatott zsebóra közt egy olyan asztali óra is, melyen egy törpe emberi alak minden ketyegésre kiöltögette a – nyelvét. Enyed e korszakos nevezetessége roppant gyönyörűségünkre szolgált, elannyira, hogy a bolt előtt, utcán, kollégiumban, sőt az osztályban felelés közben, ha tudomány nehezen kívánczolt ki belőlünk, a Bendáné csoda-órájához hasonló mozdulatokat tettünk nyelvünkkel.

Azonban talán még ennél is szebb látványosság volt a Sánta Máriskó gyümölcsös sátra, amott a Várkapu déli bejáratánál, a Lázár Adolf trafikos boltja mellett. Szebb volt – mondom – és érdekesebb.

Terebélyes ő-gyümölcsössége kevélyen ül vala magasra rendezett főhadiszállásán, cinóberajkain állandó mosoly dereng. Körülötte teológusok, filozófusok, »tanítóképezdei osztályosok«, nagyobb és kisebb gimnazisták rajzanak, kik nem győzik eléggé dicsérni a barackok fenséges zamatját, az almák, szilvák kitűnő ízét és szagát, a szőlők és dinnyék dús cukortartalmát és kiválóan finom mivoltukat.

Hanem, – amint az árnyék nő, ha az est közelget: úgy nőtt a Máriskó néni bújája is, ha apadni kezdett a sok gyümölcs az asztaláról és a sok diák az asztal mellől – fizetés nélkül. Ilyenkor – se pénz, se gyümölcs, se diák! – vette a hosszúnyelű fakanalát s rá-rákoppintott az ott maradt s – talán – a legbecsületesebb szándékkal cserkészgető kezekre is s kívánta őket pokolnak, manónak, meg másféle alvilági rémes intézményeknek s heted-ízigen reászállandó átokmondások mellett zavarta el a már jóllakott »sok éhezett« diákat, hogy más alkalommal aztán újra hívogassa gazdagon terített asztalához »kedves gyermekeit«.

Aki egyszer evett az ő sátra gyümölcskészletéből: az örök adósa volt e fejjérpnek, részint azért, mert ő is elfelejtette, hogy ki, mikor és mennyit evett, részint pedig, hogy ki, mikor és mennyit fizetett? Ez az utóbbi emberi fogatkozás azonban a diák elméjében tendenciózusabban vala kifejlődve.

Kilátás a kollézion endogérr.

Doboziné szíja.

Enyed kiránduló helyei közül legkedvesebb volt a Holtmaros,, mint a diák-majálisok tradíciós területe, továbbá a Bükkös-laposa, a Kollégium-erdeje, meg a Farkas-patak. Ez utóbbi helyen voltak a húsvéti kakaslövések, amikor is az úgynevezett »Békamájon« a város minden mulatni vágyó embere megjelent, részint gyönyörködni a fenséges tavaszi verőfényben, részint pedig – ha nem is kakaslövést látni, – de húsvéti kövér báránynak, kalácsnak, pirostojásnak, álkörmössel készült rozsólisnak, csombordi rizlingnek, meg finom márciusi sörnek kisebb-nagyobb mérvű elfogyasztása előre megfontolt szándékával.

Uszodája ebben a korszakban még nem volt Enyed városának; azért a Marosra járt fürödni a serdültebb diákság, részint engedéllyel, részint engedély nélkül. A Szigonyos Viziúr azonban minden évben megkívánta a maga áldozatát, ami elvégre is arra ösztönözte a városi tanácsot, hogy építsen uszodát a magyarnak!

Így keletkezett a Cigánysorban, a régi gyárpület mellett, a ma is meglevő uszoda s nyomban el is nevezték a Cigánysor Magyar-utca felőli bejáróját Fürdő-utcának. – Rem facias rem.

Volt ugyan még egy kádakra is berendezett fürdőhelyisége a városnak, a *Milotay-kertben*, no de ennek, – dacára, hogy a város látványosságai közé tartozott – talán jobb lesz – in aeternum sub rosa maradnia!

A város legélénkebb helye a Magyar-utca volt. Itt sétált a polgárság és a tanuló ifjúság. Sétatér ekkor még nem volt. A Kovács Gyula polgármestersége idejében a város fejlődése – a lehetőség szerint nagyon nekilendült. A Kápolna-dombot a nyolcvanas évek elején kezdték rendezni s befásítani. Ugyanekkor ültették be a Magyar-utca baloldalát vadgesztenyecsemetékkel, melyeket már mint »öreg fákat« vágtak ki ezelőtt hús esztendővel s helyükbe akácfákat ültettek.

A kápolna Apahidafelé néző részén meredek volt az oldal. Ezen csak a jó tornász hírében álló emberek tudtak »leereszkedni«, ezek is csak a téli hónapok kivételével. Itt palás volt a hely s bőven szolgáltatott anyagot a fürni-faragni szerető kolégystáknak, pecsétnyomó és »tajtékpipa« készítéséhez.

Eme lejáróval szemben volt a – »város-vége«. – A domb tövében egy jókora sárga épület nyújtózkodott el utcahosszában, a régi Czinege-féle ház, egy időben ebben volt az »Utolsó krajcárhoz«

címzett vendéglő, mely sok diáknak szolgált hajdanában felette nagy lelki és testi gyönyörűségére.

Innen derékszög alatt indul két út, egyik a Hidegkút előtt: Apahida, illetve Gombás felé, a másik a Holtmaros irányában, a »Nagyenyedi kétfűzfa« irányában, Miriszló és Marosdéce felé ágazik el. E két út derékszögében van a Honvéd-laktanya.

Az én időmben szántóföld volt ez a hely. Cséplés idején – apró lityi-fityi gyerekek – gyakran mentünk oda, nézni a »masinát«, hogy miként forog a kereke s jó közlelről hallgassuk, amikor – füttyül.

Bethlen Gábor fája.

A hagyomány szerint ez az egy töről fakadt kettőságú tölgy a Bethlen-kollégium felenyedi erdejének egyik magaslatán már Bethlen Gábor idejében megvult, sőt Bethlen vadászat közben néhányszor lepihent alatta. Ezért »Bethlen fádnek nevezik. Most azonban már ez sincs a kollégium birtokában:

kisajátították.

Nagyenyed, 1926 augusztus 20.

Járai István s. k.

a Bethlenskollégium főgimnáziumának igazgatója.

A laktanya 1882-ben épült. Az alapkö letételi ünnepségére híven emlékezem. Akkor negyedik elemista voltam s a Kollégium összes tanulói ott voltunk, óriási csapatokban. Az énekkar a Rákóczi-indulót is énekelte s ebben, – mintha most is hallanám – a Bihari István mély, dörgő basszushangját megbámultam, amint énekelte a – »tram-bata, tram-bata!« melódiát.

Ebben az időben épült fel az új városháza is, melynek erkélyéről szavalgatta az ifjúság egy pár évtizeden át a Talpra magyart: a következő évben kezdték építeni az új-kollégium díszes, kétemeletes szárnyépületét, a fennebb említett faskamarák helyére. Nemsokára felépült a Két Hattyú vendéglő is, majd a Fegyintézetet bővítették ki hatalmas méretekben s a város végén, az Utolsó krajcár előtti magas dombot is levágták a forgalom megkönnyítése céljából.

Ma már sok nagyszabású, modern palotája van Enyednek. Új utcák, új városrészek keletkeztek. Az egykori kulturátlan területek a műveltség, szorgalom, előhaladás, a pezsgő élethez való szívós akarat tanúbizonyságai és melegágyai. A félelmetes csendet villanygépek kattogása, a csüggedést a reménykedés, az elhagyatottság érzetét a magyar faji öntudat váltotta fel. A történelmi idők kavargó viharai meg-megrázzák múltjának, jelenének dús lombozatú erdősegeit, de még nem volt olyan borulat a természeti világban, hogy az örökké tartó erővel rontana-bontana.

Nagyenyed, erdélyi hazarészünk magyarságának a múltban ez az erőssége, bizonytalanság, büszkesége lesz a jövőben is.

A régi Enyedre már csak a régi emberek emlékeznek.

Az »elemi tanodában«.

1879 szeptember 1-én azt mondta jó apám: Na fiam, ma megyünk az iskolába!

Édesanyám felöltöztetett ünnepi ruhába, apám megfogta kezemet s mi mentünk, mendegéltünk a – Parnasszus felé.

Az odavezető útnak legelső megállóhelye a Minoriták egytantermű, négyosztályú iskolája volt. A főtisztelendő úr engem is beírt az első osztályosok közé. Még e napon kaptam Bárány-ábécét, kőtablettát, kőplajbászt s egy hengeralakú, piros virággal díszített pennatartót, melyet apám Bisztricsánytól vásárolt négy krajcárért s a amelynek én nagyon megörvendtem.

Azután megkezdődött a tanulás.

Emlékszem, mikor a betűk közül a »c«-t, »j«-t és a »sz«-t tanultuk. Bárba az írva-olvasás eme kőkorszakában »silabizálva« tanítottak, a tanítás művészetében nem nagyon jártas tisztelendő urak: azért észrevétlenül surrantam be az ismeretek rejtelmes titkaiba. Hálásan emlékszem maiglan is gyöngédmodorú pap-tanítóm mosolygó, szelíd arcára, amint gyakorta meg-megsimogatta göndörfürtös, borzas fejemet.

Egy szép őszi délutánon a Kápolna-dombon kirándulást tettünk a »Vereskereszt«-ig s nekem ez az út rettentő messzinek tetszett akkor. Csodás, hogy e helyhez való édes emlék milyen kitörölhetetlen volt egész életemben. Bármerre jártam-keltem a nagyvilágban: a Vereskeresztig való legelső kirándulásom emlékezete mindig és mindenüvé elkísért s valahányszor Nagyenyedre mentem: mindig felkerestem s fel is fogom keresni ezt a helyet . . .

Minden reggel jártunk templomba s néhányszor én is segédkeztem a minisztrálásban, nagyobb gyermektársaimmal.

A virágos vizsgáról elkéstem. Otthon addig cifráztak és tászliztak, hogy mire a templomba értem: az én osztályom vizsgájának már vége volt.

En sírva tértem haza a magammal vitt nagy virágcsokorral együtt.

A következő tanévben, felvételi vizsgával, a Bethlen-Kollégium »elemi tanodájának« II. osztályos tanulója lettem.

Osztálytanítóm Balogh Sándor végzett teológus, contra-senior, később hagymásbodoni ref. pap, pnváltanítóm Józsa Zsigmond, I. éves »bölcshészeti tanfolyamhallgató«, később nagyenyedi teológiai akadémiai tanár, szépírási- és rajztanítóm pedig Csckme Ferenc teológus, később gerveszegi pap és esperes volt.

Osztályunk az ó-kollégium, középső sor 6. számú szobája volt, privátanítónk szintén e soron, a 2. számú szobában lakott. A szoba közepén állt a publika, körülötte nem székek, hanem kisebb-nagyobb faládák. Ezeken foglaltunk helyet, ha privátáztunk, vagy ha rögtönítélőbíróság döntvényéből kifolyólag – kissé le kellett vala hajolnunk. Es ez utóbbi művelet gyakorta megesett, mert a tanulás szigorú elvei szerint akkor nemcsak felülről oltották belénk az ismeretek gazdagon termő ágait.

A tantárgyak közül a bibliai Szenttérténetektől irtóztam leginkább. Ezért sokat is vexáltak az imént említett módon és helyen. Ennél nagyobb gondot csak a privát órákról való hazajárás lehetősége

okozott, az ősztől tavaszig terjedő időben. Ugyanis privát óráink a silencium idején, naponként 5-6 óráig voltak. Ekkor pedig – hogy Petőfit idézzem az Apostolból – Csendes volt a város, ráborult az éj, mint völgyre a napalkonyat köde. Én pedig, lábaim akkori méreteit véve lépték gyanánt: nagyon messze laktam a kollégiumtól. Enyednek azon időtájban való közvilágítási intézménye vetekedett a Felvincével, amelyről pedig, mind a mai napiglan azt rebesgetik a szájhagyományok és történeti elbeszélések, a többek között – hogy a napfogyatkozás égi csodáját megbámulni, a vinciék Enyedre mentenek.

A Magyar-utcán végig, jókora távolságra hunyorított egymásra – és reám – egy-egy »fotogenes« lámpa, őszi ködös időben magasra kivervén fekete, kormos sugarait. Bár legtöbbször valaki mindig élomben jött, hazulról, de azért megtörtént, hogy valahogyan elkerültük egymást s én egy-egy jövő-menő emberhez szegődve bandukoltam egyik lámpástól a másikig s ha eltért útja az enyémtől: remegő szívvel vártam egy másik arra menőre, kinek társaságában újra törleszthettem életutaimnak kisebb-nagyobb részletét.

A fogda körül már megszűnt a civilizáció. Itt úttalan utak és csillagatlan éj vártak reám, szegény szenvedőre.

Nagyon örvendtettem ennélfogvást, a »Friss virslit, meleget, mellé tormát, hideget!« harsány és melodikus hangon kínálgató árusnak; gyakorta megkértem, sötétségben való féltében: »Bácsi, engedje, hogy kiáltsak én is«. És a bácsi – engedte . . . Máskor a csapisztrát verő dobos vagy trombitáló katonák kíséretében batorkodtam; dudorászván a ritmikus dalt: Kenyeret, kenyeret, kettőt-kettőt, csontot, csontot: másfélfontot!!! Akkor féltem leginkább, ha a fogda kiszögelésénél, a Szénapiacon levő elhagyott katonaisztálló mellett vittek el lépteim. E helyről az volt a közvélemény a gyermeki világnézetben, hogy ott laknak a *prikolicsok*. Én ugyan nem tudtam, hogy miféle szerzethez tartoznának ezek a szörnyetegek, hanem valami fertelmes, szörösfülű, csúf *izéknek* képzeltem szegényeket. Volt nekem egy bádogból való kézilámpásom is, az oldalán trillingós-millingós rajzokkal kicifritva, de ennek árnyképei még inkább meg-megrémítettek, sőt saját árnyékomban is kísértők cselszövényeit láttam.

Végtelenül féltem a setéségtől életem derengő hajnalán is. Ma is félek a sötétség lovagjaitól.

A harmadik osztályban osztálytanítóm *Havadtői* Mihály papjelölt, privátanítóm *Kali* József theológus, szépírási- és rajztanítóm *Benedek* Károly filozófus, a már elhalt alvinci pap és esperes volt.

Ez év tavaszán veszedelmes betegségbe, tífuszba estem. Életem hajszálon függött. Le is mondtak róla. *Rákosi* József doktor kezelte, mintegy két hónapig. Himlőhelyes arcára ma is jól emlékezem, amint felém közeledve biztatott, hogy ne féljek tőle s nyújtsam ki a nyelvemet.

A Bethlen-kollégium IV. elemi osztálya 1883/84. évben.

A negyedik osztályban osztályvezetőm *Balázs* Gyula, privátanítóm *Csiszér* Dániel, gyönyörű szép hangú, csinos theológus volt, ki a marburgi egyetemen öngyilkos lett egy nagyenyedi kedves, szép leány miatt. A szépírást és rajzot – ütenyrendszer szerint – *Végh* Endre, akkor filozófus, ma sepsiszentgyörgyi ny. tanár tanította.

Ebben az időben az elemi osztályok általában, a gimnáziumok mellett levők – mint az enyedi is – különösképen túl voltak zsúfolva tantárgyakkal. A tantárgyak szerfölött terjedősek s a tanterv kezdetleges, mondhatni rossz. Gyermekirodalmunk is szegény; olvasottságunk kevés, majdnem semmi. Tankönyveink – a Gáspár-féle

Olvasókönyveket kivéve, melyek ma is mintái lehetnek tankönyv-irodalmunk ezen ágának – körmönfont mondatszerkezetűek, nehéz, helyel-közzel majdnem érthetetlen irányúak. Emellett még az is baj volt, hogy az egyes osztályokban papjelölt jurátusok tanítottak, kik az elemi tanítás fenséges művészetéhez – hiszem s föl is tételezem – egész ambícióval és erős elhatározással – de a gyakorlatiasság teljes hiányával kezdtek. És ez az állapot évről-évre ismétlődött, mert a tanítványokkal együtt a tanítók is kicserélődtek az egyes osztályokban s az előbbi évek tapasztalatai is elröppentek.

Tantárgyaink voltak: Vallás (ó- és újszövetségi szenttérténe-tek), a IV. osztályban, a II. félévben: Kisdedek kátéja. Beszéd-értelem gyakorlatok; olvasás, nyelvtan, helyesírás és fogalmazás: »Számolástan«, a II. osztályban, az első félévben: a négy alapművelet főbeli fejtegetése, a második félévben: Számító Sokrates; a többi osztályokban a törtszámok műveletei is; földrajz, kezdve a földrajz elemein és Nagyenyed város ismertetésén, a Föld öt részének részletes leírása, Magyarország földrajza különösen. Természetrajz; első félévben állattan: »Honi házi szelid és vadállatok leírása«, kis versikékkal fűszerezve; második félévben Növénytan. Természetan. Történelem, első félévben Hajdankor története, második félévben Magyarország története. Alaktan. Ének. Testgyakorlatok. Szépírás. Rajz.

Az olvasmányok tartalmi tárgyalására és elemzésére különös gondot fordítottak. Egyes olvasmányokat a természetrajzi, sőt a földrajzi leckék verses összefoglalását még évtizedek múltán is tudtuk könyv nélkül.

Vizsgánk kettő volt egy évben. Az egyik húshagyókedd előtt, a kollégium nagytermében, mely a Kis-kollégium emeletén volt, kertre nyíló ablakkal. Ezt kisvizsgának hívták. Ezentúl egészen más tananyagbeosztás következett. Vizsga előtt kaptunk hat-ó-bé és vonalozott írópapírt ajándékba s ezekből csináltuk – sajátkezűleg – a szépírási füzetünket.

Abban a korszakban t. i. nemcsak a háziasszonyok szöttek-fontak, sütöttek-főztek, hanem az enyedi diákok is önönmaguk pontozták, vonalozták, fúrták-faragták maguknak sok szükséges dolgaim minéműséget.

Kisvizsga után rendszeren egy hétig tartó szünet várt a fáradt múzsafiakra. Hívtuk, csalogattuk is az ólomlábon baktató diligencia végét – a nagyobbaktól eltanult ékes diákversezettel, szólván

eképen –: Veni cito vacatio, dabo tibi – komlós cipó! – Szünet előtt egy héttel már így számlálgattuk a lassan gördülő napokat: ó, ió, ció, áció, káció, akáció, Vakáció! Aztán felírtuk falra, fára, porba, sárba, könyveinkbe, táblára s minden elképzelhető, sőt elképzelhetetlen helyre: *víg vakációt!* Ezzel elszéledtünk.

Az év végén volt a virágos, vagyis a *nagyvizsga*. Ezt közönségesen cenzúrának hívtuk s a templomban tartottuk, ünnepélyes külső-belső dísszel, amelynek hetekig tartó készülődés, lázas munka volt az előfutárja.

Irtunk vizsgái nagylapokat, diáriumat, melynek az első lapjára, priváttanítónk ezt a dedikációt írta: »N. N. szépírási mutatóványait ajánlja szeretett szülőinek«. Készítettünk nezsideri pontozott rajzfűzetbe vizsgái rajzokat; Dienes Lajostól, Szentjóni Szabó Lászlótól[^] Fekete Mihálytól és más hazai, sőt külföldi költőktől tanultunk és szavalgattunk »cenzúrai verseket«, a Pollák Mór nyomdájában csináltattunk színes papirosra nyomtatott névsort s vittünk szebbnél-szebb virágot.

Ez volt a vizsgák külső kerete évtizedeken át.

A vizsgáinkon mindig Nagy Lajos tanvezető tanár elnökölt. Szép, választékos ízléssel gondozott alakját ma is lelki szemeim előtt látom, amint a Várbeli nagytemplomban, az Ūrsztala mellett űlve,, szólítgatja felelésre a kis, kipirult arcú gyermekeket s az osztálytanítók kérdezzetik űket . . .

A vizsgáinkon rendszerint jelen volt egy fehér kőrszakállas öreg űr is, ki magastermetű, délceg, magyarruhás alakjával, mindig mosolygó nyájas arcával eljött közénk s a mások vizsgáira is. Ez a kedves öreg űr Magyarország akkori leghíresebb s legnagyobb pedagógusa, a nagynevű *Gáspár* János kir. tanfelűgyelő volt, ki megmagsimogatva honorálta a jól felelők buzgó igyekezetét.

Az elemi osztályokban sem évközben, sem évvégén nem kaptunk értesítőkönyvecskéket, hanem a vizsgálat végén, az osztályvezető felolvasta az eredményt; különösképen a javításra utasítottak, vagy a lemaradtok névsorát s hogy azt, az érdekelt felek közül valaki el ne feledje, vagy el ne titkolja, a szomorú hírt postán küldött levélben is közölték, a vizsgán esetleg jelen nem lévő szűlőkkel.

Aki átúszott az »elemi tanodái« stűdiumok hol sekélyebb, hol mélyebb vizein, azt nagyobb dimenziókban fel-feltűnedezű kikötők várták a gimnáziumi élet végtelennek látszó tengerén.

Tehát: *Tengerre magyar!*

A Bethlen-kollégium újabb szárnya.

Az én tanárain.

Abban az időben kezdtek az Új-Kollégium hatalmas szárnya felépítéséhez, mikor én első gimnazista lettem. Amíg az új otthon felépült, addig a Kis-Kollégium egyik tantermében volt az osztályunk. A kúria – a kollégium udvara tudniillik – két részre volt osztva s a mi területünket természetes deszkakerítések választották el az épületanyagokkal gazdagon megrakott terepmentől, melyekkel különben a Tanár-utca alsó része, egészen fel a »Czipódáig«, a Wokál előtti tér a Városháza előtti csigáskút környékéig s a Nagy-Kollégium eleje is fel Hudelicig; mind tömve volt gerendákkal, téglákkal, mésszel, fővényvel s mindenféle elképzelhető, sőt elképzelhetetlen anyaggal, mely a tudománynak egykoron melegágya lehet.

Osztályfőnökünk, egy újonnan jött ifjú tanár, dr. *Farnos* Dezső volt. Tőle tanultuk a: *Discipulus discit, Columba volat, Luscinia cantat, Rana coaxat* – s ezekhez hasonló puszta mondatokkal kezdődő *Swada Romana* misztikus titkait, még pedig, hogy a tantervet is híven és szósz szerint idézzem: »Hangtan, alaktan,

névragozás, gyökelemzési alapon; melléknevek nemi és foki változásai; névmások, igék, igeragozás gyökelemzési alapon» tananyagbeosztással.

Farnos nagyon kedvelt tanárunk volt. Kedvelt és tréfás. Igen szerettük és örömmel tanultuk tantárgyait, a latint és a magyart. Ha e tudományok labirintusában egyik-másik tanítvány némiképen mégis megrökönyödött: a kedélyes professzor szelíden szólt hozzá:

– Na-na, édes fiam, ne félj. Csak bátran! Nézz körül itt az osztályban! Nézz fel is, le is! Jobbra is, balra is! Na mondd, tetszik neked ez a hely? . . .

És e dispoziciók hatása alatt teljesen helyrebillent lelki nyugalommal felelt a kérdezett:

– Igenis, tanár úr kérem, tetszik nekem ez a hely!

Felele akkor és monda néki a tanár:

– Na, édes fiam, ha tetszik, hát itt maradsz a jövőre is; ülj le!

A számtant *Bartha* Zsigmond, a földrajzot és természetrajzot *Elekes* Károly tanárok tanították.

Bartha Zsigmond egészen ifjú ember, segédtanár és kontra-senior volt abban az időben. Ha az alapműveleteknél – ismételt helyreigazítás dacára is – hiba volt a kréta körül: kedélyesen legorombította az érdekelt feleket, egy-két dumét is adva az elveihez csökönyszerűen ragaszkodó tanítványnak, szólván eképen: Kössenek kutyát a hátadra! Ha pedig a külvilágban, netalántán megtörtént, de a mathezzel semmiféle összefüggésben és vonatkozásban nem álló mellékkörülményekről akartunk jelentést tenni: lakonikus rövidséggel vette elejét a szószaporításnak, mondván: Vidd a kontrához!

Elekes professzortól féltünk. És pedig egyszerűen azért féltünk, mert felette komoly ember volt és sohasem mosolygott – reánk. Ebből, az akkori logikánk szerint, azt a hamis következtetést vontuk le, hogy nem szeret bennünket és nagyon haragszik reánk. Másfelől pedig azért féltünk, mert a pódium mellé kiakasztott térképeknél kellett vala felelnünk s így semmi-letteképen sem tudtunk érvényt szerezni az ösiség jogán öröklött diák-népszokásnak, mely a »Do ut das« elvénél fogva így hangzik:

– Sugas mihi frater, dabo tibi cipó!

Elekes és *Bartha* Zsigmond professzorokra, mint áldottlelkű emberekre, a kiváló szaktanárookra hálásan emlékszik minden volt tanítványa. Én is ezek közé tartozom.

A geometriát, szépírást és rajzot *Nagy F. Károly*, a »műéneket« *Varga József*, a tornát *Schmidt György* tanították.

»Műének«-órára a gimnázium I-IV. osztályainak tanulói mind egy helyre jártunk, hetenkint szerdán és szombaton délután, a tanítóképezde – alias mesteria – egyik tantermébe, ahol orgona és zongora is volt. Itt és ekkor láttam életemben először orgonát – habár miniatűr kiadásban is – közvetlen közlről. Az ekkor

Kis-kollégium, mögötte az Órhegy.

tanult műénekek közül ma is legtöbbre emlékszem. *Varga József* a nyolcvanas évek végén nagykőrösi tanár lett s ma is ott él, nyugalomban, régi lelkesedéssel és ügyszeretettel végzett működési helyén. A régi rajzterem a Kis-kollégium emeletén volt, hol félévenként a kisvizsgákat, hétfőn és szombatonként reggel, tanítás előtt, a praeceseket, téli időben, vasárnaponként pedig a rendes ifjúsági istentiszteleteket tartottuk. Ide jártunk »mér-rajzra«, üteny-, jelző-, rond-, és cirműírásra, szabadkézi rajzra s a választott nép: *felső rajziskolai* órákra.

Schmidt tanárunk nem *igen* tudott a – vitézek nyelvén. Tudott-tudott, de nem igen s bizony némelykor egyes furcsán hangzó magyarázatán el-elmosolyogtunk vala. No, de hiszen hát csak ez kellett a mi tornatanárunknak! A mindig kezeügyében levő nyírág-seprővesszővel a legelső mosolygó gimnazista mellett termett s kétszer-háromszor ismételt ilyenén szavakkal utasította rendre: »Te, te, te! Mindjárt így megverlek! Né! – s ezalatt folyton pattogott a nyírág a komoly ábrázatú tornász hallószerszámain.

Nagyenyed. A vár délkeleti oldala.

Különösen a katonai gyakorlatok tanításánál rögtönzött tanításai voltak felette közkedveltségűek, miközben egynémely honi nyelvet is kultiválgatott imígyen:

–Stern und Albrechtovice! Rechts um!

–Nicoe Filon si Alb Zakariás! Cetre-napoi!

Természetes, hogy eme képeskifejezések megannyi előfutárjai valának egy-egy újabb ütenyrendszerű rendreutasításnak.

A második gimnáziumi osztályban a mathezist egy híres, neves professzor, az öreg *Herepei* Károly tanította nekünk.

Ebben az időben már közel 70 éves volt az öreg úr. Az egész kollégátusban csak Nagy F. Károly rajztanárunk volt idősebb nála, ő is csak egy évvel.

Meleg, napos időben már korán reggel ballagott lefelé, jellegzetes lépteivel a tanárutcai lakásáról, vállára vetett nagy kendőjével, hátratett kezekkel s egyenesen az Oberth-féle patika előtti padra ült, hol ifjabb tanártársai egész udvart képeztek körülötte.

Nyolc óra előtt be-betért a patikába egy-egy »mis-más«-ra s innen pontos csengettyűszóra: a kollégiumba.

A mi osztályunk ekkor már az új kollégiumban volt, a középső soron, közvetlen a csapóajtó mellett. Ennek ablakából lestük a hozzánk indulását.

Osztályunk tananyaga a »decimálisokon« kezdődött.

Mindjárt az iskolai év elején felszólít egy, közvetlen az ajtó mellett, az első pad szélén ülő, Máramarosszigetről, újonnan jött szép barna fiút: – Szontágh! Mik azok a decimálisok? . . . És Szontágh! remekelt. Kivágta a rezet. Az öreg úr jó hangulatban lévén, össze-vissza dicséri:

– Bravó! Ember vagy! Ismerem a Szontághokat. Mind ügyes, jeles emberek! Ismertem az apádat, ismertem a nagyapádat! Te is ilyen kiváló légy, mint ők! Ne essék a gyümölcs messze a fájától! Csak előre!

Bennünket csak úgy feszített a sárga irigység. A mi szép barna barátunk kebelét pedig csak úgy dagasztotta az önmegelégedés érzelme és az a biztos tudat, hogy frequentálja iskoláit egykoron.

A legközelebbi órán a professzor úr szerfölött rossz hangulatban volt. Minden felelőt leszidott, bekergetett s év végére »megkettősözéssel« fenyegetett: – Menj bé! Te csak *mechanicé* tudod! – szólt egyiknek. – Iszen te még *mechanicé* sem tudod! Hitvány, menj bé! Jere ki Szontágh! Es Szontágh is kiment és Szontágh is bement, azaz hogy bement volna szegény szép barna fiú szíves-örömet, de nem addig a! Neki az öreg úr, legorombítja rettentő fulmináns szitkokkai: – Jaj, ebadta hitványa! Hát még te is! ... Ismerem a fajtádat! Ismertem apádat, a nagyapádat, azok is éppen olyanok voltak, mint te! Menj bé! Nem, menj ki az osztályból! *Í* Menj el Enyedről. És a kezébe akadt kefeseprővel – amit a kálé-fáktor a kemence mögött tartogatott – formálisan kisöprüzte az osztályból a szép barna fiút. E fiúból mindezek dacára, sőt tán éppen

ezeknek dacára, kiváló festőművészzé fejlődött, kinek a világháború zivatáros idejében Kolozsváron is kiállított csodaszép műveiben gyönyörködhattunk s ma is egyik kiváló tanár-művészünk.

A későbbi osztályokban is az öreg úr tanított nekünk számtant és kémiát. Az algebrából egy-egy művelet levezetésével, az exponens kikeresésével, vagy ha »investigáltunk az alapegyenletben«, teleírta az egész nagy falú táblát, de a nagy kendőjével úgy eltakarta azt, hogy mi abból nem láthattunk semmit sem. Mikor aztán készen volt a levezetéssel, felénk fordult s azt mondta: – Úgy-e értitek? Hiszen világos! Láthatjátok testi szemeitekkel, hogy ez így van s nem is lehet másképen! – s azzal letörölte az egész mindenséget.

Ha valaki azonban magyarázat alatt jegyezni próbálkozott: rá-rákiáltott harsányan: – *Szász* Jóska! Mit pitiszkálsz?! *Veress* Kálmán! Hol tanítanak?!!

A negyedik gimnáziumban a kémiából a durranógáz keletkezését és vegyi összetételét magyarázgatta, a többek közt, *Herepei* tanárunk. Magyarázat közben – a hátsó perifériákon – valami halk moraj keletkezik vala. Az öreg úr megneszezi s felkiált:

– Valter! Farkas! – Ha a lelkemet kiteszem! . . . akkor is! . . . durranógáz fejlődik . . .

Mint ember, felette kedves volt az öreg úr. Óránkívüli időkben szívesen elbeszélgetett tanítványaival s ilyenkor teljesen közvetlen volt. A régi diáksínyeket mind tudta, hiszen egykor szintén részese volt a csínytevéseknek. A tejfölös cipó, zsíros kenyér, éretlen szilva, ropogós görögdinnye, csillagvizsgálás az »új hornyukkal« stb. reminiscenciái jóízűen megnevettették. Különösen tetszett és sokat emlegette a székely diágyerek fenyegetőzését, ha pajtásával néha-néha összekülönbözött, kétkrajcáros zsidóbicskáját előráncigálva, mint *Trazibul* az ellenség felé, így kiált vala: – Lámsza nő, még nyűsz-e hezzám, mett leváglak, hogy csak a lelked marad s megemlegetsz, amíg csak élsz ezen a világon! . . .

A kilencvenes évek közepétáján – idegen világból kerülve haza, látogatóba – találkoztam a Kápolnadomb elején, a szőlőjébe kísértáló egykori kedves tanárossal, ki ekkor már nyugalomba vonultan élt. Köszöntöttem. Megállott, kezet nyújtott s kérdezősködött azokról a viszonyokról, amelyek között külföldön él a magyar s főként a bukaresti múzeumról, melyben kevéssel azelőtt egyik volt tanítványa, az Ausztráliában elhalt *Fenichel* Sámuel is dolgozott.

Minden három-négy lépés után meg-megálltunk s az öreg úr ilyen intelmek között figyelmeztetett az égi végzeményre: – Lásza, lásza! Az Isten mindenkinek ledobja az égből a maga kenyérét, csak az emberen múlik, hogy ki-ki odamenjen, megtalálja és felvegye azt . . .

A többek közt szóba kerültek az újonnan jött tanárok is. Az öreg úr dicsérte őket szerfölött: – mind derék, ügyes, jóra való emberek és kitűnő tanárok! . . . Már a Sétatér túlsó felén jártunk s közben sok más mindenről esett szó, de ezeket az öreg úr mind közbevetett mellékmondatoknak tekintve, úgy végezte be a főmondatát: – ... kitűnő tanárok fiam, mind, de nem – profesz-szorok!

A harmadik gimnáziumban a kitűnő élceiről és frappáns kaden-ciáról széles körben ismert *Vincze* Dániel tanárunk tanította a német nyelvet s Magyarország történelmét.

Ebben az osztályban az akkori német tanítás gerincét – a konjugációkon és deklinációkon – no meg a »Werden« ígén kívül - a Herakles csodatételei képezték. Tetszett is nekünk – nyilván - e félisten minden mesterműve s a tőlünk telhető rettentő nagy igyekezettel iparkodtunk bizonyosságát adni mindezekért az iránta való rokonszenvünknek, kiváltságosképen, ha németről *magyarra* kellett vala azokat fordítani.

De a tanárunknak voltak külön véleményei is . . .

Egyszer, a tizenkét cselekedet közül a »Der Löwe von Nemea« került szőnyegre.

A felelő, egy természetes sugár fiú, aki »kinőtt az Isten markából«, nagy deklamálva fordít vala, mondván: »A némeai oroszlán« s se szó, se tartomány, olvas tovább: »Es war einmal ein Löwe . . .« De a tanár úr közbevág: – Megálljon kérem! Der Löwe! Mondja a témáját!

Es a nekirugaszkodott, de futásában megállított tanítvány nyögdécseli: – Der Löwe, des Lowes, dem Low . . .

– »Des Low es? Des Lowes! Ha a tanár úr elővesz?! Na menjen helyre kérem! « Mondta nékie *Vincze* Dániel tanárunk, jó sárospataki dialektussal. És a szép, sugár tanítvány – mit volt, mit tennie – nem ütött Öklével nagyot a saját fejére, hanem helyére ballagott s ártatlan könyvének ő falhozverésével adott néminemű kifejezést azon fájdalmas hazafias érzelmeinek, hogy a németnek még az olvasmányuk címéből is megbukik a magyar.

Ez a tanítvány mint kiváló és nagyra hivatott zenetanár halt meg Erdély egyik legnagyobb városában, pár évvel ezelőtt.

De vissza, vissza! A Magyarország történelme kapcsán sok hazafias érzést ültetett szívünkbe-lelkünkbe *Vincze* tanár, melynek bizonyára valamennyien, kik tanítványai voltunk, nagy korunkban is hasznát láttuk s melyre én. különösen sok évi külföldi működésem ideje alatt, hálásan emlékeztem vissza s kegyelettel gondolok rá ma is.

Mint tiszamenti vérbeli magyar ember, ki a magyar nemzet ellenségeinek tendenciózus törekvéseit ismerte s ki ifjú éveiben az oláhországi református misszió *plojesti* egyházközségében is lelkeskedett: valósággal belénk szuggerálta hazafias érzéseit, gondolkozását és cselekedeteit. A negyedik gimnáziumban vallást és németet tanított, de mondhatnám, ezek az órák is megannyi történelmi tanítások voltak.

Jézus Krisztus csodatételeiről, a Gecsemáné-kertről, Horeb-hegyéről, Gileád balszamáról, a Kidron hullámairól addig-addig magyarázgatott, míg valahol a Rákóczi-féle szabadságharcnál lyukadtunk ki s a Herakles und die Schlange fordításait a II. József kalaposkirály abszolútizmusa s a Hóra-Kloska-lázadás zárta be.

Csütörtöki napokon azzal jött be az osztályba: – Na, fiúk, ma megint büzlik Enyed! Hetivásárok – tudniillik – ezen a napon vannak Enyeden s ilyenkor özönével lepi el a vidéki lakosság a várost, a muzsinai, kákovai és felgyógyi havasok felől.

Erre célzott tehát az említett premisszával, melynek fejleménye a miriszlói csatáig s »Vitéz« Mihály vajda »hősi« halálának színhelyéig, a Torda melletti keresztesmezei ütközetig terjedt.

Mikor negyedik gimnazisták voltunk: *Vincze* tanárunk készített *elő* a konfirmációi lelki fogadalmaknak egy életen keresztül leendő megtartására s e fontos aktusnál segédkezett is az enyedi református egyház akkori két kiváló lelkipásztorának: *Szilágyi* Farkasnak, az Enyed pusztulása krónikásának és szenvedő részesének, meg dr. *Bartók* Györgynek, a későbbi jeles erdélyi református püspöknek.

A konfirmációi ünnepélyünket követő napon, mindnyájunk nevében, egyik tanulótársunk, *Keresztes* Ödön – ma marosludasi nagybirtokos – köszönte meg az akkori és jövőbeni lelki ártatlanságunk megőrzése érdekében tett szíves fáradozásait, mire jó tanárunk könnyezve intézett lelkünkig ható beszédet s valamennyiünk iránt érzett krisztusi szeretet nevében – megcsókolta a *Keresztes* Ödön homlokát.

A tanár és tanítvány közötti szeretet melegét ma is érzem s mindannyiszor eszembe jut egykori hittani professzorom, valahányszor gyülekezetben, – az Úr színe előtt megjelenek.

A latin és magyar nyelvet, a negyedik gimnáziumi osztályban *Garda* Samu fiatal tanártól tanultuk. Mindkét tárgyra alapos készültséggel és szakértelemmel tanított minket. Az előző osztályokban dr. *Farnos* Dezsőtől, a *Cornelius Nepos*t, majd a *Phaedrus*t s ebben a *Cajus Julius Caesar de bello gallico* históriáját tanultuk. Ha a »*Phaedri libellos legere si desideras*«-féle könyvnélkülieket kellett vala »magolgatni«, hogy fenegessük általa az emlékezetünk tompaságait: én madárdalos kertünkbe húzódtam, el-elrejtöttem valamely csalitban s úgy szedegettem magamba a hajdani görög bölcs évezredes intelmeit.

Valami megnevezhetetlen édes érzelmekkel jártam-keltem évtizedek multán – sőt maiglan is – azokon a helyeken, hol egykor e stúdiumok axiómái a lelkembe vésődtek s ami akkor reményt ígért a jövőre, most egy-egy édes emlékézt idézi fel emlékezetemben, a rég elmúlt időknek . . .

A poétikai órákon *Garda* tanár szép költeményeket olvasott *Petőfitől*, *Vörösmartytól*, *Tompától*, *Aranytól*, *Berzsenyitől* s más jeles költőnktől s én nagyon, de nagyon sok költeményt tanultam akkor könyv nélkül, sőt tanulok még most is az akkor lelkembe vésődött impressziók hatása alatt. Elöttem a képe a temperamentumos ifjú professzornak, amint balkezében a könyvet tartva, jobbával a hangsúlyozást és érzelmi motívumokat nyilvánítva deklamálta a *Bolond Istókból*:

A pusztában csak egy fény világít,
A tanyának mécsvilága ez;
Boldogokra vetheti világát,
Úgy tetszik, hogy örömében rezg . . .

A világtörténelmet *Szilágyi* Gyula inspector-professzor tanította. A görög mithológiára és rómaiak történetére különös gondot fordított. Szigorúan megkövetelte, hogy amit eltanított, azt tudjuk is. Ha a tudomány egyik-másik felelőből nem valami könnyű szerrel bontakozott ki: gyengéden meg-meghúzogatta a *deliquens* kabátja gallérját, miközben ilyenén nyájas szókra nyílt szája: »Hogy a – kakas csíjjen meg!« Egyébként hűséges interpretálója volt az, osztrácizmus alapján való számkivettetésnek – szerdán és szombaton

délutánonkint – az általa meghatározott helyről hozandó bizonyos számú mogyorófavesszőknek beszolgáltatása céljából.

A jeles professzor korai halála nagy veszteség volt annakidején, úgy a középiskolai tanításügyre, valamint Nagyenyed város társadalmi életére nézve, melynek egyik szereplő, erős oszlopa volt.

* *
*

Kedves emlékü volt tanárainról, ilyen kaleidoskopszerű remiscenciákban, bár nemcsak a személyükhöz fűződő kegyeletes érzés folytán emlékeztem meg szívem szerint való közvetlenséggel, hanem – s főképen – azért, hogy mintegy dokumentum legyen a múltból, miszerint az enyedi kollégium minden pedagógusa hivatása magaslátán álló férfiú volt s igazi pedagógiai elv szerint, a rendszer esetleges hiányait és fogyatkozásait arravalóságukkal pótolni tudták: akik nemcsak tanítottak, hanem neveltek is s a tömegtanításban is meg tudták találni tanítványaikban az egyéni nevelési rendszer finom szálait, melyekkel az ifjúságot egyfelől a maguk személyéhez, másfelől az Alma materhez kötötték, hogy a legújabb alkotmánytani fogalmak szerint fejezem ki magamat: inseparabiliter ac indivizibiliter . . .

Es a többi osztályok itt fel nem sorolt professzorai is ilyenek voltak, kik a magyar társadalmi életnek országszerte sok jeles képzettségű és hazafias érzelmű embert neveltek.

Az ősök szellemétől áthatott Bethlen-kollégium újabb és újabbkori pedagógusai is megőrzik bizonyára a szellemet »... mind a tudományokban való előmenetelben, mind a hazafias érzelmek felkeltésében« – az időknek végezetéig!

Az osztálytársak.

A régi gimnáziumi élet kedves emlékei közé tartozik az a szoros összetartás, amellyel az osztálytársak egymás iránt viseltettek. A priváttársak barátkozása még bensőbb volt; ezek még a cipőjukat, sőt a kosztjukat is megosztották egymással.

Az erősebb védelmezte a gyengébbet, a tehetős pártfogolta a segélyreszorulót – anyagilag és szellemileg egyaránt.

Az anyagi segélynyújtás beszédes emlékei e furfangos diák-hexameterek:

Pajtásom! Bízván a te jó lelked' s zsebedben;
Két piculát kölcson, hogyha lehet guba ki!

Aztán négy-öt napi idő multán – ami a sivár, pénztelen diákéletben valóságos korszak – így önté ki lelke érzelmeit a megszorult hitelező:

Régen volt., az igaz! S hogy volt még igazabb tán!
Ámde ha *volt, legyen is!* Add meg a két piculám!

A tanulásban is nagy volt a fraternizálás. Különösen a mathezis és a latin stúdiumokra az egész osztály együtt készült. Kiváltképpen úgy vizsgák közeledtével vagy a mi osztályunkban, vagy a rajzteremben, némelykor – előzetes engedéllyel – mint az első keresztyének, éjnek idején is összegyűltünk. Közülünk egyik – rendesen, a Herepei professzorunk által építhető ornánsal kitüntetett »nagyfejű« (később marosvásárhelyi törvényszéki bíró) - bizonyos részt felolvasott s azt a gyülekezetnek magyarázta. Egyszóval: ha *már megvolt*, igyekeztünk megtartani, ha *még nem*: akkor kiérdemelni tanáraink jóindulatát s az ebből cseppenő kalkulusokat.

Egyik-másik tanárunktól – a leckéken kívül – szakmába vágó megbízásokat is kaptunk. Garda Samu tanárnak rengeteg *tájszót* írtunk össze; Elekes Károly professzorunk egyes természetrajzi feladatok gyakorlati kivitelével bízott meg; az öreg Herepeinek ásványokat, régi pénzeket s ritkaságokat igyekeztünk gyűjtögetni, ámbár ez utóbbit nem sok eredménnyel, de a jó szándék megvolt s némileg ez is honoráltatott.

A nyolcvanas években Nagyenyeden tanult minden valamirevaló diák emlékezhetik, hogy a kis-kollégium egyik emeleti szobácskájában, Hafnia mellett, a *Piszkiriában*, lakott egy vén vadászember. A nevét nem tudtuk, csak »Zöld vadász« néven ismertük. Mindig mesterségének megfelelő egyenruhában járt s vállán a fegyver, oldalán vadásztáska fityegett. Szerdán és szombaton délután meg vasárnaponként rendszerint Ferenczi Géza osztálytársunk is vele ment, aki – közbe legyen mondva – manapság mezőörményesi földbirtokos, Marostorda vármegyében.

A Ferenczi Géza vadászinasai minéműsége volt a kapcsolat az öreg vadász bácsi és a mi osztályunk között.

A vadász bácsi lőtte és tömte a természetrajzi múzeum részére az Elekes professzor által évégre kijelölt állatokat s ebben Ferenczi is segédkezett.

Kíváncsiságból be-besurrantunk a laboratóriumba s irigykedve nézegettük a vén vadász és Ferenczi tudományát.

Egy ilyen látogatás alkalmával én is felszólítást kaptam bizonyos futonc-faj, a »carabus aurozericeus« gyűjtésére, mely ritka példány a Bükkös-laposán s a sétatér végén, a Szent Erzsébet-dűlőn volt található. Örömmel vállalkoztam a fontos misszióra s miután a szükséges instrukciókat és szalამiaszeszes üvegeket megkaptam: egy szép tavaszi napon hajtóvadászatra indultam. Pár nap multán büszkén mutogattam osztálytársaim előtt a zsákmányul ejtett földönfutókat.

A körülvelt kíváncsiak közül egyik-másik a bogarakat kívánta ugyan látni, de a legtöbbször a szalამiaszesz illata iránt érdeklődött. Ennek okáért a parafadugó észrevétlenül lekerült a helyéről s az orrcsavarító bűz elől elmenekülők helyét újabb meg újabb kíváncsi tanítvány foglalta el. A tolongás és lökdösés közepette egy Apor László nevezetű pajtásunk – a következők legkisebb mérlegetése nélkül – megbökte a kezemben levő üveget s a szalამiaszesz – bogarastól együtt – az én balszemembe s a mellettem álló Dezső Dénesébe – kit »Susu«-nak kényeztetünk – loccsant.

Lett erre iszonyú sírás-rívás és fogaknak csikorgatása, földön való fetregés és a fél-kollégiumnak összeverődése! Osztálytársaink a szomszéd szobákból hozott kancsóvizekkel nyújtották az első segítyt; mosogatták, locsolgatták s minden kigondolható módon operálgatták, míglen az orvos megérkezett. Apor Lászlón, az orvos megérkeztéig is, a contra által végeztetett el valamelyes operáció, ráverő-rendszer szerint.

Hosszú ideig tartó gyógykezelés után elmúlt a baj, el is feleadtük volna természetrajzi búvárlatom csaknem végzetessé vált epizódját – én is, Dezső is – ha az associacio idearum kapcsán a vén vadászról nem jut eszembe ama bogár-faj tudományos neve, a – carabus aurozericeus . . .

A negyedik gimnáziumban az ásványtanból – a többek közt – a kristály-rendszert tanultuk. A tetraéder, hexaéder, oktaéder, dodekaéder, ikozaéder és hasonló alakulatok, már a szépen hangzó nevük miatt is, felette érdekelték. A *sóféle* ásványoknál felvetődött

az eszme, hogy meg kell ismernünk e fontos iparcikket a maga *lelőhelyén*. Ennélfogva szerveztünk egy kiránduló-társaságot a *marosújvári* sóbánya megtekintésére.

A tanév végefelé jártunk. Diligencián nem mehettünk »bokros teendőink« miatt, vakációban pedig már nem igen válogathattunk, mert a 4-5 napos pünkösdi szünet kivételével egyáltalán nem volt más.

A konzorciumban mintegy húszan lehettünk, de mire tervünk megvalósításra került: számunk meglehetősen devalválódott. Sebaj, aki nem jön, nem lát! Abban állapotunk meg, hogy az utat az *apahidai* erdőn keresztül tesszük meg *gyalog*. Egy-két napi eleséggel föltarisznyálva, pünkösd második napjára virradó hajnali három órakor a kollégiumból elindultunk heten és pedig: Alb Zakariás, Bárb Aurél, Demeter Ferenc, Magyar József, Tokos Géza, Vásárhelyi Lajos és e sorok írója.

A sétatéren keresztül, a *Hidegkút* előtt menve, nemsokára elértük az *apahidai* révet.

Élőlény nem mutatkozott a komp körül, csak a Maros vize folyt – szép csendesen. Kiabáltunk egyszerre mind a heten, hogy a szemben levő hegyek is visszahangozzanak, de a révész – szolgálat-tételre – mégsem jelentkezett.

Többször megismételt közfelkiáltásunkra nagy későn, a part-menti vityillóból kívánszorog egy álmos, öreg alak s miután minket ily korán a túlsó partra szállítani egyáltalán nem mutatkozott hajlandónak: cselhez folyamodtunk. Bárb Aurél tagtársunk – ki az ottani pap fia vala – megmagyarázta anyanyelvén az álmos révésznek, hogy őt és »ezeket az úrfiakat« az apja hivatja és sürgősen haza kell menni, mert otthon várják.

Így aztán elértük célunkat a 2-2 krajcár viteldíj lepengetése után vidáman nekivágtunk az előttünk meredező hegyeknek.

Gyönyörű erdei úton mentünk, mendegéltünk. A fenséges vidék, a jó levegő és madárdal, a különben is vidám hangulatunkat még inkább fokozta s mi is dalolni kezdénk. Abban az időben volt egészen új nóta a »Hét csillagból van a Göncöl-szekere« és mi alkalomszerűnek tartottuk, hogy a »sóféle ásványok« tanulmányozása céljából a »lelőhelyre« kiránduló hét enyedi diák éppen ezt dalolja az apahiai vadonat zöld erdők harmatán, piros pünkösd második napjának kora reggelén!

A reggelizés ideje egy gyönyörű hegyoldalon ért, Apahidától messze, a Maros egyik kanyarulatánál.

Messziről úgy nézett ki ez a hely, mint az – Olajfák hegve. Még a Jordán is képviselve volt a Maros vize által.

Én ugyan az Olajfák hegyét nem láttam, de azért csalódásig hasonlíthatnak egymáshoz.

A hegy lábánál jókora lapály, gyéren nőtt fűz- és nyárfákkal: sudaraikon csak úgy táncol a reggeli napsugár. A lapály szélét a Maros folyó csipkézi, melynek vize oly lassan mozog, hogy folvása irányát alig lehet megállapítani. A tisztáson legelésző nvájak. Innen-onnan fel-felhangzó kolomp, mellettük a révedezve felénk bámuló, bamba pásztorlegények s ezek körül hűséges kísérőik, a komondorok.

Halovány vonásokban megrajzolva, így nézett ki az a fenséges vidék, melynek szépsége a gyermeki lelken csodás nyomokat hagvott s azok ma is eleven színben mosolyognak reám.

De miután a táj szépségének nézésével sem testileg, sem lelkileg nem igen lehetett jóllakni abban az időben sem: közös akarattal abban állapodtunk meg, hogy – a Szentírás szavai szerint – táplálkozni fogunk hozzánk illő eledellel. Azt is elhatároztuk, hogy előbb felmászunk valamely fára, hogy a magunkkal hozott pecsenyeillatra előküllöghető komondoroktól háborítatlanul költhesük el az ünnepi kosztot.

Úgy is lőn! Mind a heten felmászunk két szomszédos fára s uriasan megreggeliztünk, utána egy kissé megpihentünk, majd útnak eredvén: újra meg újra elénekeltük a Göncöl-szekerét.

Ugyan sohase tudja az ember, hogy mit érhet meg ebben a testi-életben, de még eddig elmondhatom, hogy ezen az egv eseten kívül, sem azelőtt, sem azután, se hétköznapon, annál kevésbbé sátoros ünnepeken – nem reggeliztem falombok ágán.

Víg nóta mellett, Csesztvén túl, nemsokára elértük Maros-útvárt.

A kis városban legelőször is a bányatanácsoshoz mentünk s elmondtuk, hogy kik és mik vagyunk s mi járatban volnánk.

A bányatanácsos érdeklődéssel hallgatta meg szavainkat s teljesítette kérésünket. Vezetőt adott mellénk, ki védőköpenybe bujtatva valamennyiünket, levezetett a gépházba s megmutogatott és magyarázott nekünk minden bennünket érdeklő dolgot. Mi – keresztyénekhez illő figyelemmel – hallgattuk szavait, a miután

kirándulásunk emlékére *tax-bicskáinkat* valamennyien megmágneseztettük: beállottunk a szállítókosárba, melyről akkor még nem tudtuk, hogy – »lift« s egy pillanat alatt eltűnt előlünk Istennek szép világa, hogy egy másikban, talán csodálatosabban gyönyörködhesünk. Mert a bánya szépségén és fenséges voltán gyermeki eszünk nem tudott betelni. Azóta sokszor jártam e bányában, de az első benyomás emlékét sohasem törölték el a későbbiek. A folyosóról látszó szédületes mélységben dolgozó bányászokat éppúgy megcsodáltuk, mint a minden oldalról körülvevő, pazar díszítményűnek látszó csillogó, ragyogó sóréteget. Erősen ígérgettük, ha az Isten felsegít a föld alól, majd el fogjuk beszélni Herepei tanárunknak, hogy milyen a só a *lelőhelyén!*

És az Isten fölsegített s nyomban megnéztük a másik tárnát is úgy, hogy a marosújvári csodaszép Rudolf- és Stefánia-bánya többé nem volt ismeretlen fogalom előttünk, mert láttuk azokat – Herepeiként – testi szemeinkkel.

Miután életünkben először, beírhattuk neveinket a látogatók könyvébe s megköszöntük az irányunkban tanúsított szíves jóindulatot: búcsút vettünk a bányától és bányászoktól s elmentünk a *Bánca* árnyas rejtekébe – ebédelni. Jóízűen elköltvén a magunkkal hozott egyszerű étket, felvetődött az eszme, hogy – mikor induljunk hazafelé . . .

Erre nézve megoszlottak a vélemények.

Magyari és Demeter felvinci fiúk valának s azt tanácsolták, hogy menjünk feléjük s ott éjszakára meghúzódván, másnap hazamehetünk. Némelyek – s köztük én is – amellet érveltünk és foglaltunk állást, ha már Újvárra jöttünk – nem kímélve költséget és fáradságot – maradjunk itt még egy napig, nézzük meg jól a bányavárost s a *sétatér fedett helyiségében elhálhatunk!* Bárb Aurél hívott magához Apahidára, de azt már azért sem fogadhattuk el, mert ha már addig vergődhetnénk: onnan csak egy Mátyás-ugrás a Bethlen-kollégium s nem lenne érdemes a szomszédban maradni.

Tokos Géza így okoskodott:

– Fiúk! – azt mondja – hallgassatok ide. Itt a közelben, Oláhcsesztvén lakik egy *Kocka* nevű gazdag földbirtokos, aki apámnak is – aki vajasdi református esperes vala -, meg dr. Reznek János koszt- és szállásadó rokonoknak is jó barátja. (Ez az utóbbi úr Enyeden volt gyakorló orvos s a Magyar-utca végén levő nagy emeletes, saját házában lakott.) Megmondom – folytató Géza

tovább Ő – beszédét – azt az utasítást kaptam, hogy netalántán errefelé járván, keressük fel. Jertek oda, közel is van, meg aztán jószívű, gazdag úr!..

Ez az ügy tetszett leginkább, részint azért, mert közel volt, részint a kecsegtető auspiciumokért s részint – mi csűrés-csavarás - mert volt benne egy kis – *diákmálicia!*

A délutánt ide-odajárkálással töltöttük el. A Bácsán túl, a közeli hegyekre is felmentünk, aztán le a sétatérre, megfürödtünk a sósfürdőben is, meg a Marosban is, aztán kuglizgattunk s újra étkeztünk.

Ez utóbbi cselekedet után kölcsönösen megállapítottuk, hogy élelmiszereink teljesen elfogytanak. Pénzügyi viszonyaink felől azonban még nem tettünk egymásnak őszinte vallomást.

Estefelé megindultunk a közeli faluban lakó földbirtokoshoz.

Marosújvárt elhagyva, egyszerre rázendítettünk a – Göncöl-szekerére, majd a Kőrösilányra s ezeket egy párszor, különféle variációkban elénekelve, mihamar Csesztvére érkeztünk.

Ekkor már az esti szürkület egészen ránk borult.

Tokos Géza előre ment, örömmel bejelenteni az érkező vendégeket s mi epekedő lélekkel a kapuban vártuk őt, mint a betlehemi játékosok a bebocsátást kérő angyal üzenetét . . .

Jött is nemsokára, – lecsüggesztett fővel, eképen szólva:

– Az úr nincs itthon, bement Enyedre, hanem a cselédek azt mondták, hogy a csűrben, vagy a szénapadláson elhálhatunk, mert másutt minden hely zárva van.

Mi némán, csüggedten néztünk egymásra. Megértettük egymásunknak szépen kigondolt, de el nem mondott beszédeit.

A következő percben létrán mászkálgattunk fel az istálló feletti padlás reánk várakozó szénaágyára.

Csak éppen az étel körül volt nagyobb baj. A sok sétálásnak, fürdőzésnek, kuglizásnak most kezdtek igazában megnyilvánulni étvágygerjesztő következményei. Mődfelett sajnálkoztunk és tünődünk azon, hogy miért is fogyasztottuk el – ha kellett, ha nem kellett – a délután folyamán minden eleségünket!

A reggeli továbbindulás idejét öt órában állapítván meg, szép csendesen álmra szenderültünk . . .

Másnap a felkelő nap már útban talált, de most – nem énekelünk ... A táj se tűnt fel oly kedvesnek, mint amilyennek

a tegnap láttuk. Az utat hosszúnak és fáradtságosnak, az erdőkön való korai járkálást pedig egyenesen veszedelmesnek találtuk, mert csavargó ember, veszett kutya, vadállatok s másféle ezer veszedelem környékezhettek az embereknek fiait. Biztonság okáért egy-egy izmos gerundiumot tördeltünk az erdőszélen s ezek oltalma alatt haladgattunk, egymástól el-elmaradozva, szótlanul.

Apahida felé közeledve, elérkeztünk láttuk az időt finaciális körülményeink számbavételére. Ezt a réven való átszállítás költségeinek fedezése céljából kellett tudnunk, elodázhatatlanul.

Rövidesen megállapított, hogy hetünk közül ötnek egyáltalán semmi pénze sincs, kettőnek van valamelyes, de bizony csak egy-egy krajcárnyi pénz!

Tyűh, a bús-rezedáját! Ez már felette nagy baj!

A füstnélküli puska nem lephette meg annyira az első bámulóját, mint ahogy minket meglepett ez a szomorú felfedezés. Eddig az egymásba vetett – habár titkon őrzött – hit és reménység vezetett vándorutunkon és most szétoszolva minden illúzió! Ez rettenetes állapot! Mi lesz a kompos-emberrel és mi lesz velünk?

Es ott álltának az emiatt búsongó tanítványok heten, az apahidai zöld erdők harmatán, éhesen, álmosan, reménytelenül, pénz nélkül, nézvé a – mennvbe!

De a kérdés csak az első pillanatban látszott legyőzhetetlen akadálnak és gyötremnek, a másokban már mosolyogva adtuk tudtára egymásnak a probléma megfejtését, hogy – *átúszunk!*

A marosparti vityillónál hatan gyorsan levetkőztünk s ruháinkat összekötve, átadtuk a hetedik társunknak, hogy a kompon szállítsa át.

A kompos-ember vonakodott az egy személyből álló forgalom lebonyolításától, de mivel az a veszedelem fenyegette, hogy a kompot az ő közvetítése nélkül is útjára indítjuk: kénytelen-kelletlen belekuporodott s mozgásba hozta vízi járművét.

A sóféle ásványok lelőhelyén való tanulmányozására kiránduló társaság tagjai a kora reggeli csípős, friss vízben úszkálva, mint cápák a tengeri hajót, követni kezdők a saját ruháikkal továsikamló apahidai kompot.

A túlsó parton a révész követelte a *hét személy* után járó viteldíjat, mert szerinte *minden rend ruha egy-egy személlyel azonos*, de ez az érvelése a mi élénken kinyilvánított ellenvéleményünkkel találkozott s azt az eshetőséget helyeztük kilátásba, az elveihez makacsul

ragaszkodó latinnak, hogy a kompját visszaszármaztatjuk – nélküle – kiinduló állomáshelyére.

A révész egy tőle telhető hirtelen mozdulattal beveté magát a már megindult kompba, a benne ülők még hirtelenebb lendülettel a vízbe ugráltak.

Öltözködés alatt hallottuk az öreg révésznek az égiekhez intézett esdeklő szavait, hogy az Isten mentse meg őt a – *diákoktól*.

Bizonyos, hogy saját személyünkre vonatkozó esedezése a jámbor komposnak – meghallgattatott.

A szolgák.

Ki gondolná a mai korszakban, hogy még ez az intézmény is a régi jó világhoz tartozott?!

Pedig bármilyen ellentmondónak is tetszik első gondolatra, mégis csak jó világ volt az, mikor a Bethlen-kollégiumban szolgálrendszer uralkodott . . . Amikor teljesen ingyenes tanulással minden jóra való szegény székely és nem székely gyerek előtt nyitva volt az út a legmagasabb társadalmi állásig.

A székely vármegyékhez Enyed volt a legközelebb fekvő tudományos város. Hol gyalog, hol alkalmi szekéren, de mindenesetre napokig tartó utazás után Enyedre kocogott a kis bátyus szegény székely a fiacskájával s minekutána *Hudelicznél*, vagy *Zongottnénál* a színben kipihenték az út fáradalmait, terepszemlét tartván, az apa rendre megmutogatta fiának azt a nagy épületet, amelyet eladdig nem látott vala, figyelmébe ajánlotta annak mindennemű dominiúmat, szólván eképen:

– No, fiam, láddég, jól nezmeg, met ez a te házad, ez a te csűröd s ez a te kerted . . . Érted-e?

Aztán érzékenyen elbúcsúztak egymástól, hogy a legtöbb esetben, mint úr lássa viszont a gyermek a szülőjét.

Mert régente Enyeden ezen bibliai alapon lettek az urak: – Aki első akar lenni, legyen utolsó!

Es a székely fiú az utolsó lépcsőn, a szolgaságon kezdte, hogy idővel első, vezető ember: tiszteletes, nagytiszteletű, tekintetes, nagyságos vagy méltóságos úr legyen belőle.

Ugyanis az az áldott Alma Mater ápolta, nevelte s ellátta mindennel, az évenként falai közé sereglettek százait és sem a jótékony-ságnak, sem az arra szorultak számának nem volt határa.

A kiérdemelt jótékonyság gyakorlásának klasszikus igazolása-képen, mondja egy régi – immáron 50 esztendőös – rektor-professzori beszámoló, a 718 tanulót kebelébe fogadott Bethlen-kollégium értesítőjében:

»Nagyon is gyenge belső értékére mutatna a nagyenyedi Bethlen-lőtanodának, ha ifjaink csak külső anyagi támogatás reményében tódulnának oly nagyon ennek termeibe, nem is tekintve most arra, hogy e javadalmak csakis »a tudományban és erkölcsben való kitűnő előmenetelhez« vannak kötve s azoknak kiosztása egy oly szigorú tanári testületre van bízva, melynek egyetlen tagja sem vonta magára soha azt a vádat, hogy a selejtest az érdemes fölött, a hanyagot a szorgalmas hátrányára pártolná«.

A szorgalom és erény kelő csiráit majdnem minden fiú magával hozta. És ez természetes is, mert a falusi iskolából csak a bízottat reménységgel végzett tanulók kerültek Enyedre s jórészt mind gimnáziumba léptek. Az elemiben s különösen annak alsó osztályaiban, nagyon kevés volt az idegen. Inkább városi fiúk voltak annak tanulói. Ennek egyfelől az volt az oka, hogy a kicsiny, elemi sorban lévő gyermekétől nem szívesen vált meg a család; másfelől: a bennlakásba való felvétel korhatárhoz volt kötve. Csak kivételképen vettek fel olyan elemi osztályosokat is, kiknek gimnáziumba járó testvérük is volt.

A messziről jött szegény fiú semmi neveltetési költséget nem fizetett, hanem – reciprocitás fejében – kisebb-nagyobb mérvű szolgálai teendőket végzett s emellett naponta két cipőt és *félkosztot* – szegény jó Debreceniné! – vagyis minden második napon ebédet kapott.

A reggeli és vacsora kérdésének mikénti megoldása sokaknál talán örök rejtély marad, mind az időknek végezetéig . . .

A szolgálfiúk a gimnázium négy alsó osztályának tanulói közül kerültek ki. E rendnek többféle válfaja volt, ú. m. a *principisták*, a *mindenesek* és a *rezidensek*, továbbá az ötödik és hatodik gimnáziumi osztály szegény tanulói közül – na, meg hogy a feledés homálya el ne borítsa – a tanítóképző első és második osztályából: a *neuterek*, *vigilek*, *kalefaktorok* és *kurszorok* rendje.

A mai kor diákja mindezekre fittyet hányva mondaná: – Régi jó világ ide, régi jó világ oda, de bizony mégse lehetett irigylésre-méltó állapota a szolgálának! – Elvégezni a szolgálai teendőket, a *református pápa* teljes megalégedésére és tanulni olyan szorgalommal...

hogy el ne veszítse a beneficiumot, mert különben derekba törik a karrier: valljuk meg őszintén, ez nem is volt könnyű feladat!

De azt is megvallhatjuk őszintén, hogy e feladatoknak megfelelt emberségesen, felettes hatóságának teljes megelégedésére.

Pedig a szolgálóinak – saját lelkiismeretén kívül – felettes hatósága volt mindenki, járt legyen bár égen, földön, két, avagy négv lábón . . .

Minden szobában rendesen egy principista s két-három mindenesszolgá volt. A principista jogszerint csak a principálisának, a szoba primáriusának volt a szolgálója, de szívésségből a szekundáriusnak, sőt kényszerűségből a terciáriusnak is tett néminemű szolgálásokat.

A primáriusnak a szoba legelőkelőbb helyén volt az olaszfallal körülbástyázott *lókusa*. Az olaszfal belsejét a Vasárnapi Újság, Ország-Világ s más képes újságok alkatrészei díszítették; a külsejét pedig a Wokáltól, vagy Birtalantól vásárolt hat-o-bé papírtáblák ékesítették, melyek kevés szakértelemmel ugyan, de minden esztendőben meg-megújítottak. Maga az olaszfal azonban – az átöröklődés törvénye szerint – diákról-diákra szállt s Istenben boldogult Sánta Máriskó, megfelelő évadban élénk üzleti összeköttetést tartott fenn a diáksággal úgy az olaszfalak, valamint a tábori-, nagy- és kis karikáságok, asztalok, székek és az ezekkel járó másminéműségek adás-vétele körül. Cseresnyeérés idején már árulgatták ezeket a portékákat az enyedi diákok, a dimisszió alkalmával leendő átadás obligációjával s ugyanazt eladta barackért, szilváért, szőlőért, körteért s a végén kiszült, hogy sok esetben neki nem is voltak efféle értéktárgyai. De ezért nem haragudott Máriskó néni, mert ha nem volt, hát – nem volt! Erről nem tehetett a szegény diák. Hanem aztán a dimisszió alkalmával egy-egy liter cseresnyeért eladott ingóságok szeptemberben drága áron vásároltattak meg s kerültek vissza előbbi gazdájukhoz.

Tehát a primárius volt a principista korlátlan ura. A principista urának cipőjét – esetleg csizmáját – takarította, mosdóvizet szervírozott – »kifogta« a cipőjét s Hudelicznétől, Sándor Miklóstól. Zongottnétól, vagy Bodónétól kosztot hordott, avagy reggelire fel-szolgált a 2-3 krajcárnyi »dögöt«, szép rózsapirosra művészesítvén a szegletes cipóba, miközben a jókedvű adakozó az ő kis darabka cipőjét is – jól megszírozta, hogy – »máskor is a nénitől vásároljon!«

Ezért a sokoldalú szolgálatáért a principista kapott naponta: két cipőt, maradékosztot s egyik-másik teendőinek sikertelen, vagy nem kellő határidőben történt elvégzése esetén, az ágyszélében rejtegetett nád vesszővel – nem éppen a háta közepére – olyan harmat, hogy – testvérek között megért hatot!

A mindenek közül az egyik vízfordó, a másik szobaseprő, a harmadik cipőfogó volt.

A *vízfordó* a vizet két zöldszínű cserépkorsóban »cipelte« a régi városháza előtti *csigáskútból*. Ez nehéz feladat volt különösen téli időben s még különösebben, ha a középső- vagy éppen a felsősoron volt a szobája. Ugyanis a sok le- s feljárás alatt kilocsogott a víz a lépcsőkre s ott megfagyva, veszélyessé vált a közlekedés. Ilyen esetben, ha a szegény szolgáló kopott patkója meg talált csúszni a felső fokokon: nagyot nyekkenve hátravágódott s testének északi oldalán csúszott le az alsóbb régiókba. De akkor volt igazán sírás, jajgatás és fogaknak csikorgatása, ha ilyen alkalmakkor nem az üres, hanem a vízzel telt kancsók verődtek vala a lépcsőfokokhoz! Ilyen esetben még a pápa személyes intervenciója is szükségessé vált.

De még ennél is veszedelmesebb foglalkozás volt – téli időszakban – a csigáskútból való vízmerítés, mert a jég oly magasra fagyott a kútgádor körül, hogy valóságos kínszenvedés volt a veder kiemelése. A hideg lánctól és jégtől meggémberedtek a szegény tanítvány ujjai, míglen valamely jó szellem – Kándin, vagy más, felenyedi oláh cigány képében meg nem jelent, rövidebbé nem tette kínszenvedését s meg nem szabadította őt a – gonosztól. Némelykor váltságdíjúl a zsebében rejtegetett s menés-jövés közben való reggelire szánt darabka cipőjét kellett vala odaadni a mentő-szellemnek.

E kút köré kellett leszállítani minden szerdán és szombaton délután a bádóg mosdótálat (ebben az időtájban a zománczott bádóg – legalább a kollégiumban – még nem volt feltalálva), mosdóasztalt; az előbbi olyan kellett legyen, mint a »hajnalcsillag«, az utóbbit homokkal és szalmacsutakkal »szalmaszínűre« kellett vala varázsolnia a mindenes szolgának.

A *szobaseprő* reggel és délben takarított, de olyan igyekezettel, hogy a hét óraker megejtett lustrálás kifogástalan rendben találja a szobát és annak szomszédos terepnumát. Téli időben fát hordott és tüzet rakott. A fahordásban segítettek neki az összes szolgatársai, sok esetben a künnlakó, de privátára a szobába feljáró s a melegség iránt szintén élénk rokonszenvvel viseltető tanulók is.

A seprés a hosszúnyelű kefeseprővel eszközöltetett. E műszer a szobában, rendszeren az ajtó szemöldökfájára akasztva őriztetett s csak rendkívüli esetben került le onnan, pl. ha két gyermek összeverekedett s a harmadik elválasztotta. Ilyenkor kitűnő szolgálatot tett a seprűnyél. A szobaseprő – seprés előtt – a kúrián, szemémerőjével apró homokot szemelt s azt megnedvesítve, elhintette a szoba padlójára, hogy ne verjen fel nagy port. Télen ezt a míveletet hóval cselekedte. Az ő tiszte volt továbbá a hosszú dróton függő publika-lámpába – az ajtóra szegzett névsor szerinti – petróleumvásárlás, melyet tetszése szerint vásárolhatott a közelben levő Birtalantól, vagy a vár túlsó szegletén levő Pattanyústól.

A fahordás ideje alatt délután 4 és 5 óra között volt. Eddig az ideig a kollégium stabilis favágói: Tódikus Gyuri, Burgai Mínya, Kukkra Marci és öt-hat névtelen társa, egytől-egyig felenyedi lakosok – kora reggeltől olyan halom fát vágtak össze, hogy egy úri családnak egész télre elegendő lett volna.

Az osztályokba a káléfaktorok hordták a fát.

Négyóra után egy éleshangú csengettyűvel, holmi fűrgelábú pápainas benyargalta a kollégium összes perifériumát s harsány hangon kiabálta:

Fáá-raaaa!

A harmadik mindenek szolgafaj a »cipófogó« volt. Háromnegyed tizenkét órakor az előbb említett módon csengettek »cipóra!« A cipóosztó rendszeren egy évre 80 forint tiszteletdíjjal megbízott teológus diák, 3-4 cipóosztó-szolgával megjelent a kollégium mellett levő *cipódában*, számbavette a sütőtől (az én időmben Latánszky Mihály) a napi szükségletet s aztán megkezdődött a sorok és szobák szerint való kiosztás. Pár perc múlva már csengett a kúria és az épület minden folyosója a kereslet és kínálat eme dallamos megnyilvánulásától:

Ki véssen cipóóóóót?

Ki ad el cipóóóóóót?

A zűrzavaros káoszban ilyen kiáltványok is meg-megzendültek vala:

– Domine Kenderessy Mihály ee-bée-deel-nii!

A rezidensek nyáriszolgák voltak, kik vagy árvaságuk, vagy a nagy távolság, vagy bármilyen más ok miatt nem mehettek haza, a nagy szünidőre sem. Az ilyenek önként vállalkoztak a nyári szünidőn a rend és tisztaság feletti őrködsre. Ezért a szolgálatukért naponkint

kél cipót, szállást és hetenkint egy forintnyi fizetést kaptak. Kevésnek látszik ugyan ez az egyheti sallárium, de a debreceni civis logikája szerint: *ezer hétre éppen ezer pengő forint!*

No, aztán a váltakozó rendszer szerint, vagyis ma egyik tanár úrnál egyik rezidens s holnap ugyanitt más és más – és ugyanez másutt és másutt – de mindig be-besullogott egy-egy mezítlábas, réztányéralakú, szalmakalapos fiú a professzori lakba s jelentette nagy alázatosan, hogy ... a kollégium a helyén van s . . . nincs semmi baj . . . Tanár és rezidens egymást megértették, egész nyáron egymásból soha ki nem fogytak s a jószívű családokban sohasem tudta a balkéz, hogy mit csinál *a jobb?*

A *neuterek* az ötödik és hatodik gimnáziumi osztály szegény növendékei közül kerültek ki. Ezek nem voltak ugyan tulaj donképeni szolgák, de tulajdonképeni urak sem.

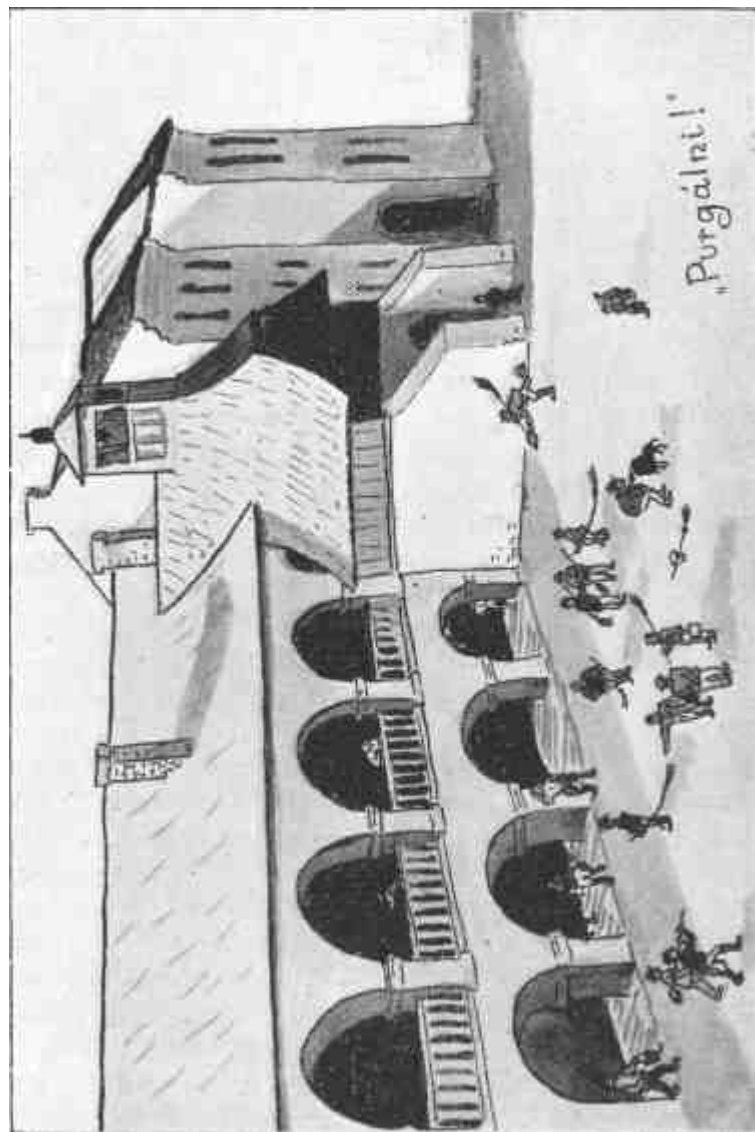
Kötelességük volt felügyelni a szolgák által végzett munkálatok pontosságára, hogy az udvar, folyosók, tantermek tiszták legyenek; a káléfaktorok kellőképen befűtsenek, port töröljenek, egyszóval, ahogy a költő kifejezi magát, hasonló esetekben: rend, tisztaság és jólét köszöntse az érkezőt már messziről . . .

Ha rendetlenséget tapasztaltak valahol, lett légyen az akár központi helyeken, akár a perifériákon: jelentést tenni tartoztak, ösidőktől kezdve Rómában (a pápa lakószobájának a neve) s az én időmben az alsósor 6. számú rezidenciában székelő s a jobbágyságban sínylődő principisták, mindenesek, rezidensek, neuterek, vigilek, káléfaktorok és kurszorok generálisszimuszának: a *református pápának*.

A szolgarendszernek eme felsorolt válfajai ugyanis mind a *pápa* fennhatósága alá valának rendelve. Pápa csak teológus lehetett s e tisztségéért – a kollégium pénztárából – évi 80 forint tiszteletdíjat kapott. Az egész vonalon ragyogó tisztaság a pápát dicsérte, viszontagságosan annak elhárított – netaláni – fokozatos akadályai a szegény szolgafik porhüvelyein éktelenkedének . . .

A pápa szükség szerint bármikor tarthatott *kongregációt*, melyet azonban mindig a *purgálás* előzött meg s melyre csengetyűszóval hívtak meg a kollégium összes munkásosztagjai ezzel az egyetlen parancsszóval: *purgááálnii!*

Purgálásra minden szolgagyerek tartozott megjelenni seprővel és -zemétmerővel s a közhelyeken felgyülemllett szemét pár perc multán halomra gyűlt a száz meg száz szorgos kéz alatt.

„Purgálni!”

Kertész László rajza.

A kongregációk, hasonlatosságoképpen a hajdani nemzetgyűléseinkhez, az Isten szabad ege alatt tartattak; kedvezőtlen időjárás esetén valamelyik folyosó fogadta kebelére a tanácskozókat. E gyűléseken minden rendű és rangú szolga élőszóval előadhatta minden esetben jogosnak vélt panaszát, melynek azonban, az érvek érvelésének dacára is, ránézve a legtöbb esetben szomorú csattanója volt. Ugyanis a fegyelmi ügyek rendszerint rövid úton – ráverőrendszer szerint – intéztettek el, mivelhogy a botbüntetés azon időtájban nemhogy el lett volna törölve, de – a közelebbről érdekeltek kivételével – mindenki élénk helyeslésével és tetszésnyilvánításával találkozott.

Purgálás, illetőleg kongregáció után helyre kerültek a higiénia segédeszközei, melynek az alsósor 10. sz. szoba mellett, a kapu szomszédságában levő *granarium* volt a nyugvóhelye.

A szolgaságon kívül másnemű rendek is valának az enyedi kollégiumban, melyeknek napja azonban szintén lehanyaglott. Ilyenek voltak a *vigilek*, *kurszorok* és *appáritorok* rendje.

A vigilségnek két alosztálya volt, úgymint a neuter-vigilség és diákvigilség.

A *neuter-vigilek* valóságos éjjeli őrszolgálatot tartottak a kollégium összes terrénumain, még pedig a váltórendszer elvei szerint, vagyis éjfélelőtti és éjfélutáni munkabeosztással. Az előbbi pont 12 órakor át kellett adja hivatalát az utóbbi időben következőnek; azonban a diákmácia a hivatalbalépés idejét nem ritkán már egy órával is előbbre tolta, főlrángatván álmából a mélységesen szendergő egyenes utódot.

A diák-vigil egyidőben az alsó sor 2., később a 3. számú szobájában levő »vigil-terem« halványfényű lámpavilágánál virrasztott. Csengetésre beengedte a bebocsátást kérőket s éber figyelemmel őrködött arra, hogy a lustrálás után bejövő diákok, a publikán elhelyezett vigil-könyvbe beírják nevüket. Ugyanis az engedély nélkül künymaradt diákok, késésük szerint, kisebb-nagyobb összegű poenát fizettek. Indokolt esetben künymaradási engedélyt – legfőbb 10 óráig – a contra-senior adhatott, azontúl – 12 óráig – a rector-professor. – *Tertia non datur.*

Tizenkét órakor – a diákbálok ritka kivételével – mindenkinek otthon kellett lennie, mert ha a váratlanul megejtett éjjeli lustrálás nem talált valakit otthon: másnap *sedria* elé állított s ezen esetből kifolyólag nem egyszer – *consilium abeundi* lett a vége breviter...

A vigil-terem 10 óráig rendszerint népes volt. A diák-vigilek kori-feusai a publikánál sakkoztak és adomáztak; legáció után pedig kölcsönösen el-elbeszélgették színes élményeiket. Hátul, a sarokban, a *pulusok* tanulgatták a másnapi konjugációt és deklinációt. Mikor aztán minden témából kifogytak: megindultak éjjeli zenét adni valamelyik jó kenyerespajtásnak, mely figyelmet – ha ugvan volt a háznál – egy-egy cigarettával (ah, jenigék jenigéje!) honorált a karikáságyak között botorkáló kántusnak a megtisztelt felebarát.

De míglen a vigilség élete rövid lejáratú vala: addig a kurszori és apparitori méltóság egy-egy hétig tartott.

Kurszornak hetenkint két neuter alkalmaztatott, felváltván a gimnázium V. és VI., valamint a tanítóképző I. és II. osztályú tanulói közül.

Ok valóságos *vészmadarai* voltak a kollégiumnak. Ahol megjelentek: ott mindig baj volt. Felügyeltek a csendre és rendre: órákra pontosan csengettek ki és be, valamint az esti kapuzárás előtt is egy negyedóráig.

Szilencium idején, engedély nélkül, nem járhatott lélek az ajtón se be, se ki. Jelvényük, a *nádvessző*, mint a fegyveres hatalom szimbóluma, mindig kézügyben volt. Az új kollégium felépültéig a *kurszorium* volt a székhelyük, a Tanár-utcában, Wokállal szemben: későbbben nem volt rendes állomáshelyük, ott tartózkodhattak, ahol akartak, de szükség esetén mindig a rendelkező személye előtt kellett lenniök. Ha a rector-professzor, senior, contra, avagy pápa, mint külön-külön is első és utolsó felettes hatóság, érvényt akartak szerezni függetlenül és megfellebbezhetetlenül hozott ítéletüknek: a találkozótérrel előtti csengetyűszóra meg kellett jelennie, ki az ítéletet rögtön végrehajtotta a szegény szenvedő magyaron.

A kurszor, hivatala leteltéig fel volt mentve az órákrajárás kötelezettsége alól, mely idő alatt neki tanulnia sem kellett, csak tudnia kellett, amikor kérdezték. Ugyanis a legtöbb professzorunknak az volt a világf elfogása, hogy nem bánja, ha sohasem tanulunk, csak mindig tudjunk . . .

Appáritorok – a teológusok kivételével – csak bennlakó és sub-scribált diákok lehettek.

Jelvényük egy háromoldalú izmos fabot vala, melynek lapjaira a bennlakó diákok névsora volt felírva az emeletek és szobák sorszama szerint, a rangidősbőség elvének mindenkori szigorú betartásával.

Estéli kapuzárás után, egy-egy jurátus asszisztálása mellett, megkezdődött a lustrálás, mely a bennlakók névszerinti számbavételét jelentette s aki nem volt otthon: megjegyezte, lustrálás után kiírta s reggel beadta a contra-seniornak. A künnrekedt diák hazajövetelét a vigilkönyvnek kellett igazolnia.

E rég letúnt időkre s főként a minden szabály alóli kivétel örök igazságára emlékeztet egy 1892-ben kelt névjegy, melynek egyik erdélyrészi város volt törvényszéki bírása annak úrfikori tulajdonosa, nékem adresszálván, szól vala eképen: – Kedves Barátom! Mivel ma vigil vagy, kérlek írj be 8-9-ig. Igaz barátod: N. K.

Es az ígélet beteljesedett . . .

A többek között az apparitorok tiszte volt az ifjúság vasárnaponkénti templomba vezetése is s úgy itt, mint a hétfő és szombat reggeli praecesekről való hiányzók számbavétele és bejelentése.

Az apparitorság már *rang* volt a régi enyedi diákéletben. Aki életében először fogta kezébe a kendermadzagon függő lustratot: az már dúdolván járt-kelt, akár értett a dal mesterségéhez, akár nem. A lépcsőfokok közül – felmenve, vagy lejöve – kettőt-hármat ugrott ki, miközben a lustratot, vitézi szablya módjára, ide-oda kocogtatta, hadd tudja meg jó távolról minden jótét lélek, hogy a vele szembekerülő diák valóságos *apparitor*, nem pedig – *csak akárki!*

Bizonyos, hogy az apparitorságnál nagyobb úr lehetett minden enyedi diák, de boldogabb – nem!

Ki az a volt enyedi diák, akinek lelkében ne zsongana maiglan is egy-egy ilyen régi dal, régi dicsőségről?

Régi játékok az enyedi kollégiumban.

– *Oh gyermekkor, jöjj vissza egy szóra!* –

Olyan játékfajtaokról mondok reminiscenciákat, melyek ennek-előtte jó ötven esztendővel voltak meghonosodva a nagyenyedi diákéletben.

Hej, de más világ volt akkor!

Nemcsak azért volt más világ, mert mi, akkori gyermekek, az életnek csak a verőfényes oldalát ismertük s mindent, ami körülöttünk történt – rózsaszínben láttunk, hanem egészen mások voltak az erkölcsök, szokások; egyszerűbbek az emberek, a kívánságok szerényebbek, a szokások nemesebbek; legalább én most

– mint magas hegyre ért vándor, az elhagyott szép vidékre visszavisszanézve – szebbnek, jobbnak, egyszerűbbnek, nemesebbnek látom a mostaninál.

Bizony, más világ volt akkor!

Még a játékjaink is mások valának, sőt, még azok nevei is! A mai *róddli* – példának okáért – akkor még csak *szánka* volt, a *diaboló* őse a *pi*, a footballé a *széllabda*, a *diszkoszé* a *cserépkerek*.

A mi sporttelepünk nem volt tribünökkel környékezve, hanem a Kakasdomb, a Hellós vagy a *Funyi* bácsi kertjének lejtős oldala szolgáltatta e földi gyönyörűségeket. Ott nem volt *skeccs*, nem volt *meccs* s más rejtélyes nevű és cifrán kiteremtettézt szórakoztatónk; nem rúgtunk *gólokat*, nem volt *sportklubunk*, *sportlapunk*, csak gondtalan életünk, jókedvünk és egészségtől csattanó piros-pozsgás arcunk.

A mostani gyerekek is úgy aránylanak a régiekhez, mint a mi játéktárgyaink a mostaniakhoz.

Igaz, hogy mi, apák, azt mondogatjuk gyermekeinknek, hogy a mai kor gyermeke mind rossz, vásott és szófogadatlan. Bezzeg, milyenek voltunk mi! – Csupa jóság, szerénység és szelídség.

Sokan ezt a nagy metamorfózist a villanynak, mások a gáznak s más idegrontó találmánynak tulajdonítják. Mások meg a nevelési rendszer misztériumai körül tapogatóznak. Én azt hiszem, hogy ezeknek van igazuk. De ezt most hagyjuk békében!

Elég az hozzá, hogy megváltozott a világ! Es változik folytonosan, mert már mi is rosszak voltunk a mi apáink előtt. En Uram, Teremtőm, hát aztán majd milyenek lesznek – a mi *unokáink*, sőt *dédunokáink*! Erre nem is szeretek gondolni. Addig talán lesz valami a – villannyal, a *gázzal*, avagy talán a nevelési rendszerrel!

De hogy a dologra térjek, az én időmben, mikor szeptember közeledtével gyülekezni kezdett Enyedre a diákság, a gyermek-seregnek nem a beiratkozás, a koszt- és cipó-ügy, szobákban való elhelyezkedés, priváttársi csoportokba való elhelyezkedés okozott legfőbb gondot, hanem a *facsig*a megvásárlása.

Ezt az alkalmatosságot pedig néhai való jó *Birtalan* úr árul-gatta nekünk, kinek *facsig*a, *zsidóbicsok*, *taxbicsok*, *hat-ó-bé* papiros, *diárium*, *dülrestelgő*, *vékony* és *vastag szilvafaplajbász*, *kidönféle hideg ételneműek* s más, ezekhez hasonló és nem hasonló apróságokkal – a bolt méreteihez képest – gazdagon berendezett

üzlete a kollégium tőzsomszédságában, a vár kiugró szögletén vala. Más kereskedő is tartott Enyeden facsigát, így Winkler, Czirner, Bisztricsányi, Pattantyús stb., de mi ebben a tekintetben leginkább csak Birtalant boldogítottuk, már csak a helyi körülményeknél fogva is.

Egy kis kitéréssel két körülményről teszek itt említést, tudniillik: a *zsidóbicsokról*, meg a *luxbicsokról*.

A zsidóbicsok, amit becéző néven zsidótréfának és tütyűnek is hívtunk, *jóságát* úgy állapítottuk meg, hogy balkézbe fogtuk a bieskot s a jobbal ráütöttünk a kezünk szájára s ha a szabálytalan háromszög alakú penge nem ugrott fel a nyélből: akkor megérte a – két krajcárt. A tax-bicsok minéműségét úgy tapasztaltuk ki, hogy a nagyélét kinyitottuk s azt két ujjunkkal gyöngéden lenyomva – rálehelünk. Ha az ujjaink helye fényesen maradt s körülötte éles vonalakkal volt megkülönböztethető a homályos terület, akkor menten kimondatott a lakonikus ítélet, hogy *tax!* – ami hétköznapi nyelven azt jelenti, hogy ilyen esetben szóba állhattunk az eladóval, vagyis megköthető volt az üzlet. – A zsidóbicsok megszerzéséhez csak két krajcár kellett, a taxéhoz azonban – a tekintélyes összegén kívül – még bizonyos privilégium is dukált. Mint a katonáknál: közembernek a panganét s tiszteknek a hosszú kard, azonképen a diákvilág-életben: elemistáknak általában zsidóbicsok, gimnazistáknak a tax volt a fegyvere.

Azonban, vissza a facsigához! Volt annak egy hellyel-közzel fel-fellépő betegsége: a *félfarúság*. Ez abban állott, hogy a csiga tengelyén levő lyuk, a fűrás idején, történetesen nem éppen a kellős közepén követődött el; ennél fogva vagy jobbra, vagy balra dűledezve súrolta a zsinetet. A félfarú facsigával nemcsak hogy nem lehetett élvezetesen játszani, de minduntalan újabb meg újabb költségbe verte a tulajdonost, a zsinegbeszerzés miatt.

A csigázás függőleges vagy vízszintes irányban történt. A kézből kihajított csiga a zsineg hosszúságáig lepergett s azután – vissza-perdült, mint a gyűrű. Akadtak olyan huncut játékosok is, akik az emeletről bocsátották le facsigájukat az alsóbb sorokon sziesztázó vagy kikönyökölve cigarettázó diákok – orra elé s mire a sértett keresésére ment a »bundásnak«, az már valahol a kúrián peggyesezett. – Az volt az »igazi« játékos, ki úgy pergette facsigáját, hogy az menet és jövet egyaránt az orsó pergéséhez, vagyis inkább a macska dorombolásához hasonlatos hangokat nyilvánított.

A jó facsigáért öt krajcárt is elkértek, de ha sokáig alkudott az ember--s egy kis diák malíciával a »félfarúságra« is történt hivatkozás: négyért is megkapta.

Ma már nincs se Birtalan, se facsiga, se tax. Csak a zsidóbicsok maradt meg maiglan is s éppen ezért – mint Petőfi a gólvamadarat – én is úgy tekintem a zsidóbicskot, mint egvetlen valót, mely egy átálmodott szebb korból fennmaradt . . .

A nyolcvanas évek legeslegelején volt egy kedves játékunk, nyilván a diszkosznak valamelyes késői atyjafia: a *cserépkerek-dobás*. Ehhez az anyagot a régi fáskamarák fedélzete szolgáltatta. A fáskamarák abban az időben, az 1849-ben felgyújtott és tönkretett épületek helyén – hová 1885-ben a főhomlokzatot építették, – az ú. n. *cursoriumtól* fel a Bethlen-, vagy ahogy akkor hívták: a *Tanár-utcán* nyújtóztak végig s a kollégium minden lakószobájának megvolt a maga külön fáskamarája

Innen szedtük mi a cserepeket, nem nagy öröme a – gazdasági intézőségnek. – Kövel szép kerekre kipalléroztuk a széleít, aztán a kúrián – mi gyerekek – két pártra szakadtunk, egyegy oldalon hatan-nyolcan állva, levetett és két kézben tartott kabátjainkkal igyekeztünk megállítani a szemközti tábor által felénk gurított cserépkereket, mely ménkü nagy igyekezettel iramlott felénk. A süvíve guruló cserépkerek megakasztását holmi lityi-fityi gyerek meg se kísérelhetette. A gurító rendesen ezzel a vészkiáltással dobta el kerekét: fogd meg, ha van cindered! S akinek volt: az leborította a kabátjával.

Hát ez bizony pogány játék vala! Először is kárt csináltunk az anyagbeszerzéssel, azután meg veszedelmes volt. mert az erősen elhajított kerék úgy megérdekelhetett valakit, hogy »belebődült«. aztán meg rettentően zajos játék volt.

Megesett, hogy cserépszerezés idején, vagy nagy lármázásunk közepette, rajtunk ütött a kollégium vészmadara, a *cursor* s ilyenkor úgy felmagasztalt, hogy kezének munkája nyilvánvalóvá lett hátunkon, kezünkön, meg imitt-amott.

A cserépjáték nemcsak hogy divatját múlta már évtizedekkel ezelőtt, de már ember is alig-alig van, aki hajdanta ilyesmikkel üzött – tündérvjátékokat.

Egy másik játékunk a *gombozás* volt. Ennek pedig abban az időben háromféle módja volt ismeretes. Az egyik – legrégebbi – válfaját *dugásnak* neveztük. Ez a művelet abban állott, hogy a

gombot úgy el kellett dugni a falon levő repedések ezrei valamelyikébe, hogy az Argus-szemű játékosok ne találják meg. Aki megkapta: azé lett a zsákmány. E játéknak külön alkalmas terület kellett s mint ilyen, abban az időben a régi kollégiumnak az alsó sor 9. számú szobájával szemben levő falazat udvari része volt legalkalmasabb, melynek ódonszerű, lépcsőzetes kiugrásai mintegy kínálva-kínálgatták magukat a – gombdugásra.

Volt olyan ügyes fiú, ki a *középső sorig* is felmászott a fal kiugrásain. Az ilyen valóságos szaktekintély volt előttünk, holmi – pszilicsári népség előtt.

A gombozás nem kevésbé kedvelt fajtája volt a *lyukbavetés*. Bizonyos távolságra ki kellett »vetni« a gombot s az kezdte a dobást, aki társait »megelőzte«. Akinek gombja az előre közösen megállapított távolságon innen talált vetődni, az »katona« volt, ami magyarrá fordítva azt tette akkor, hogy egészen egyenesere meredve kellett a lyuk felé dobni a gombot. Az nyert, akinek gombja leghamarább beletalát a lyukba.

E játékok ősi helye a »*középkollégium*« napos oldalán volt, a csengettyúk tornya alatt, a *mesterid* közelében.

Ma már csak a krónikák és szájhagyományok emlékeznek ilyen, helyekről, vagyis ilyen helyeken eljátszott – kis játékainkról.

E játék harmadik neme volt a *pöccintés* vagy *fricskázás*, amikor két játékos váltakozva fricskázgatta egymás felé a gombjait s amelyik hamarabb megütötte a társáét, az nyert egy gombot. Ezt már az osztályokban is játszhattuk a padokon, vagy menetközben, kézben tartott könyveink tábláin is. A Magyar-utcából a középső malom felé vezető »Losteiner-sikátorja« sok játék-turnusról mondhatna igaz történeteket. A gombozásnak mind a három árnyalata tavaszi játék volt s szinte mondanom sem kell, hogy ez évadban még a fületlen gombok ázsioja is magasra szökkent az *enyedi diák-tőzsdén*.

Március végén, vagy április elején kezdődött egy roppant közkedveltségnek örvendő játékunk, a *peggyesezés*.

Ezt úton-útfélen játszottuk; tehát nemcsak a kollégium tantermeiben, a kúrián és az összes emeleteken, hanem otthon, a szomszédokban, az utcán hazamenet, vagy a kollégiumba való igyekezetünk alkalmával is.

Én a híres peggyesezők szindikátusába tartoztam s mint ilyen: delejes erővel vonzottam magamhoz a játékosokat, mely tulaj-

donságom portánkon egész vásári sokadalmat eredményezett vasárnaponként és a húsvéti szünidőben.

A peggyes rendszerint csak a *bárány* hátsó lábainak izületi forgócsontja volt, de voltak azért forgalomban, bár ritkaságszámbarányra – kecske-, sőt *őzpeggyesek is!*

Ez utóbbiak – éppen az említett ritkaságuk miatt – különösen képen becsesek voltak s az előbbiektől abban különböztek, hogy rendszerint fehérebbek és nehezebbek voltak. De az enyedi diák leleményes volt abban a korszakban. Megfőzte a báránypeggyest s belső-titkos érzelmekkel kinevezte valóságos *őzpeggyesnek*, mert így nyilvánvalóan fehér is, nehéz is volt.

Az ilyenekből kerültek ki a *vetők*, amikbe rendszerint kevés ön is betevődött. A vető és nem-vető között körülbelül az volt a rendeltetési különbség a peggyesezési tudomány terén, ami a méhek társadalmi életében észlelhető a *herék és dolgozók* között. A vető ugyanis csak ütött, vagy nem-ütött, tehát: nyert, vagy nem nyert; szóval a nem-vető dolgozók léte vagy nem-léte ezektől az ütő-heréktől függött.

A játék a következőképpen történt:

Összeállott néhány játékos. Betettek fejünkint néhány peggyest, mondjuk: kettőt-kettőt; felállítván szépen egymás mellé, egyenes sorba. Azután sorrendben vetettek ki – éppen, mint a gombosánál – bizonyos távolra, ahonnan ki-ki gondolta, hogy eltalálja a sorba fölállított peggyeseket, vagyis röviden: *üt*. Legrosszabb dolga volt az elsőnek, mert azt mindenki megelőzhette, vagyis a »csúsztatóval« egy kissé tovább »vetett«. A »csúsztató« mindkét felén laposra lefaragott régi peggyes volt. Legjobb dolga volt az utolsóinak. Ez meg is »maradhatott«. A megmaradás lehetősége abban állott, hogy neki nem kellett a sorra félszemmel rá-ráhunyorogtatva célozni, sőt, ki sem vetnie s ha a dobók közül senki sem talált ütni: az övé volt az egész sor, esetleg a kiüttőtől balra eső maradék. A maradékkal lehetett »mutyizni« is, még pedig »részben«, vagy »egészben!« Miután mindenki kivetett: elkezdődött a dobás. Az dobott elsőnek a sorra, aki legtávolabbra vetett ki. Aki a sorba felállítottak közül kiüttött egyet, attól jobbra az egész kollektív jogszerinti tulajdonosa lett s ha az elsőt találta ütni: akkor másnak nem is kellett dobnia. Történeti hűség kedvéért azt is megemlítem, hogy aki elsőt ütött, az rendszerint éktelen zsvaj és méltatlankodások közepette »húzta be a sort«, mert a többi játékosok mindnyájan

fellázkodtak a nyertes »disznószerencséje« miatt. Ha azonban maradt még néhány a kiütöttől balra is: a többiek erre dobtak a távolsági sorrend szerint s ha senki sem ütött, a készlet azé lett, aki mes-maradt. De ha aztán valaki többször nem ütött egymás után, - ami dehogyan is volt ritka eset! - lelke fájdalmas érzéseinek szóval és tettel egyaránt kifejezést adott, rátaposván a sorban rendületlenül álló makacs peggyesekre; más esetben pedig kegyetlenül földhöz vágta - a vetőt, mint - kézzelfogható bizonyítékát - szerencsétlenségének, miközben folyton ígérte és fogadta, hogy - többet e testi életben nem peggyesezik.

E játéknak volt egy tipikus alakja is. Rendesen akadt t. i. egy-egy olyan fiú, kinek nem volt jó szemmértéke s nem bízott dobási készségében, vagy pedig kevés peggyese lévén: »amíg az Isten megsegíti« hogy több legyen, a játékban nem vett aktív részt, hanem csak »rakta a végit«. Ez diákul azt tette, hogy a sor végére tett egy vagy két peggyest s ha senki sem ütött: elnyerte a sort.

Íme, a totalizátor egy molekulája a régi enyedi diákéletben!

Megesett, hogy valaki mind elveszítette betétjét e peggyes-totalizátoron s ilyenkor egyedüli mentsvára a *becsület* volt, így kiáltván fel harsányan: »áll a vetőm /«

Eme lakonikus szavak értelme pedig az vala, hogy az illető betét nélkül is játszhatott egyszer s megesett, hogy így megfordult a szerencséje, de az is meg, hogy bizony elúszott a vetője is.

Aki pedig már még ezt is elvesztette s nem volt se pénze, se becsülete: az kalandos életre adta magát; egészen más területre vetődött s »rabolt«.

A rablás pedig így történt:

Szép csendesen, feltűnés nélkül sullogott-sompolygott valamely játészó csoporthoz, így kiáltván: »Rakom a végét!«

Egy darabig aztán kéjes gyönyörrel szemlélte a semmi rosszat sem gyanító játékosokat. Egyszer csak, kiválasztva a legkedvezőbb pillanatot, amikor tudniillik senki sem állott a sor mellett: villámgyorsan összesöpörte a sort s - iszkiri! - vad futásban keresett menedéket. Megesett, hogy némelykor elfogódott a - rabló s volt aztán »bőrlés« a károsultak által. A népítélet frappáns megnyilatkozása volt ez. Még az olyanok is jogosultaknak és hivatottaknak érezték magukat az igazságszolgáltatásban résztvenni, akik azt se tudták, hogy voltaképen miről is van szó.

Az ilyeneken aztán sokáig rajta maradt a »rabló« nevezet.

A peggyesezés pünkösöd tájáig tartott s a jobb játékosoknak eladásra is került feles számmal. Voltak olyan híres peggyesezők, hogy a játék időszakán: dögre, irkára, tintára s apróbb miegymásra bőven kikeresték a mindennapi költségeket. Húsvéti tojásfestés idején különböző színűekre ki is festettük a peggyeseket. Ilyenekből egy krajcárra négy-öt, a színezetlenekből hat-hét, később nvolc is dukált. A jó vető nem került eladásra, hanem – mint becses gazdasági felszerelés – évről-évre maradt a tulajdonos birtokában.[^] végül is a legjobb cimbora örökölte a barátság csekély jeléül . . .

A kereslet és kínálat a Bethlen-kollégium kúriáján és hatalmas folyosóin emígyen nyilatkozott meg abban a tájban:

Ki ad eeel peggyeeeeeest?

Ki veszeeen peeeggyeeeeeest??

Nem kevésbé érdekes játékunk volt a *labdázás*. Ezt már a felnőtt diákság is játszotta. Az apróbbak között a *szólitó ábécé*, a *büdü*, a *vár*, a *kettős kótya*, meg a *kukk* járta. A nagyobbak már komolyabban gondolkoztak. Ok csak *négyes*, *nyolcas* és *tizenkettes kótyát*, vagy *kukkot* játszottak s ezt is rendszerint csak *széllabdával*.

A *szólitó ábécét* a legkisebbek játszották. Erre legalkalmasabb volt a gumilabda; ilyesmivel azonban csak a jómódú szülők gyermekei dicsekedhettek. Ennélfogva legelterjedtebb a bőrlabda vala, melyet vagy Sámueltól, vagy Illyéstől, meg Pitlichtől vásároltunk. Ezeken kívül még volt rongy- és szőrlabda is forgalomban, melyet ki-ki, saját módjához mérten, sajátkezűleg készíthetett zseb-kendőjéből, esetleg más, arra éppen alkalmas (tehénször) vagy teljesen alkalmatlan anyagból.

Ilyesmikkel rendelkezvén, rendszeren a privátársak, összeállottunk hatan-nyolcan s egyikünk a falhoz vágta a labdát, miközben szólitotta valamelyiknek a nevét. A szólitottnak oda kellett hirtelen ugrania, hogy gyorsan kifoghassa a labdát, mialatt a többi tanítványok mind szétfutottak. A dárdás szaladt az időközben kifogott labdával – a többiek után s valamelyiket megdobta vele. Akit megtalált: az lett az új szólitó. Ha nem ért senkit: *volt egy hibája*. Arra természetesen jól vigyáztunk, hogy lehetőleg senkit se érjen s a fejünknek, vagy hátunknak irányított labda elől lekucorodtunk, mely ilyenkor – fejünk felett – messze elgurult vagy a testünk kígyómozgásával kitértünk, vagy magasra ugorva, lábunk között engedték el a labdát.

Ha valakinek már három hibája volt, annak ki kellett állani a játékból. Mikor aztán *egy* kivételével mind kiállottak: kezdődött a *picilés*.

A *picilés* pedig abban leli magyarázatát, hogy rendre ki kellett állania mindenkinek három labdaütést attól, kinek a játékban nem volt hibája, vagy féllábbal ugrálva, bizonyos távolságra kellett jönnie és mennie pönitenciális érzelmekkel a kinszenvedőnek, a többiek dévajkodása mellett.

A labdázásnak ezt a módját esős időben a középsősori és felsősori »forcimer« előtt játszottuk legszívesebben. (A nyolcvanas évek elején az enyedi kollégiumban még divatozó korszerűséget kerestem az előszobáknak e – labancos elnevezésével.) Szép időben azonban elbarangoltunk *Hafnia*, *Szalernium*, *Upsala*, sőt *Petrópolis* környékéig is, mely az akkori fogalmaink szerint remítően nagy távolság vala. a nagyenyedi Bethlen-kollégium birodalmában!

A *büdünek* nevezett játék is sok élvezetet adott. Beállott egy gyermek egy nagy körbe, melyet – hogy Tompa Mihállyal szóljak – az ember egy hólyag-mogyorófával kanyarított körül a porba s haton-nyolcan a kör szélén foglaltak helyet, lovagló helyzetben egy-egy másik tanítvány hátán. A labdát a kör szélén levők kéziről kézre dobták egymásnak s alkalmas pillanatban – és helyen – valamelyik a körben állók egyikéhez csapta, hogy csak úgy puffant!.. Ha nem talált: ő állott be helyette s a bennlevők közül egy kiállott a kör peremére.

Ezt a játékot is, mint a többieket, unalomig lehetett játszani.

A *várépítés* a következőképen történt: a földbe, egymástól pár centiméternyi távolságra, annyi lyukat vájtunk, ahányan játszottunk. Mindeniknek meg lévén a maga tulajdonosa, ki-ki a maga vára mellé állott.

Egy fiú elkezdte gurítani a labdát a lyukakon keresztül. A többiek ezalatt mindnyájan futásra készen állottak. Akinek a várában megállott a labda, az gyorsan kivette s a szertefutott tanítványok valamelyikéhez csapta. Akit megtalált: annak a vára felé húztak egy vonást, esetleg egy kis kavicsot tettek oda intőjelnek, hogy – megkezdődött a veszedelem.

Akinek három vonása vagy kavicsa volt, annak a vára betömődött. Mikor aztán így rendre mind betömődtek a váraknak nevezett gödröcskék, akkor kezdődött a *picilés*, a már említett módon.

A *kótya* már vitásabb természetű játék vala. Vitásabb és veszedelmesebb is egyúttal. A vita a »*cikk*« körül adódott elő, a veszedelem meg a *botok* miatt.

Sokszor az eldobott labda csak súrolta a bot végét s ilyenkor rögtön felhangzott a karban nyilvánított ellenvélemény, hogy:

– Surlás nem jár! Surlás nem jár!

Ez is nyilván diáku volt mondva, ami a hozzá nem értők előtt is azt teszi, hogy ilyen esetben nem kell cikke menni. A »*cikkre*-menés« viszont azt jelenti, hogy az egymástól 10-12 lépésnyire álló botosok, az ők várgődröcskéikből kilépve: a botjaikat összeütögették, mialatt a hátuk mögött álló szemfüles »*kün*levő« társaik a labdát a lyukba tehették, amely esetben a botosok »*kiál*-lottak«, szóval szerepet cseréltek.

Nohát ilyen vitás esetekben választott bíróságnak kellett interveniálni, a nézők tömegéből kiszemelt pártatlanul ítélkező véleményezéssel, amely ilyen esetekben úgy döntött, hogy – meg kell ismételni a dobást, hogy „*kitűnjön az Isten igaza!*”

És úgy az ítéletben, mint annak eredményében, csendes rezignációval bár, – de megnyugodtak és elsimultak a háborgó szenvedélyek is . . .

A botokkal való virtuoskodás és meggondolatlan hadonázás némelykor szomorú fináléja volt a pajzán játéknak. A nyolcvanas évek közepén egy Rákosy Zsigmond nevű fiatal diáktársunk fél-szemével fizette meg a kótyázásnak a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban élvezett örömeit.

A labdázásnak ezt a fajtáját – na meg a kukkot is! – csak szükségből játszottuk a kúrián, egyébképen, hacsak szerét tehetjük, a Holtmaros előtti lapályos térségen, a Bükkös-laposán, meg a Farkas-patakban játszottuk legszívesebben. Ugyanis ez a játék nagy területet igényel s a pro és kontra véleménynyilvánításoknak miatta: nagyon zajos mulatság.

Ezért kutattuk fel az olyan helyeket, ahol se kursor, se kontra-senior, se rektor-professzor, se ezekhez hasonló semmi földi hatalmasság nem zavarja meg – a földiekkal játszók múlt örömeit . . .

A régi játékok csoportjába tartozik: a *káplár-pálca*, *birbics-iskolásai* (fállabon ugrálva lépcsőkön és földön egyaránt) *káp* vagy *ránc?* *bakkfütyty*, *nőstény fütyty*, *kigyófarka*, továbbá szeptemberben, a magyarutcai gesztenyefák első zsengejével, a peggyesezéshez

hasonlatos nyerő játékot, hogy sokszor úgy kidüledt és lötyögött minden zsebünk a sok nyert gesztenyétől, mint a – hörcsög pofazacska.

Nagyobb korunkban *ostábla, sakk és dominó voltak* legkedveltebb játéktárgyaink.

A szórakozások közé tartoztak – megfelelő évadban – az iskolai kirándulások, a Maroson való fürdözések, korcsolyázás, szánkázás, szőlőszüretelés és gyümölcszedés.

„Ursus Venit!”*

Kertész Endre rajza.

Mindezeknek csak a felemlítése is eszünkbe juttat egy-egy darabka időt abból a boldog korszakból, melynek értékét annál többre becsüljük, mennél inkább távolodunk tőle.

És milyen jól esik visszapillantani az élet derengő hajnalára, így – estefelé! . . .

Gyönyörködni a káprázatos tájban! Az azúr-kék égboltozatban! Az örökös madárdalban! A soha el nem múló virágpompában! . . .

Ez a gyermekkor . . .

Úgy-e, milyen boldogító, milyen kívánatos?

A Holtmaros.

A régi enyedi diákéletben nagy szerepet játszott a Holtmaros, azaz, hogy inkább a diákok játszottak benne a szerepet s ezért elmondok róla egyet-mást, melyek mindenike egy-egy letűnt világ édes szép emléke s mintha valamely szépséges álom káprázatos képe mosolyogna ránk . . .

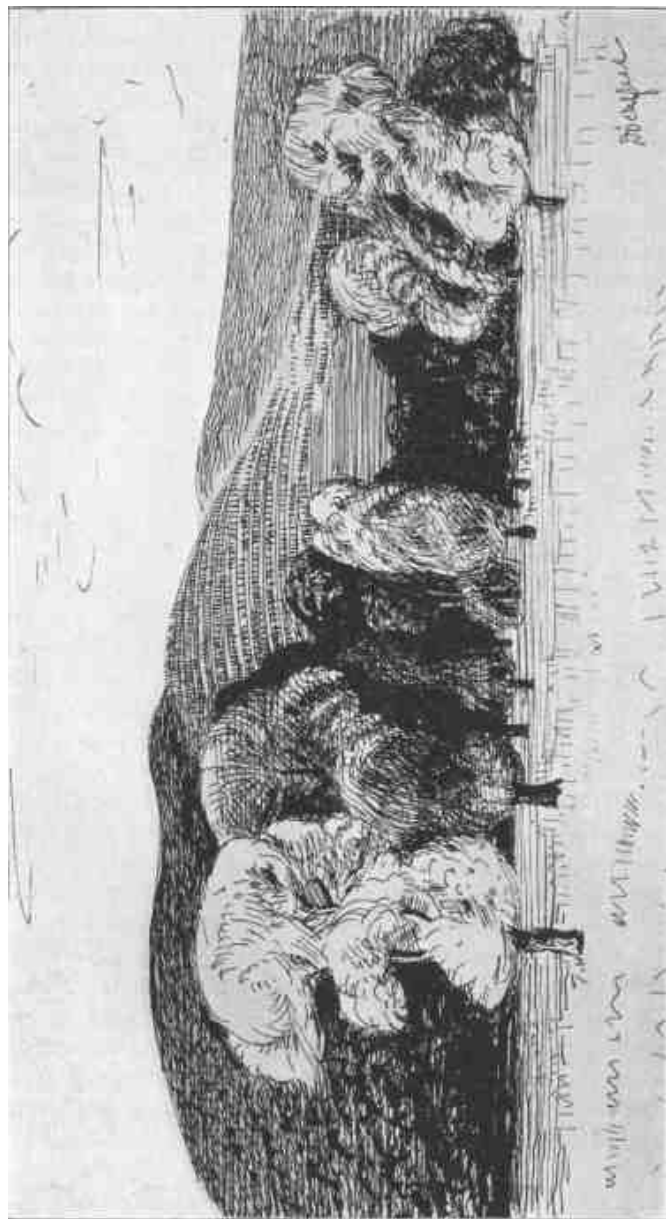
A Holtmaros Enyedtől északkeletre, alig félórai járásra elterülő szép erdőnek a neve. Azaz, hogy szép volt az én időmben; most már le van tarolva teljesen, ez is alá van vetve a forgandó élet változásainak.

A szép szőke Maros – Décse, illetőleg Gombás községek felől jöve – régebben is, egy merész kanyarulattal egészen Nagyenyednek tartott, mintegy felkínálva nemcsak a halakban dús vizét, hanem hajózásra való alkalmatosságát is. Azonban Enyed fumigálta a természetnek ezt az önkéntes és pazarul nyújtott felkínálkozását, nyilván mert sem az egyik, sem a másik iránt nem igen érzett különösebb vonzalmat. Se nem tutaj ózott az enyedi magyar, se nem halászott. Később aztán – úgy a hetvenes évek elején – kiépült a *tövis-kocsárdi* vasútvonal s így a víziút használatának s a halászat iparszerű üzésének még a gondolatja is háttérbe szorult elannyira, hog) rajtam kívül még csak esze-ágába se jutott az soha senkinek, ebben a testi életben!

A jó öreg Maros, szégyenből-e, dacból-e? – ki tudná azt megmondani – félrefordult s az *apahida-csombordi* meredek hegyoldal felé vette útját, tért engedve a kultúra említett vívmányának s a város majdani területiális terjeszkedésének.

A vízmeder holt ága idővel teljesen begyöpösödött, az alkalmazhatóbb részeit – helyel-közzel – erdősítették: cser-, tölgy-, bükk-, égerfaültetvényekkel; egynémely részén pedig – mintegy boldog idők szép emlékeképen – megmaradt a víz, tanyájaképen szolgálva a békák megszámlálhatatlan sokaságának, vízisiklónak, csibornak, bábrabló ékénynek, hős cincérnek, meg más-nemű ezerféle bogárságnak, az egész erdőségeket alkotó sásnak-nádnak és kákának, mely utóbbinak tövében – mai napig is - költ a ruca.

De a Maros nem lett végképen hűtelen a régi medréhez. Mint a Nílus vize, ez is ki-kiönt bizonyos esztendőik bizonytalan időszakai-

Hobmaros, mögötte a nitizszi sely heggy.

ban s ha termékeny iszapot nem is hagy maga után, de legalább fel-felkeresi régi helyét, mint a jobbérzésű kivándorló egykori hazáját.

Gyermekkoromban – az idő hogy eljár! ... – még (uszodája nem lévén e tájban Enyednek) gyakorta fürdőztünk a Maros holt ágának ebben a részében, hol a »Papok tava« van s amely még azoközben élénk összeköttetésben állott a valóságos vízmederrel. Ott tanult a diákság »szabályosan«, »singéivé«, »nádálva« vagy »hólyagosan« úszni, melyek közül legcélravezetőbbnek a »nádálást« tartottuk. Ennek magyarázata abban gyökerezett, hogy az ember, vagyis hogy inkább az embereknek fiai, jó köteg nádat alkalmaztak a testük különböző részeire, mely nem engedte elmerülni az úszni tanuló magyart. De azért az elmerülés veszedelme mégis bekövetkezhetett, ha hosszas fürdőzés alatt a nád, a sok víztől annyira megsúlyosodott, hogy engedni volt kénytelen a fizika törvényeinek, avagy – most meg nem állapítható körülmények között – félrecsúszott a delikvens testéről: akkor bizony egy-egy diák szép reményekre jogosító élete tűnt el a Scyllákban és Charibdisekben.

A nyolcvanas években már a Marosnak a »Varró-berke« táján hömpölygő hullámaiban keresett enyhülést a nyári forróságot elviselni nem tudó enyedi diákság, százával lepvén el a folyó medrét, virgonc halak gyanánt úszkálván a Holtmarostól le egészen Csombordig. Igen természetes, hogy ilyen alkalmakkor fontos szerepet játszott a mi életünkben a Holtmaros, az ő enyhet adó fáival. Ott költöttük el a mi – cipóból álló – uzsonnákat; ott sütögettük a gombát, meg a folyó túlsó partján elterülő községek határáról hozott kukoricát s amíg rózsaszínűre sülték a kis Robinsonok kezelése alatt, az égi madarak táplálékához hasonlatosan, a nagy természet gazdagon terített asztaláról számunkra is bőven kijutott - kukoricaszemek: azalatt vígan énekeltük a kánoni dalt, hogy »Árnyas erdőben szeretnék élni nyáron át . . .«

Máskor meg – ruháinkat elrejtetvén valamely alkalmas bozótban, ismertetőjelt téve egyik közeli fára – seregestől mentünk szedrészni és szamócázni a szomszédos kertekbe, csalítokba és hegyoldalokra, szakértelemmel fürkésze, hogy hol, merre, minő tájkon van a nagyobb kínálat? Hogy a szederindák, vagy a bokrok látszólagos akadályul szolgáló gallyai össze-vissza szurkálták, horzolták kezünket, lábunkat, avagy lelkünk porsátorának egyéb alkatrészeit: azzal nem igen törődött az enyedi diák.

Amikor aztán a létfenntartás szükségszerűsége eképen kielégítetett: a változatosság kedvéért másnemű szórakozás is kínálkozott» Ugyanis a Pánczél-féle Természetrájz »Honi vad szárnyasállatok« című fejezetében tanultuk s élénk emlékezetünkben vala akkoron, hogy a varjú, csóka, szarka, holló és ezek fajrokonai, mindannyian kártékony madarak. A Holtmarosban pedig tömérdek ilyen dúvad tanyázott, eleitől fogva. Gondoltuk: inkvizicionális intézkedésünkkel nem vétünk sem a polgári rend, sem a jó lelkiismeret örök törvénye ellen, ennél fogva lakonikus rövidséggel kiadtuk a jelszót: Gyerünk madarászni!

És az elhatározást tett követte legott. A fák vastagabb törzsein felsegített a társaink ügybuzgalma; a sudarán felkúszni s a fészkeket megközelíteni már csak pillanatok műve volt. A varjak, csókák és szarkák barnás-zöld pettyezetett tojásait – avagy fiókáit – a népjog nevében rekviráltuk. A zsákmányt következőképen juttattuk a felemelt fővel folyton a fákra bámuló, földön futó elvtársainkhoz: valamelyikük levetette a kabátját s a nyakát (a kabát nyakát tudniillik) a szájába fogta, két kezével a két csücskét tartva, olyan helyre kellett állania, honnan a fa tetejéről leeresztett tojásnak valami kiálló galy útjában nem állt. A legnagyobb vigyázat mellett is megesett ugyan – bár nagy ritkán – hogy a tojás pályát tévesztve, megfordult saját tengelye körül, ágba ütődött s az alatta levőnek – ki táltott szájjal leste-várta annak lepattanását – a szétfröccsenő tartalom össze-vissza pricskolta ábrázolatját,, de közelben lévén a Maros vize, csakhamar lemosta a gyalázatot.

Azonban ennél felettebb kedveltük vala a szép, tollas fiókákat, melyek a feléjük közeledő ujjainkban megannyi égi mannat sejtettek s táltott szájjal meredeztek fölfelé. Mi azonban irgalom és kegyelem nélkül bekebeleztük őket, vagyis, más mód és alkalom teljes hiányában, beraktároztuk az ingünk alá, hol is éktelen károgások közepette, össze-vissza csípdesték és karmolták szűk bőrtönük falát, a mi bőrünket. Ilyenkor gyakorta megesett az is, hogy a veszedelemben forgó fiaik fölmentésére megjelentek az anyamadarak és segítőtársaik s mi – félkézzel védekezve a támadások ellen – valóságos Prométeuszi kinszenvedéseket állottunk ki e *honi vadszárnyasokkal*.

Győztes azonban mindig a *teremtés koronája* volt. Egyszer mégis pórul jártam egy hitvány csókafészeknek miatta. Azóta nem nézhetem jó szemmel ezeket az égi madarakat.

Egy magas fa 45 fok alatt kiugró ágán csókafészket vettünk szemügyre. A leszedésére én vállalkoztam. Felmenni egy-kettő're felmentem, de nem tudtam lejönni. Szédültem, mint a kergült bárány. Én és társaim sokáig töprengtünk-tépelődtünk a lejövetel módozatain s a teendőkben – elvileg – meg is állapotunk, de a gyakorlati kivitelhez hiányzott a lelkielő nagysága. Végre is valamelyik bajtársam, a Holtmaros közepén lakó baktertől, hosszú kötelet hozott s azt nekem feldobva, az ághoz kötöttem s mint pók a hálóján, lecsúsztam azon. A szédülés iránt kevesebb hajlandósággal bíró felebarát kioldozta s ledobta a kötelet.

Valahányszor elutaztam – maiglan is – ez őrház mellett: mindig eszembe jut boldog gyermekkorom e boldogtalan pár órája.

Sétatéri részlet, a Kápolna-dombon.

A tanulmányi rend – kisvizsga után, februárul s elején – már a növénytant követelte az elemiben is. A kikeleti hóvirág, kékcsilla, ibolya, piros tátkanaf, sárga berki-kököröcsin, mocsári gólyahir, oroszslánszaj, ördögboroda, kígyószisz, tavaszi kankalin, májusi gyöngyvirág – s ki tudná Uram Isten – mindeniket elősorolni, egytől-egyig, a Holtmarosban vártak a kínálkozó alkalomra, hogy gyökerestől hazavigyűk, lepréseljük, megtanuljuk hasznukat és kárukat és ismereteinket majdan gazdagon gyümölcsöztessük az emberiség javára s a haza dicsőségére. Egy-egy ilyen kirándulásunk, melyeket osztály- és privátársi rendszerbe verődötten tettünk meg, kitörölhetetlen emlékeket hagytak lélkünkben.

A többek között volt egy kedves tanárunk: *Szilágyi Gyula*, inspector-professzor. Ha a rómaiak és görögök történelmének rendjén nem a kívánt akcentussal ejtettük ki a régi dicsőségük ma is ragyogó csillagként tündöklő neveit, mint teszem fel: Praxiteles, Tvrteios, Agezylaios, Pisystrates, Hamilcar, Publius-Cornelius-Scipio-Emilianus-Africanus-Minor-Numantynus, vagy: Campo-Marathonico. Gallia-Cis-Padana, Gallia-Trans-Padana stb. stb., avagy magaviseletünkhöz fért valamelyes szó: akkor *osztracizmus alapján számkivettünk*. És számkivettetésünk színtere rendszerint a Holtmaros vala, melynek mogyorófabokrairól meghatározott hosszúságú és vastagságú jól suhogó vesszőket kellett beszolgáltatni, történelmi tanulmányainknak a ráverőrendszer szerint való begyakorlása céljából.

Az enyedi sétatér befásítási ideje összeesik az én gyermekkorom boldog korszakával. A kollégium kertjén kívül más, alkalmasabb árnyas helyet nem talált a tudományokra szomjúhozó lélek a Holtmarosnál, hová úgy kíváncztunk, mint a szép híves patakra a szarvas. Madárdaltól, meleg napsugártól, virágok illatától s a tudományok szédítő sokaságától, ah hányszor borult reánk a jótékony álom az öreg tölgyfák alatt!

És amikor eljött a komfirmálás ideje és ennek miatta lön nagy öröm és vigasság a múzsafik között és a tradíciós szokáshoz híven, zöldgallyakkal, lombokkal, télizöldből font girlandokkal és más egyéb ornamentikákkal ünnepi köntösbe kellett vala öltöztetni az Úrnak templomát: e célra mind, mind a Holtmaros vala a kellékek gazdag tárháza, melyeket előző napon, mi komfirmándusok gyűjtöttünk az Anyaszentegyház ódon falai közé.

Azonban elenyészően csekély semmiségek voltak ezek azokhoz a nagyarányú »majális«-ainkhoz képest, melyeket évente, úgy pünkösöd táján, szokott rendezni a kollégium. Ha nem mondanám, úgy is setjheti mindenki – hogy ezek színtere is csak a – Holtmaros.

Az ilyen kirándulások az előjáróság, tanári kar, hat-hétszáz főre menő tanulóifjúság s a város közönségének részvétele mellett zajlottak le.

A kirándulás napján már a kora reggeli órákban talpon volt az ünnepi ruhába öltözött diákság. A gazdagon megrakott élelemszállítószekerek, a *pápa* és suskusai: a neuterek és principisták felügyelete és segédkezése mellett, már előzőleg kikocogtak az erdőbe, megrakodva finom, illatos, fehér cipóval, túróval, sajttal, szalonnával, retekkel, friss hagymával, húsfélékkel, süteményekkel, csemegékkel, amerikai cukorral s minden elképzelhető eseléggel, mik a Bethlen-kollégium jóétvágyú ifjúságának – *szabad levegőn* – egy egész napra elegendőnek ígérkeztek, sőt azonfelül, hogy a bibliai tanítás kétségtelen volta szemléleti alapon is bebizonyíttassék: a maradékból is megtelhesen legalább *hét kosár*.

Hat óra tájban aztán megszólaltak a kollégium csengetyűi, melyekről tudva van, hogy harangnak is beillettek volna holmi kis faluba. Ezek a sorakozásnak és készülődésnek voltak édesszavú hírnökei.

A senior, kontra, osztályfőnökök, jurátusok intézkedéseire a kurzorok és appáritorok jöttek-mentek, sűrögtek-forogtak, élő-telefonokként parancsokat továbbítottak s intézkedtek, hogy a nagy kúrián, négyes sorokba igazodva, indulásra készen álljon Bethlen Gábor büszke hada.

Aztán megindult a hatalmas menet . . . Ez volt ám a látványosság! . . . Elől a kürtösök és dobosok, utánuk három tenyeres-talpas filozófus, kik felváltva vitték a kollégium kéthattyús, Bethlen-címeres zászlóját. Ezek után következtek az elemisták s accendite a többi osztályok, a gimnázium, tanítóképző és teológia sorrendje szerint. A többi dobosok és kürtösök a hosszú menet különböző pontjain játszották szerepüket, közbe-közbe lelkünkől énekeltek az ősiség törvényes rendje szerint öröklött kánoni dalt:

Amarem agere,
Sex bovem pellere,
Si rosam venire,
Aratrum tenere . . .

A tanulóifjúság után következett a kollégium rezesbandája, melyet Zavda János karnagy dirigált, azután a gimnáziumi tanárok, teológiai professzorok, városi publikum hosszú kocsisorban, a Csikai és Tutó cigányprímások bandái s az elmaradhatatlan bámulok légiója ...

Az érkezőket az állandó fedett helyiségeken kívül »kedvezőtlen idő esetére« hevenyészetten összeütött sátrak, továbbá táncolás céljaira rögtönzött nagy köröndök s egyéb alkalmatosságok várták.

Az étkezések osztálycsoportok szerint történtek, minek végeztével megkezdődött a dalolás, játszás s minden elképzelhető gyermeki multság. Testi és lelki épségünkről elsősorban privátitanítóink voltak felelősek, az akkori fogalmaink szerint a felettünk megközelíthetetlen magasságban trónoló nagytiszteletű rektor-professzor útján, az Úr színe előtt.

A köröndökben egész nap folyt a tánc. Mi is, apró trutyi-putyi gyerekek, ott ugráltunk, lábatlankodtunk a nagyok között. Tanáraink is – inter poculos – közénk vegyültek olykor-olykor, mint csillagok közé nyájas hold világa . . .

Öreg este vetett haza bennünket. Zöldágasan, falombok és girlandok sokaságával ékesítve, zeneszó mellett énekelünk, daloltunk, éljenezünk diákul és magyar nyelven s még a majálisok kitalálója iránt is meleg elismerésünket nyilvánítva értünk a tudományok felszentelt hajlékába s a dimisszióig is zsongott-bongott lelkünkben a majális kedves szép emléke. Sőt! – uti figura docet – egy félszázad multán is!

Ma már az ilyen patriarkális majálisok meseszamba mennek. Csak a Holtmaros és mi, egykori enyedi diákok, őrizzük emlékét. Azaz, már a Holtmaros sem, mert az is odalett . . . Öreg fái alatt többé enyhe, árnyas rejtek nem fogad diákokot, mert a világháború zivatara mind, mind elsodorta azokat is. Nincs többé virág, dalos madár és pajzán diáksereg, csak legelésző bivaly- és ököracsordák . . .

De én ma is fel-felkeresem e kedves helyet. A Holtmaros dús lombzatú erdősege – kis házunkkal szemben elterülő régi-régi, kékes-zöld. napsugaras, nyájas képe – örökre itt mosolyog lelkemen.

Az Órhegy.

Nagyenyed egyik ékessége és nevezetessége: az Órhegy. Réges-régen stratégiai szempontból is jelentős volt; itt voltak ugyanis leállítva a városra éjjel-nappal vigyázó *őrszemek*.

E helyről a város minden pontja belátható s gyönyörű kilátás nyílik a kies Maros-völgyre s az azt környékező hegyekre. Gombás, Apahida, Csombord, Marosszentkirály, lentebb Újfalú és Tompaháza, még tovább Tövis festői képe tárul elénk a félkörben kanyargó folvó mentén s fenséges panorámát alkot a történelmi nevezetességű város körül.

Csaknem minden erdélyi városban van egy-egy németből átültetett, de magyarosan kiejtett geográfiai elnevezés, mely vagy etnográfiai, vagy történelmi emlékeket takar. Kolozsvárnak – például – van Hóstátja és Házsongárdja, na meg Borjú-mál. Kender-már stb. határrésze, Nagyenyednek pedig, még a múlt század nyolcvanas évek közepéig is volt: Varcagás-utcája és van ma is Hellósa, Herzsája, Tót-utcája. Ez utóbbi utca patináját ha lekaparjuk, elénk vigyorg a »Todten-gasse« az előbbieből a »Schwarze gasse« hajdani nevezet.

Hogy a »Herzsa« miből keletkezett: megmondja az Órhegy. A Herzsa a várostól délre elterülő szép és gazdagon termő szőlős-hegy és gyümölcsös, de régen ez is szerepet játszott a város védelmében s az Órhegy stratégiai fontosságát mintegy kiegészítette.

A Maros völgy ön feljöheto ellenség kikémlelésére szintén őrállomás volt ez a hely, melyre az Órhegyen levő őrszemnek figyelnie kellett, ha jelt adott: *Her schau! Ide nézz!*

Aztán, ha jött az ellen, lett légyen az török, tatár, labanc vagy bármiféle martalóc: akkor hajrá! Ad arma fiúk! s az Órhegy lábánál elterülő öreg Bethlen-kollégium rejtegetett bunkós gerundiumai előkerültének s a diákság, a városi polgársággal, bizony nem egyszer – »megveravit et futavit törökös«.

Annyi bizonyos, hogy a nagyenyedi kétfüzfa históriájában, a fejlemények bekövetkezésében van annyi szerepe a dolgok mineműségéhez, mint Treicigfricigne, Borembukknak és toprongyos, gyülevész hadának a nagyenyedi diákok – gerundiumához! . . .

Az Órhegynek egykori védelmi jelentősége azonban ma a történelemé. A lakosság nagyrésze tán nem is sejt, hogy ott hajdan szebb élet volt. Ma az egész déli oldal tüzes borok gazdagon termő vidéke, magántulajdonosok és a Vincellérképző-intézet mintaszerű szőlőtelepével; az aljában csinos villák képeznek körüle szegélyt s egyben folytatást az egykori csöndes s a régi képét hűségesen megőrző Bethlen-utcának.

Ezen az utcán sétáljunk ki a Kápolnára. Kies fekvésű sétatér. Sok régi enyedi diák emléke fűződik e helyhez.

A Kápolna legemelkedettebb pontján, évtizedes hársfák árnyékában meglepő emlékmű díszel, melyet az enyedi kollégium tanári testülete és a város hazafias polgársága, kegyelete emlékéül,

...

A Bethlen-kollégium a sétatér felől.

a Millenium évében állíttatott. Labancverő diákok dicső emlékét őrzi e mű, kik e helyen ádáz tusában veszték el.

Az emlékmű homlokzatán ez olvasható:

STUDIOZI COLLEGII BETHLENIANI
A. D. MDCCIV DIE XVI. MÁRTII.

Az egyik oldalon a következő nevek tündökölnek reánk:

GEORG KRIZBAI, PETR. MAROSVÁSÁRHELYI, SAM. RIGO
DE KAPÓS, STEFAN MAGYARI, ANDR. AJTAI, GEORG VAJAI
GEORG SZEMERIAI.

A második oldalon ezeket olvassuk:

STEFAN DEBRECZENI, GEORG SZÁSZHALMI, EMERIC
SZOTYORI, FRANCISC DOBOLYI, GEORG SZOTYORI, ANDR.
ZÁGONI, JOH. BÁNYAI DE VÁRAD.

Tizennégy enyedi hős székely diák dicső neve ragyog le ránk,
a fehér márványlapokról! Két század óta alusszák örök álmukat.

De szellemük a sír körül marad,
Tettekre intik az utódokat!..

A labanc-háborúban elesett diákok milleniumi emléke
a Kápolna-dombon.

Meghatottan, kegyeletes érzésekkel jártam ott. Megelevenedett előttem a kétszázéves múlt minden fájdalmával és szenvedésével: a maroknyi magyarság szorongatott helyzete egy kultúrátlan s a saját vezetői rosszindulatú törekvései által fanatizált áradatban.

És megelevenedett előttem a lelkes enyedi diáksereg minden emberi erényével és hazafias, szent lelkesedésével! . . .

Ilyen gondolatokkal értem fel az Órhegyre. Az alatt elterülő csendes város ódon- és új stílű épületein, – szülőföldem szép határán, a távolban kanyargó Maros ezüst vonalában, sokáig-sokáig elgyönyörködöm.

Innen aztán átballagok a hegy nyugati lejtőjére. Forrón tűz le a júliusi napsugár, de ezt a részt sötét árnyú falombok sátorozzák be. Messziről azt hinné az ember, hogy valamely szép pagony hűvöse vár. Pedig nem az. Enyed kálvinista magyarságának örök pihenő helye van itt.

Oh, én úgy szeretek a halottak csöndes birodalmában járni! Nekem annyi csodás történetet elbeszél egy-egy kopott fejfa, elhagyatott sírdomb, avult, alig kibetűzhető felírás is. Az esti fuvalomban hajladozó fűszál, a hervadozó virág itt a szívek porából fakad s ezek beszélnek, csak meg kell érteni. Oh, én nagyon szeretek a temetőben járni! . . .

A közelből hatalmas márványoszlopok intenek felém:

– Vándor, állj meg!, Megemlékezz azokról, akik itt pihennek! Sokaknak – hajh! – jelentős szerepük volt egykoron nemcsak e város történetében, hanem az egész erdélyi magyarságra kiható kulturális fejlődésben, a hazafias és vallásos érzelmek egyaránt való felköltésében és kiművelésében. – Memento! – Nosce te ipsum! . . .

Es én megértettem a néma szózatot. Kegyelettel kerestem fel a sírt, mely fölöttük domborul s emlékjelükről híven lerögzítem, ami átadható a volt tanítványok és tisztelők hálás emlékezetének.

A tanári sírkert legmagasabb pontján, fenyőfák árnyékában alussza örök álmát, hosszú földi vándorlás után, egykori kedves professzorom: *Herepei V. Károly Bethlen-kollégiumi tanár, 1848/9. honvédhadnagy, 1817-1906.* Több mint száz évvel született ezelőtt. A kegyeletes érzelmek gondolatai csak úgy váltogatták egymást szívem-lelkem szerint, e centenárium alkalmából . . . Felső szomszédságában pihen *Megyés Bálint ügyvéd, alul pedig Bonyhai Hegedűs János nagyenyedi ev. ref. theol. professzor, született 1821., meghalt 1894.* Közvetlen mellette *Székelykeresztúri dr. Kovács Ödön ref. theol.*

tanár, 1844-1895. élt, hogy megismerje és megismertesse Istent és akit elbocsátott, az Úr Jézus Krisztust. El most az örökkévalóságban, ahol színrel-színre látja a mennyei Atyát. Emléül emeltette a kartársak és tanítványok kegyele. Tözsomszédságában pihen testvéröccse: Székelykeresztúri Kovács Gyula, Nagyenyed városának 1882-1900. polgármestere, született 1846, meghalt 1900.

E sírhelyektől kissé alább és balra álmodik az örökkévalóságban, bölcsész korában volt kedves emlékü privátanítóm, a fiatalon elhunyt: Józsa Zsigmond theol. akadémiai tanár, 1862-1893. Mellette: Garda József theol. tanár 1833-1899; előtte a nagyhírű és tekintélyes szaktudós Kasza Dániel ref. tanár, szül. 1822 február 14-én, meghalt 1873 jan. 20-án; odább Vájna Antal tanár 1804-1876. és Jancsó József szül. 1821-ben, meghalt 1873-ban. E síroktól kissé lennebb, balra pihen a mai napig mint zeneköltő is híres-nevezetes: Mihályi Károly professzor 1808-1880; tanítványai háládatos szívében halhatatlan.

Az új emlékművek között egy sok vihart kiállott százados oszlop szerénykedik s dacol az idővel. Avult lapjáról a következő sorok olvashatók ki: JOSEPHO KOVÁTS PROFESSOR PHILOSOPHIAE ET MATH IN COLL ENIED ANNII XXVIII CELEBER VIRO TANTIS FERE VIRTUTIB. ADORNATO ORANTAS MORTALIS CONDITIO RECIPI MERITIS. INJUVENTUT STUDIOSI MORTALIS RESPUBL. LIT. ANIACU EX TIMISTE HAERES GRATA POSUIT. YIXIT AN. LXIII. MORT. XVIII. MAI MDCCXCV. E hírneves professzor nemcsak az enyedi kollégiumnak adott fényt, de a magyar tudományos világban hazaszerte ismert volt a neve általánosan, a múlt század közepén is.

Mögötte, közvetlen dr. Kovács Ödön mellett, pihen a híres bibliafordító, a héber irodalom büszkesége, költő és tudós Keresztes József professzor 1846-1888. A feledhetetlen jó férjnek szerető neje emelt síremléket.

E sírokon túl, terrászszerű magaslaton, új mesgyéje kezdődik a halál birodalmának. A sorozatot megnyitja Décsey Károly ref. theol. tanár 1822-1906. s folytatják: élete legszebb virágában letört Fejes Aronné, szül. Bocz Irma, tanítóképző igazgató neje, és az 1929. év tavaszán hozzáköltözött Fejes Áron rector-professzor, majd szászujösi Fogarassy Béla, a Bethlen-kollégium mennyiségtan tanára, 1861-1910. Odább hatalmas fekete márvány jelezte sírágyon bánatos özvegy gyöngéd kezei ápolták a kegyelet virágait, mikor

arra jártam. Halk beszélgetésünk s a részvét pergő könnyei nem zavarták bizonynal az alatta nyugovónak síri álmait. Nemeslelkű, kedves ember volt, csupa szív és jóság s azért – könnyet érdemel, mert szeretett . . . Nagy Lajos, a Bethlen-főiskola nyugalomba vonult rector-professzora és tanítóképző intézetének igazgatója alszik itt, szül. 1838. aug. 17., meghalt 1914 június 8-án. A bölcsek fénylenek, mint az égnek fényessége és akik sokakat az igazságra vezetnek, miként a csillagok, örökkön, örökké. Daniel XII: 3. . . .

Lennebb, szép árnyas, lapályos helyen, természetes emlékoszlop figyelmeztet, hogy *Itt nyugszanak: Makkai Domokos professzor 1839-1896.. első felesége Nagy Eszter, 1842-1879., anyja Makkai Lászlóné és gyermekeik: László, orvos 1878-1901, Irén, Ákos, Sándor, Jolán.*

Részint jeltelen de gondozott sírokban pihennek a régi tanári gárda közül: Kiss Sándor és Berde Sándor theologiai, Löte Lajos, Székely Ferenc, Szilágyi Gyula és Lázár István (legújabbban Elekes Károly és Bartha Zsigmond) gimnáziumi professzorok, Zayda János főiskolai zenetanár és karnagy és Bihari István gyakorlóiskolai tanító és tan.-képző int. s.-tanár.

E tanári sírok közelében természetes emlékoszlop figyelmezteti az arra járó, hogy *Itt Herepei Ádám nyugszik. Maradéki becsüld emlékezetét, tanítása az eltöltött időt ismertette; a jelen való állása okait magyarázta. Ékesen szólása beszédét fogamatossá, a papi chatedrát kedvessé tette. A nagyenyedi főiskolában XXIV. esztendő alatt nevelvén fiaikat a hazának. Az élet LVII.-ikában elnyugodott MDCCCIV-ben Emlékét barátai és tanítványai tisztelik.*

A Rákóczi-úti bejáró felől menve, a főúttól balra díszes márványkö jelzi, hogy alatta pihen *Farczádi Sándor Elek 1806-1882, ügyvéd, 1848-baji Alsófehér vármegyében alakult nemzetőr-zászlóaljnak, 1849-ben az alsófehérmegyei vadász-csapatnak parancsnoka. 1861-től haláláig Nagyenyed város polgármestere és a nagyenyedi ref. egyház-község főgondnoka. Élt, munkált, küzdött becsülettel és önfeláldozóan Istenért és Hazáért, igazságban és szeretetben. Mellette porladozik Nagyenyed pusztulásának szenvedő szemtanúja és hűséges krónikása: Kövesdi Szilágyi Farkas, nagyenyedi ref. pap, szül. 1839-ben, meghall 1910.*

Ónodi Veres Mózes Nagyenyed város községi bírása (1815-1893), Lázár Imre tornatanár (1869-1899), Tóth Sámuel orsz. fegyintézeti ref lelkész (1853-1912) és Kiss Károly (1822-1906) sírja után

a nyugati oldal aljában gyönyörű szarkofág alatt pihenő *Bálint János szövőgyáros (1861-1915)* sírját szemléltem meg.

Innen az Órhegy felé visszamenve, a temetőért közepetáján egy megkapóan díszes sírhely köti le figyelmemet. A közepen életnagyságú mellszobor, továbbá egy testvérpár relif-képe tekint reám. *E síremlékei hálás kegyelete jeléül emeltette az EMKE: Diódváraljai Miksa Zsuzsámiának (1830-1905). Az EMKE 200.00a koronás alapítójának.*

De ki tudná rövid pár óra alatt teleszórni sírját a kegyelet virágaival mindazoknak, kik rövidebb-hosszabb ideig tartó életüket a közjó előbbreviteléért, az általános emberi előhaladás szolgálatában tudták hasznosítani?!

Ki tudná elgondolni, hogy az *Élet* határán, e csöndes birodalomban, hányszor vonaglott a *szeretet*, míg az egyes családok szenvedései, veszteségei és fájdalmai az utókor előtt glóriásan büszke sírhantokká domborultak?!

És ki tudná megtanulni és megtartani azt a sok bölcs tanulságot, mely a hajladozó fűszálakról, zizegő levélkékről felénk int. mintha a lelkek mélyéről fel-feltörő intelem szólna mihozzánk?! Ezek mind a rég elporladt ősök szellemei, fel-fellátogató, hazajáró lelkei! Azt a sok bölcs tanulságot ki tudná megtanulni, ki tudná megtartani!

Ilyen lelki érzelmekkel, elfogultan állok egy szegény öreg. özvegy asszony gondos keze ápolta virágos sírhant mellett.

A múltakon sokáig elmerengek és szempilláimon könnycsepp rengedez.

Ki nvugszik ottan?

– Azt én tudom csak,

Én tudom csak!

A mi házunk.

Tudok én egy csendes szép helvét,
Hajnalpírba vonja napkelet,
Hajnalpírba vonja napnyugat:
Megmutatom – jertek – az utat . . .

Sátort ringat ott majd a faág.
Tarka lepkét a sok vadvirág -
Csörgedezve fut egy kis patak:
Oda jertek dalos madarak!

Légy üdvözölve te kisded hajlék, ott az enyedi Alszezen, hová képzeletem mindig és mindenünnen vissza-visszavágyott! Szép fehér falaid nyájas tekintete s nagy tétován a messze távolba révedező ablakszemeid mintha csak engem keresnének, szüntelenül.

Most is látom és gyönyörködöm, ha az ébredő tavasz rügyet fakaszt kertünk gyümölcsösében. Amott a bokrok alján márciusi ibolyát tépeget egy kis fiú. A virágkoronás fák sátrai alatt szinte visszafojtott lélekzettel hallgatom a csalogánydalt, hogy meg ne

A mi házuk.

Kertész Endre rajza.

zavarjam a madár fenséges énekét. A zöld pázsit ezerjófűve, a tavasz sokféle virága felém lehelí mámorító illatát. A zümmögő méhecskék, sugárözönben ringó pillangók, fülemileének, sárgarigófütyt és az egész madárzene s a természet minden gyönyörúsége, mintha csak az én lelkem édes álma lenne! De boldog is voltam akkor, én édes Istenem!

És ha a Marosvölgyére tűzdelte hő sugarait a nyári nap: mintha csak délibáb ringatta volna ölén a Papok-tavától a Holtmarosig elterülő hatalmas pástán legelésző csordákat, az utánuk alétan kullogó és szomorú melódiákat furulyázó pásztorokat.

Én és hasonló korú gyermekek – kisebb korunkban – a fodormentákon és líceumokon ringatózó szitakötős partú, szép híves patak vizében, később a Maros lassan hömpölygő »gübbenőiben« kerestünk – és találtunk – menedéket a nyár hevében, holdvilágos csténkint pedig – hogy az idill teljes legyen – a békák brekegése mellett, elandalogva néztük a »vacsora-csillagot«. Úgy vagyok vele, hogy ezt a holdvilágon hallgatott éjjeli zenét ma is hallom tisztán és csalhatatlanul, mint ahogy régi-régi emberi beszédek, a legfinomabb hangárnyalatig, híven fel-felidéz a képzelet.

Az ősz! Az ősz! Talán-talán mégis ez volt a legbájosabb! Szeptember első napjaiban »gyültek bé a kolégysták«. A rég nem látott sok jó barát, piros-pozsgás, napbarnított arccal, új életkedvvel, új reményekkel – és új ruhában – tért vissza a második szülői házba, a kollégiumba, melynek komor falai között víg gyermek-kacagás, dévajkodás, össze-visszaverődött hangzavar verte fel a csendet. A kollégium kapujától Sánta Máriskóig ide-odahajigált dinnye- és mogyoróhéjak, szilva- és barackmagvak, lekoppasztott szőlőgerezdcsutkák hirdették, hogy a város idegenforgalma hatalmasan nekilendült.

Esténként a Két Hattyúban *Vágónál*, a Tigrisben *Sándor Miklósnál*, a Nemzeti Szállóban *Kónya bácsinál*, a Sisakban *Hudelicné-nél*, az Arany Bányában *Bálónál* húzta a Gyuricza, Csikai, Káló, meg a Tutó bandája a Borsay Samu legújabb nótáját:

Tarara bum – Kollégium
 Kapuja zárva jól!
 Az óra már éjfélre jár:
Tigrisben zene szól!
 Csuhaaj világ – négy-öt diák
 Vigan mulat kocint . . .
 Éjféli óra int,
 Figyelnek rája mind
 S maradnak uccu-cu!
 Bezárva a kapu,
 Mert – rendnek muszáj lenni!
 Így szól a reglama . . .

Szóval az ősz ilyen mosolygós képpel köszöntött be a kollégiumban, a Vár körül, a Felszegen és Alszegen egyaránt.

A gyümölcszedés korszaka is szeptemberben volt. A mi kerünk termését rendszerint egy-egy főlosztály »segített« leszedni.

A szőlőszüret már későbbre esett. Erre rendszerint egy heti szünetet kaptunk. Az *Órhegy*, *Hersa*, *Rétes*, *Gerepen*, *Levélszín* csak úgy ontották a mézédés gerezdeket s várták – hol meghívásra, hol meghívás nélkül – évszázadok óta a Bethlen Gábor neveltjeit.

Hány jó fogdmeg-neuter vitt le a hegy oldalakon puttonyokban, a szőlő alján álló szekérbe helyezett, kádban táncoló másik erős neuterhez, tüzes borokat ígérő, »összecsumucskolt« szőlőfürtöket!

Lenézvén a fényes mennyországból földönfutó gyermekeire, talán még a fejedelem is el-elmosolyodott e hangulatos, nyájas őszi képen! . . .

Második gimnazista koromban – a többek között – együtt szüreteltünk a két osztállyal feljebb járó, kedves emlékű barátaimmal: *Bíró Dezső*vel és *Fenichel Sámuellel*, *Bíró Miklós* ügyvédnek az *Órhegy Kápolna* felőli oldalán levő szőlőjében. Ekkor mondta Fenichel egy Wokálhoz jenigéért menesztett dárdásnak, hogy »gyorsan járd s ne maradj oda, mint a Noé hollója!« A fiú vissza is jött nemsokára, de másfél évtized múlva, szegény Fenichel maradt oda örökre s búvárkodó tudományosság várvavárt olaj ágával, valahol az *Új-Guinea-i* partokon!

Szüret után már borongós őszi hangulat ülte meg a várost. A kollégium előtt gyékénnyel fődött sátrak alatt ütöttek tanyát a gesztenyések, a dalauzisok és a »törökpuliszkások«. Körülöttük apróbb-nagyobb diákok nyüzsögtek, mint szőlők körül a darazsak. Esténkint, a ködös félhomályban, halványfényű mécsvilág mellett kínálgatták árúcikkeiket.

A kollégiumból szapora léptekkel iramlott a csigás kút felé, zörgős cserépkorsajával egy-egy jókedvűen füttyörésző neuter, hogy éjszakára ne maradjon víz nélkül a nemcsak tudományra, de üdítő italra is szomjazó magyar!

A mi perifériánkon – az Alszezen – ilyenkor csendes és kihalt volt a táj. Ember nem igen járt arra felé. Én rendszeren már az ágyból hallgattam, mikor a honvédlaktanyában »csapisztráltak«, vagy a fogdában csengették, hogy »Tót Antal főz lencsét!« A kertünket szegélyező hatalmas jegenyefák sudarait vad zúgással sodorta ide-oda a csipős tordai felszél s a novemberi eső rémesen csapdosta ablakaink behajtott védőtábláit. Kiskoromban szörnyűségesen féltem a természet e goromba játékaitól. Világért se mertem volna kimenni a csillagtalán éjbe!

Ha jól hallucinálok: ma is fülemben csendül a víg diák-fütyölés, vad téli éjek süvítő siráma s altató esti dalom: az el-elhaló csengetyűhang.

A tél kezdete nagyon örömtelen volt. A fák kopár ágain károgó holló-, varjú- és csókasereg a közhit szerint akkor is *havat* jelentett. Házunk előtt hatalmas szántóföldek a Holtmaroson túl, majdnem a décei hegyek alján, Miriszló közelében fekvő »*kollégium tanyájáig*«. jobbra a Maros partjáig, ilyenkor egy nagy kietlen pusztaság. Csak imitt-amott darvadozott egy-egy hazahordásra várakozó szénakazal, vagy törökbúza-kóréboglya. A Bükkös erdő, Holtmaros, a gombás-aphídi erdőség, – mely a hegyoldalakon koszorú gyanánt kíséri a Maros kanyarulatát –: mind lombtalanul emelgeti ezernyi ezer ágkarját az égre. De ha lehullott a hó és fehér leplével elfödözte a föld szennyét: egy csodaszép látványosság az egész vidék és ezer élvezetet kínálgat a föld gyermekeinek a tél.

Előkerülnek a szánkók és korcsolyák. E sportcikkok jégkorszakában ezeket a szerszámokat – legalább mi, alszegiek – házilag állítottuk élő. Két görbe fát »összeeresztettünk«, az aljára vasabroncsot, a felső részére egy deszkadarabot szögeztünk s készen volt a szánka. Még a legfinomabb rödliről se lehet nagyobbat esni, mint mi estünk akkor a *Hellóson* és *Kakasdombon*. Csak úgy hengerikáztunk a meredek oldalon, mint valami fatuskók. A korcsolyát meg úgy csináltuk, hogy egy talphosszúságú erős fára bevettünk egy rossz kést s zsineggel jól a lábunkra erősítettük s a patakon le a Marosig, sőt a Maroson is – *accendite et descendite* – villámgyorsan penderedtünk, kisebb-nagyobb csapatokban. Akkor volt nagy az öröm és boldogság, ha szembe frissen hulló hó csapdosta kipirult arcunkat.

De hát még a kollégium kúriáján micsoda élvezet volt a tél! Abban az időben, amikor még nem volt felépítve a Bethlen-utcai épületszín: a hatalmas udvaron két táborra oszolva havazódott a pár száz főnyi diákság. Ez volt csak a látványosság! Meg aztán részt is venni abban: az külön élvezet volt. Amikor »Hurrá fiúk!«<< kiáltással röpkedett mindkét táboron a hólabdák sokasága, mint megannyi gránát és bomba. Szent Atyám! Ilyen hadsereg kiverné az . . . de nem itt folytatom, hanem ott, hogy a hosszú téli estéken meséltünk az Alszegezen. Ha ezt is meguntuk: olvastunk. Rendesen én voltam a felolvasó és pedig legtöbbször nagy hallgatóközönség előtt olvastam Petőfi nagy elbeszélő költeményeit: János

vitézt, A helység kalapácsát, Az apostolt, Bolond Istókot stb., ezenkívül Tompának és Aranyinak népszerűbb verseit. Változatosság okáért elég gyakran énekelgettünk is, meg más ártatlan időöltéssel szórakoztunk, de csak olyanokkal, melyek lelkünket legalább egy szép gondolattal vagy érzéssel megtermékenyítették.

Téli estéken sok madárkalitkát csináltam s azokat szép zöld-színűre meg is festettem Osztályostársaim e tekintetben is hozzám jártak – tanfolyamra. Nagyon szép éneklőmadárgyűjteményem volt: tengelic, pinytőke, kenderike, sármány, feketerigó, havasi pinyt képezték ez állatseregletem kollekciónját. Sokszor olyan zajjal énekeltek és fűtyöltek, hogy alig tudtam tőlük tanulni.

Az újévtől húsvétig tartó »hosszú diligencián« készítettem a mértani rajzokat és alakokat. Majdnem az egész osztálynak én »dolgoztam«. A köszöneten felül – persze – ezekért bizonyos sallárium is kijárt. Akinek *egyes* kellett, az hat krajcárt, a *kettősnek* négy krajcárt, az *elégségesnek* két krajcárt kellett fizetnie.

Tavaszközeledtével nagy skatulyákat is készítettem a tavaszszal kikelő selyemhernyóim részére. Mert nagy szenvedéllyel ilyen állatokat is tenyésztettem. Ezen különben a Kínában járt két barát óta, minden európai gyermek átesik, mint a bárányhimlőn. Ezekén kívül galambgazdaságom volt, amelynek dúcait – a házunk hosszú eresze alján – sajátkezűleg gyártottam s Cerberusként öröktem ártatlan életük felett, melyet minduntalan fenyegettek a jegenyefáinkon fészkelő, visító vércsék s a háztetőkön settenkedő macskák.

A mi házunk örökös búcsújáróhelye volt a jövő-menő diákoknak. Egyiknek szószedet, másiknak rajz, ennek peggyes, annak latinpuska, emennek egy pár galambfőőka, amannak selyemhernyótojás, vagy eperfalevél kellett és ami házunk soha ki nem fogyott a mozgalmas, nyüzsgő életből, a jó kedvből és a jó barátokból . . .

És amilyen volt a hangulat a ház falain belül, olyannak láttam a környékező vidéket és gyönyörködtem benne. Nyaranta – délutánokint, egyedül – kísétálgattam a Maros partjára s legtöbbször ott kapott az esti szürkület. A Varró-berke táján, a vízparton ülve, hányszor méláztam el a környékező falvak estharangszaván! Legkedvesebb szórakozásomat a morajló víz folyásában s a vidék szépségeinek soha be nem telhető és soha ki nem elégíthető gyönyörűséggel való nézésében találtam. A Bükkös hatalmas erdőkoszorúját, az alján nyújtózkodó Szent Erzsébet-pusztát, az Örhegyet, a Székelykő kopár hegyormát, óráig el tudtam nézni merően, szótlantul. És

mennél többet és többször néztem: annál több szépségei ragadták meg lelkemet.

És ezek gyönyöreivel – ébredező gyermekkorom óta – maiglan sem tudok betelni. Mert habár egy félszázad alatt nagyot változtak is a dimenziók: mint hajdanán, ma is éppen olyan elragadtatással csodálom a mennyboltozattal ölelkező hegyeket, a körös-körül kéklő erdőségeket, dúsán termő szántóföldeket, a Gombás, Apahida, Csombord és Szentkirály közötti magaslatokat, melyek alatt mély-séges mederágyban, a Maros vize folyik csendesen . . .

De szép is vagy te, édes szülőföldem tája! Térben és időben minél távolabb vagyok tőled: annál bajosabb és eszményibb a képed előttem.

Mint a vándor, ki az elhagyott erdőségekre visszatekintve, csak az egymásra boruló lombsátorzatot látja már s gondolni sem gondol annak sem dúvadjaival, sem mérges növényeivel, melyek tán életét is veszélyeztették: úgy vagyok én is szülőföldemmel s a benne eltöltött gyermek- és ifjúkorom emlékeivel. Nem fáj az, ami akkor hiányzott, avagy tán teher lehetett a gyenge vállakon, de boldogít, ami lelkemig érve, az enyém volt s az maradhatott maiglan is.

Hiszen a lélektan örök törvénye, hogy a szív minden szépet, jót és boldogítót a *múlt*nak ajándékoz és ha ezekre szüksége van a léleknek a *jelenben*: abból a kifogyhatatlan kincsű tárházból szedjük elő azokat, amelyeket öntudatosan vagy öntudatlanul, de szorgalmasan gyűjtögetünk ébredező korunk óta, amelyeknek még az emlékezete is boldogít.

Innen van az, hogy az én képzeletem sokféleségében is minduntalan élőmbe rajzolódik az egykori kép s ebben a kaleidoszkópban reám mosolyog muskátlis ablakaival, galambdúcos ereszével, az erdőkre tekintő fehérfalú szülei ház, nagy udvarunkon a hatalmas eperfával, mely óriási akrobataként tartja ágkarjain a zamatos gyümölcsseit szedegető osztálytársaimat.

Évről-évre lépésenkint tudom kísérni a fejlődés fokozatait a gyermeki léleknek, melynek zseneségeit folyton erősítették gondos szülői kezek s mámorral töltötte el minden virágillat, minden szín és fényesség, mely reám vetődött.

E kicsiny házból – mint hatalmas mágnespatkó, a parányi porszemet – delejes erővel kapott magához egy nagy, nagy palota, előttem a világ legmonumentálisabb és legdrágább épülete: a Bethlen-kollégium, hogy a mi benyomás a zsendülő gyermeki lélek

érzékeny lemezén, a szülői házban és annak környezetén rákarcolódott, azt mélyítse, erősítse, gazdagítsa és képessé tegye egy hosszú és fáradságos munkában töltendő életen át is az önmagától való ösztönszerű működésre és fejlődésre.

Közel négy évtizede már, hogy elhagytam e kislakot és e nagy palotát. Azóta sok országot, világot bejártam, de ezeknek emléke úgy ragyog elő a múltból, mint diadémról a gyémánt. E helyeken szívta fel lelkem az önzetlen munkának, a hazafias érzelmenek, az emberbecsülésnek. Isten-tiszteletnek, a múlt hagyományai és dicső elődök iránt való kegyeletes hálának fenkölt érzelmeit, hogy minden nemes gondolat és tett már kelő csirájában is csak ezekből szívhatja fel életenergiáját, hogy aztán szívünkben gyökeret verve: más emberek lelkében fakasszon illatozó virágokat.

Ott tanultam meg, ha földi javakban tán szegények is leszünk az életen át, de ha lelkünk mérlegén nem billen sem jobbra, sem balra az egyensúly, ha mindenkor meleg szívvel tudunk kezet szorítani felebarátainkkal s könnyen megtaláljuk azt az utat, mely az istenség templomáig vezet: elég gazdagok leszünk mindenkor és minden körülmények között, mert mit érne a világ minden gazdagsága, kincse, fénye, pompája és ragyogása, ha szívünk érzéketlen maradna a szenvedők iránt s a szempillákon rengedező könnyecseppek tükrében nem látnók és nem ismernők fel önmagunkat!

E kicsiny családi házunk még áll, az idők terhétől roskadozó, avatag falaival. A körülötte keletkezett új városrészben, új világban, új emberek között hallgatagon szerénykedik. Ablakaiból már nem láthatni a távoli ködben kékellő egykori kedves zöld erdőimet. A látkört felfogja az új utcák tömege s a házak tengerén túl már hiába keresnéd – a Holtmarost. Az áldástalan jelen eltüntette a múlt időknek ezt a bájos emlékét is.

De azért a régi képet és annak gyönyörűségeit s mindent, mindent, ami egy letűnt szép világ pazar ékessége volt: híven őrzi az *emlékezet*. Hiszen:

Mi az emlékezet?
Szépen nyíló virág!
Ha gondját viseled:
Éled, nyílik tovább;
De ha gondjaidat
Levetted róla:
Elhervad, elszárad,
Mintha nem lett volna . . .

Kertész József.

A mi házuk is elnéptelenedett lassan-lassan. Hófehér falairól unokák és dédunokák arcképei tekintgetnek alá – vidáman – a csendes magányban. Csak az Úr öreg szolgálóleánya, a jó öreg édes anyja él még benne, egyedül. Virrasztó gond, a bús magyar éjszakában. Örök szeretet, a magára maradt anyai szívben. Soha el nem fogyó reménysége a lelki szenvedésben is a jobb jövőbe vetett hitnek. Ki nem alvó zsarátnoka a szeretet tüzének ... A fiát várja, várogatja haza minden istenadta nyáron. S egyik nyár hervadozása után már számlálgatja napjait, a másigig. Mintha csak az ő szíve húrjain pengetné dalát a költő:

Ha elfáradsz a világban:
Gyere haza megpihenni,
Öreg fáknak árnyékában
Szép időkre emlékezni . . .

Édes vágyódással sietek, megyek, hogy híven megőrzött, el nem tékozolt örökségemet: a hálás szeretetnek ezerszínű virágbokrétáját – egy esztendőben legalább egyszer – öreg szivedre tűzhessem, édes jó anyám!

TARTALOMJEGYZÉK.

Az olvasónak. írta: Benedek Elek	Oldal
Vallás és Haza	7
Vigilek	9
	15

ELSŐ RÉSZ, Hazajáró lelkek.

1. Apáczai Csere János	19
2. Pápay Páriz Ferenc	25
3. Ajtai Abód Mihály	32
4. Bajtsy András	35
5. Kováts József (I).....	44
6. Herepey Ádám.....	48
7. Köteles Sámuel	52
8. Hegedűs Sámuel.....	55
9. Zágoni Bodola Sámuel	58
10. Szász Károly	60
11. Vájna Antal	65
12. Mihályi Károly	68
13. Zeyk Miklós	74
14. Nagy F. Károly.....	79
15. Gáspár János	88
16. Herepei V. Károl v (Bartha Zsigmond után)	93
17. Hegedűs János (Makkai Domokos után)	100
18. P. Szathmáry Károly	104
19. Garda József (Fogarassy Albert után).....	108
20. Székely Ferenc (Makkai Domokos után)	114
21. Nagy Lajos (Fejes Aron után)	121
22. Makkai Domokos (Váró Ferenc után).....	130
23. Lóte Lajos (Dr. Kovács Ödön után)	136
24. Elekes Károly (Bodroghy János után)	145
25. Dr. Kovács Ödön (Makkai Domokos után)	151
26. Keresztes József (Dr. Kovács Ödön után)	156
27. Szilágyi Gyula (Fogarassy Albert után)	162
28. Bartha Zsigmond (Dóczy Ferenc után).....	171
29. Berde Sándor (Jancsó Sándor után).....	181
30. Dr. Farnos Dezső (Jékely (Áprily) Lajos után)	188
31. Józsa Zsigmond (Berde Sándor után)	199
32. Vince Dániel	209
33. Váró Ferenc (Báthory Gvula után)	212
Epilógus.....	229

MÁSODIK RÉSZ

Nagyenyedi Képek

1.	Nagyenyed.....	235
2.	A régi Enyed.....	240
3.	Az elemi tanodában.....	247
4.	Az én tanárait.....	253
5.	Az osztálytársak.....	262
6.	A szolgák.....	270
7.	Régi játékok az enyedi kollégiumban.....	279
8.	A Holtmaros.....	290
9.	Az Órhegy.....	297
10.	A mi házunk.....	304

